

Херсонський державний університет

На правах рукопису

Яремчук Наталія Сергіївна

УДК 372.461:053.6

**Система роботи з удосконалення навичок говоріння в учнів 5-6 класів
на уроках української мови**

13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова)

Дисертація на здобуття
наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник –
Пентилюк Марія Іванівна,
доктор педагогічних наук, професор

Херсон – 2009

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Наукові засади методики вдосконалення навичок говоріння в учнів 5-6 класів	11
1.1. Говоріння як наукове поняття	11
1.2. Психологічні чинники вдосконалення навичок процесу говоріння підлітків.....	27
1.3. Лінгводидактичний аспект удосконалення навичок говоріння учнів 5-6 класів.....	42
Висновки з 1 розділу	64
Розділ 2. Теорія і практика розвитку навичок говоріння учнів основної школи..	66
2.1. Методичне забезпечення роботи з удосконалення навичок говоріння.....	66
2.2. Стан роботи з розвитку усного мовлення учнів в основній школі	82
2.3. Рівні сформованості вмінь і навичок говоріння учнів 5-6 класів	93
Висновки з 2 розділу	102
Розділ 3. Експериментально-дослідне навчання за розробленою методикою та його результати	104
3.1. Зміст і програма експериментального навчання	104
3.2. Система роботи з удосконалення навичок говоріння за експериментальною методикою.....	115
3.3. Результати експериментального дослідження	170
Висновки з 3 розділу	178
Загальні висновки	179
Список використаних джерел	182
Додатки	201

ВСТУП

У Державному стандарті базової та повної загальної середньої освіти України [57] наголошено на тому, що одним із провідних завдань навчання української мови є формування комунікативної компетенції, що охоплює не тільки знання мовної системи й володіння мовним матеріалом (мовленням), але й дотримання правил мовленнєвої поведінки, соціальних норм мовленнєвого спілкування. Розв'язання цього завдання здійснюється через різні види мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо), що, виконуючи репрезентативну (інформаційну) і прагматичну (дієву) функції, сприяють не лише виробленню навичок побудови власних усних та писемних висловлювань, а й взаємодії і взаєморозумінню між людьми в процесі спілкування. Проте, незважаючи на спрямованість сучасної освіти формувати вміння усного продукування висловлювань з дотриманням вимог українського мовленнєвого етикету в різних ситуаціях, найменш дослідженим у лінгводидактиці залишається говоріння, що забезпечує усне спілкування в діалогічній і монологічній формах. Тому виникає необхідність осмислення процесу говоріння як одного з визначальних компонентів мовленнєвої діяльності і створення системи роботи з удосконалення навичок говоріння школярів на уроках української мови.

У різних науках говоріння трактується неоднаково. Так, у працях філософів (Т. Кочеткова, І. Невлева, Л. Озадовська, М. Попович) виділено складові комунікативного акту як процесу створення висловлювань у результаті інтелектуальної мисленнєво-мовленнєвої діяльності. Психологічний зміст говоріння як виду мовленнєвої діяльності (структура, частини, етапи) проаналізували І.Зимня, О. Леонтєв; роль говоріння в психічній діяльності підлітків з'ясували Л. Виготський, В. Дружиніна, Є. Ільїн, Г. Костюк та ін.; закономірності дії механізмів мисленнєво-мовленнєвої діяльності розкрили М. Жинкін, І. Зимня, Г. Костюк, О. Леонтєв, А. Маркова, І. Синиця, С. Рубінштейн.

Питання вдосконалення говоріння учнів розглядають у своїх працях І.Білодід, В. Костомаров, Л. Щерба та ін. На особливості мовленнєвої культури вказують Ф.

Бацевич, А. Коваль, Л. Мацько, О. Селіванова. Досліджуючи труднощі процесу говоріння, учені (Л. Ассуїрова, М. Василик, Н. Десяєва, Т. Лебедева) визначили умови, правила, способи формування навичок говоріння. Підвищенню рівня культури мовленнєвої поведінки приділяють увагу Н. Бабич, Є. Голобородько, О. Горошкіна, Л. Мацько, Г. Михайловська. Останнім часом з'явилося чимало досліджень, присвячених проблемі розвитку мовленнєво-комунікативних умінь і навичок школярів (І. Варнавська, Л. Мамчур, С. Омельчук). Особливого значення в процесі вдосконалення навичок говоріння надають формуванню в учнів комунікативної компетенції О. Горошкіна, Т. Донченко, В. Мельничайко, А. Нікітіна, М. Пентилюк, Л. Скуратівський, Г. Шелехова.

Роль формування навичок і поведінки мовленнєвого спілкування визначають Н. Бабич, М. Вашуленко, Л. Мацько, М. Пентилюк, Г. Сагач, М. Стельмахович, Г. Шелехова. Засвоєння виражальних засобів з метою розвитку правильного та образного мовлення досліджували І. Варнавська, Т. Мельник.

Методиці розвитку усного мовлення приділяють увагу В. Бадер, Т. Донченко, Г. Іваницька, В. Капінос, Т. Ладиженська, М. Львов, В. Мельничайко, М. Пентилюк, К. Плиско, М. Стельмахович, Л. Федоренко, Г. Шелехова. Вагомий внесок у формування діалогічних умінь, розвиток культури усного мовлення зробили В. Бадер, О. Горошкіна, Е. Палихата, М. Пентилюк, Т. Симоненко та ін. Необхідність удосконалення монологічного мовлення школярів розглянуто в працях О. Біляєва, С. Карамана, Т. Ладиженської, В. Мельничайка, М. Пентилюк, М. Стельмаховича. Навчанню мовленнєвого спілкування шляхом удосконалення навичок усіх видів мовленнєвої діяльності присвячено роботи О. Гойхмана, О. Горошкіної, Т. Ладиженської, М. Львова, Т. Надеїної, М. Пентилюк та ін.

Однак попри певні успіхи проблема вдосконалення говоріння ще не знайшла своєї комплексної теоретико-практичної реалізації. Це пояснюється, що в методиці розвитку мовлення учнів ще недостатньо враховано дані сучасних наукових досліджень у галузі теорії мовленнєвої діяльності, спілкування й лінгвістики мовлення, браком часу для практичної роботи, спрямованої на формування

мовленнєвої компетентності школяра, відсутністю в шкільних підручниках чіткої системи вправ з удосконалення навичок говоріння учнів 5-6 класів.

Отже, **актуальність** досліджуваної нами проблеми на сучасному етапі розвитку загальноосвітньої школи, необхідність подолання виявлених недоліків у мовленні учнів, визначення оптимальних шляхів удосконалення навичок говоріння зумовили вибір теми дисертації **“Система роботи з удосконалення навичок говоріння в учнів 5-6 класів на уроках української мови”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукове дослідження є складовою частиною комплексної теми кафедри українського мовознавства Херсонського державного університету “Технологія формування комунікативно-професійної компетенції майбутніх фахівців гуманітарної сфери в умовах стандартизації мовної освіти” (реєстраційний номер РК 0107U000759), що входить до загальноуніверситетської теми “Актуальні проблеми підготовки вчителя сучасної школи” (державний реєстраційний номер 0103U000374). Тему дисертації затверджено вченою радою Слов'янського державного педагогічного інституту (протокол №10 від 8.07.2002) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол №8 від 29.10.2002).

Об'єктом дослідження є навчання української мови на комунікативно-діяльнісній основі учнів основної школи, а **предметом** – методична система роботи з удосконалення навичок говоріння учнів 5-6 класів на уроках української мови.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні, створенні та експериментальній перевірці методичної системи вдосконалення навичок говоріння в учнів 5-6 класів.

Гіпотеза дослідження: рівень мовленнєвої компетентності учнів 5-6 класів підвищиться за умови створення системи роботи з удосконалення навичок говоріння, що передбачає:

- 1) реалізацію комунікативно-діялісного підходу до навчання української мови;
- 2) сукупність знань про ознаки усного мовлення, закони його побудови та випереджальне оволодіння ним;

3) урахування індивідуально-психологічних особливостей учнів та психолінгвістичних чинників процесу говоріння на уроках української мови;

4) оптимальний добір форм, методів і засобів навчання, що сприятимуть активному розвитку навичок говоріння;

5) спеціально розроблену систему вправ і завдань, що забезпечує формування навичок учнів, необхідних для продукування усних висловлювань;

б) активне впровадження інноваційних технологій у процес удосконалення навичок говоріння.

Відповідно до визначеної мети й гіпотези дослідження необхідно розв'язати такі **завдання**:

- визначити лінгвістичні, лінгводидактичні, психологічні, психолінгвістичні засади вдосконалення навичок говоріння в учнів 5-6 класів;

- виявити фактичний рівень сформованості в підлітків навичок говоріння;

- з'ясувати педагогічні умови вдосконалення навичок говоріння учнів 5-6 класів на уроках української мови;

- розробити методику роботи з удосконалення навичок говоріння та експериментально її перевірити.

Поставлені завдання та перевірка гіпотези дослідження здійснювалися за допомогою таких **методів** наукового пошуку: **теоретичні**: вивчення психолого-педагогічної, лінгвістичної та методичної літератури з проблеми дослідження; теоретичний аналіз програм і підручників, методичних рекомендацій і посібників із проблеми дослідження для побудови лінгводидактичної моделі й методичної системи вдосконалення навичок говоріння учнів 5-6 класів, упровадження результатів дослідження в педагогічну практику; **емпіричні**: спостереження за навчальним процесом, відвідування уроків, бесіди з учителями та учнями з метою діагностування рівня сформованості основних комунікативних умінь та навичок; анкетування вчителів, учнів, аналіз усних висловлювань школярів з метою з'ясування стану роботи з розвитку усного мовлення підлітків; **педагогічний експеримент** (констатувальний, формувальний і контрольний етапи, дослідне навчання) для перевірки ефективності лінгводидактичної моделі

експериментального навчання; **статистичні:** кількісний і якісний аналіз результатів проведення експериментального навчання з метою перевірки ефективності запропонованої системи роботи.

Методологічною основою дослідження є положення про комунікативну природу свідомості людини; нерозривний взаємозв'язок мови, мислення й мовлення; теорія мовленнєвої діяльності про породження мовлення; дані вікової і педагогічної психології; законодавчі акти й концепції сучасної шкільної мовної освіти.

Теоретичною основою дисертації стали праці філософів і лінгвістів (Ф.Бацевич, І. Гальперін, Т. Кочеткова, М. Попович) про спілкування, акт мовлення, його складові; психологів і психолінгвістів про говоріння як вид мовленнєвої діяльності (Л. Виготський, М. Жинкін, І. Зимня, О. Леонт'єв, А. Маркова, С.Рубінштейн, І. Синиця), лінгводидактів (О. Біляєв, Т. Ладиженська, М. Львов, В.Мельничайко, Е. Палихата, М. Пентиліук, М. Стельмахович, Г. Шелехова) з проблеми формування мовленнєвої компетенції учнів середньої загальноосвітньої школи.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося протягом 2001 – 2008 рр. на базі ЗОШ № 1, 4, 5, 16 м. Слов'янська, Івано-Пілляської ЗОШ Костянтинівського району Донецької області, середньої Ланнівської школи Карлівського району Полтавської області, № 53 м. Миколаєва, № 1 м. Луцька Волинської області, № 50 м. Херсона. До участі в експериментальному дослідженні було залучено 68 учителів української мови, 1007 учнів.

Дослідження здійснювалося в три етапи:

На першому етапі (2001 – 2002 р.р.) теоретично обґрунтовано тему, здійснено аналіз лінгвістичної, психолого-педагогічної та методичної літератури, підручників з української мови, навчальних програм; визначено вихідні позиції дослідження, об'єкт, предмет, гіпотеза, основні напрями й завдання; практично підтверджено актуальність і необхідність дослідження проблеми.

На другому етапі (2003–2004 р.р.) вивчено методичне забезпечення розвитку навичок говоріння в учнів 5-6 класів за допомогою завдань констатувального зрізу,

анкетування вчителів і школярів, узагальнено особистий досвід роботи в школі та вчителів - словесників.

На третьому етапі (2005–2008 р.р.) створено й науково обґрунтовано методика роботи з удосконалення навичок говоріння в учнів 5–6 класів, проаналізовано й узагальнено результати дослідження, сформульовано висновки.

Наукова новизна одержаних результатів. *Уперше створено й експериментально перевірено* методичну систему вдосконалення навичок говоріння учнів 5-6 класів основної школи з урахуванням органічного зв'язку між вивченням лінгвістичних відомостей і практичною роботою над продукуванням усних діалогічних і монологічних висловлювань на основі комунікативно-діяльнісного підходу до засвоєння матеріалу, що забезпечує формування мовленнєвих умінь і навичок, комунікативної компетенції сучасної особистості, наділеної уміннями та навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами під час спілкування; *визначено* теоретичні засади говоріння; *уточнено* поняття "говоріння" як вид мовленнєвої діяльності та його складові (текст, діалог, монолог); *розроблено* систему вправ і завдань, програму для вдосконалення навичок говоріння учнів 5-6 класів. *Подальшого розвитку* набула робота з удосконалення навичок говоріння підлітків, застосування міжпредметних зв'язків мови та літератури, реалізація яких забезпечує підвищення рівня мовленнєвої компетентності учнів та розвиток в них мовленнєвої культури.

Практичне значення дослідження визначається тим, що створена та впроваджена в шкільну практику система вдосконалення навичок говоріння в учнів 5-6 класів дає можливість використовувати матеріали дослідження для поліпшення змісту програм і підручників, створення методичних посібників, у практиці навчання української мови в загальноосвітніх школах та під час курсової перепідготовки вчителів, проведення лекційних курсів, практичних і лабораторних занять з методики викладання української мови, теорії і практики розвитку мовлення.

Вірогідність результатів та основних висновків дослідження забезпечено методичною та лінгводидактичною обґрунтованістю вихідних положень,

використанням ефективних методів, адекватних меті та завданням дослідження, кількісним і якісним аналізом результатів навчання, перевіркою здобутих висновків у практиці.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні положення дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри української мови і літератури, кафедри методики викладання української мови і літератури Слов'янського державного педагогічного університету, кафедри українського мовознавства Херсонського державного університету, кафедри української філології Севастопольського міського гуманітарного університету, висвітлювалися в доповідях і повідомленнях на всеукраїнських науково-практичних конференціях “Громадське виховання молоді засобами мови та літератури” (Полтава, 2003); “Сучасне мовознавство та літературознавство в контексті гуманізації та гуманітаризації освіти” та “Шляхи реалізації міжпредметних зв'язків у середній і вищій школі” (Херсон, 2003); “Теорія і практика мовленнєвої діяльності в середній і вищій школі: стан і перспективи” (Херсон, 2004); “Когнітивна лінгвістика: теорія і практика” (Херсон, 2006); всеукраїнських наукових конференціях “Лінгвістика тексту: теорія і практика” (Херсон, 2008-2009); 1-й загальноуніверситетській науковій конференції молодих учених, присвяченій 60-річчю звільнення м. Слов'янська від німецько-фашистських загарбників і 12-й річниці незалежності України (Слов'янськ, 2004); 2-й загальноуніверситетській конференції молодих учених, присвяченій 60-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні (Слов'янськ, 2005); 4-й загальноуніверситетській конференції молодих учених (Слов'янськ, 2007); конкурсах і семінарах працівників освіти: методистів, учителів-словесників загальноосвітніх шкіл.

Матеріали дослідження впроваджено в навчальний процес загальноосвітніх шкіл I-III ступенів № 5 (акт №4 від 02.04.09) м. Слов'янська, №50 м. Херсона (акт №6 від 24.03.09), № 53 м. Миколаєва (акт №5 від 01.06.09), № 1 м. Луцька (акт №3 від 25.03.09).

Публікації. Основні положення та результати дослідження знайшли втілення в 10 публікаціях, із них 8 – у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів із висновками, загальних висновків, списку використаних джерел, що включає 244 найменувань, і 5 додатків (44 сторінки). Зміст роботи викладено на 245 сторінках, із них – 198 сторінок основного тексту. Дисертація містить 10 таблиць, 3 діаграми, 4 схеми.

РОЗДІЛ I

НАУКОВІ ЗАСАДИ МЕТОДИКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАВИЧОК ГОВОРІННЯ В УЧНІВ 5-6 КЛАСІВ

1.1. Говоріння як наукове поняття

Реалізація говоріння як виду мовленнєвої діяльності вимагає врахування теоретичних положень філософії, соціолінгвістики, психології, психолінгвістики, лінгвістики, що допомагають в умовах розв'язання комунікативних завдань обґрунтувати та об'єктивно оцінити комунікативні навички, які необхідно вдосконалювати в учнів 5-6 класів у процесі роботи з розвитку усного мовлення.

У філософському плані Т. Кочеткова, В. Петрушенко трактують говоріння як засіб досягнення людиною певної мети [95, с.4], [166, с.365], Л. Озадовська – доступ до „Іншого”, який має неповторний внутрішній світ [141, с.24], І. Невлева, М. Попович – іллокутивний акт, що допомагає створити ситуацію взаєморозуміння [138], [174]. Відповідно до іллокутивних цілей М. Попович аналізує процес створення висловлювань у когнітивному (повідомлення істини, передання знань), спонукальному (спонукання до інтелектуальної або духовної дії) та експресивному (вираження певного внутрішнього стану учасника комунікації, емоційної оцінки) вимірах. Співвідносячи ці виміри з розумом, волею та почуттям, учений зазначає, що акт говоріння є не тільки умовою порозуміння між людьми, а й регулятором людської поведінки [174, с.28]. Безумовно, мовець не тільки передає інформацію, показує своє ставлення до неї, а й програмує і прогнозує мовленнєві дії слухача, забезпечуючи зворотний зв'язок. Відзначаючи важливість говоріння як процесу духовного спілкування, тобто взаємного обміну думками, почуттями, І. Невлева справедливо вказує і на морально-психологічну потребу висловитися, вплинути на свідомість співрозмовника [138, с.362-363].

Спираючись на праці філософів, можемо зробити висновок: говоріння є умовою “справжнього” людського буття, що можливе тільки через буття з іншим. Таким чином, мовець у своєму існуванні виявляється для іншого через говоріння, за допомогою якого можна порозумітися зі співрозмовником.

У соціальному аспекті говоріння розглядають як соціально зумовлений вид діяльності людини, процес передачі інформації в умовах спілкування за допомогою комунікативних засобів, як потребу людини (духовну, соціальну, ментальну, комунікативну) для повноцінного життя з метою взаємодії та спілкування, соціальних перетворень [93]. Зауважимо, що в процесі говоріння здійснюється формування й розвиток соціального досвіду, носієм якого є людина, а також пізнання дійсності й самосвідомості особистості. Отже, говоріння, що регулює мовленнєву поведінку, є необхідною умовою формування людини як особистості, продуктом соціальної взаємодії, потребою комунікативної взаємодії індивідів як частини соціуму.

З точки зору психологів (В. Букатов, А. Єршова, П. Єршов), говоріння є "інструментом впливу на увагу, почуття, уяву, пам'ять, мислення, волю [70, с. 19]", що спонукає партнера бути уважним, пам'ятати, відчувати, уявляти і найголовніше – думати, що допомагає визначити зміст висловлювання. Психологи та психолінгвісти (Л. Виготський, І. Зимня, О. Леонтьєв, О. Лурія, С.Рубінштейн та ін.) кваліфікують говоріння як процес формування та формулювання думки в момент висловлювання, "перехід внутрішнього мовлення в акустичне, перекодування думки в звукові сигнали [110, с. 98]". Таким чином, у психологічному плані процес говоріння передбачає оволодіння зовнішнім усним способом формування та формулювання думки за допомогою мовних засобів, тобто усним мовленням.

Говоріння в лінгвістичному плані тлумачиться як : **1)** діяльність мовця, який застосовує мову для взаємодії з іншими членами даного мовного колективу; використання різноманітних засобів мови для передачі складного змісту, що включає, крім власне інформації, звернення (заклик, волення) до слухача, спонукання до дії (певної відповіді) тощо [12, с.386]; **2)** утворення звукового мовлення, що передбачає також слухове сприйняття цього мовлення не тільки слухачем, а й мовцем, для якого слуховий контроль відіграє роль зворотного зв'язку [Там само, с. 494]. Мовець створює висловлювання, розраховане на сприйняття його адресатом–слухачем, реакцію та зворотний зв'язок (відповідь

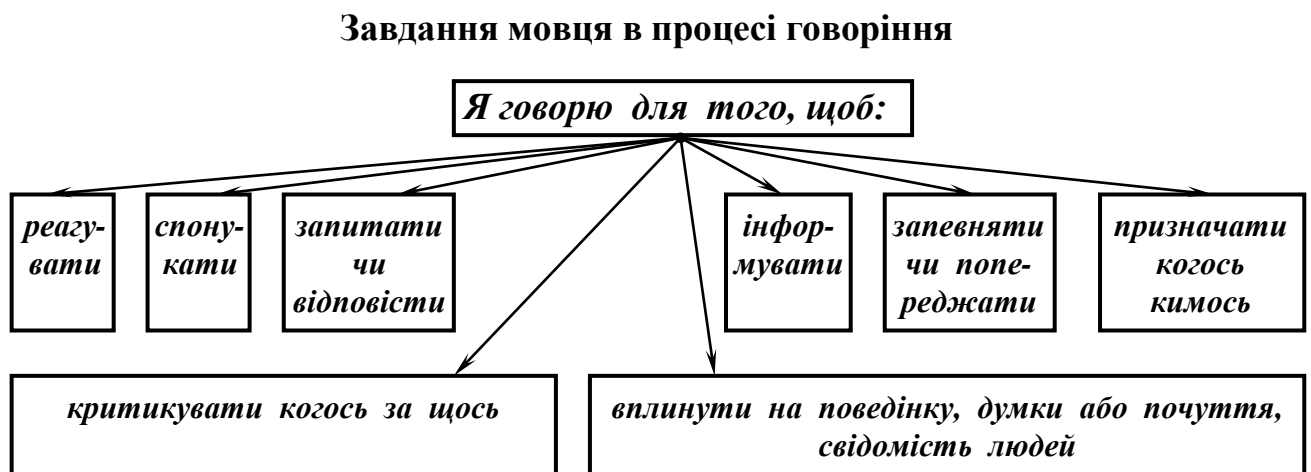
словом або вчинком). На початку мовленнєвого акту роль мовця видається вирішальною, проте далі може бути, що результат цього акту визначається слухачем, його розумінням висловлювання. Тому висловлювання, що виступає водночас як продукт мовленнєвого акту і як інструмент досягнення певної мети, формує думки й почуття через посередництво мови в процесі мовленнєвої діяльності. Відтак можемо констатувати, що говоріння належить до лінгвальної дійсності (за І. Коваликом) і становить складову мови і мовлення (усна мова й усне мовлення), що тісно пов'язані між собою і передбачають одне одного: мова слугує засобом формування й формулювання думок, обміну інформацією, передачі почуттів, а мовлення – втілення, реалізація мови, що виявляє себе тільки в мовленні й через нього виконує своє комунікативне призначення [89].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови говоріння розглядається як уміння “усно висловлювати думки, погляди, розповідати про що-небудь. Викликати які-небудь думки, почуття. Підказувати, провіщати що-небудь”, а також „уміння вести бесіду, розмовляти [36, с.187]”. Справді, через говоріння комуніканти реалізує процеси вираження думок, почуттів, настроїв, волі, бажань. Проте В. Соколова зазначає, що продукування мовцем словесного повідомлення передбачає на першому місці вміння “користуватися, володіти усним мовленням [210, с.105]”. На нашу думку, доречне зауваження, адже побудова усного мовлення, організованого з мовних одиниць за законами мови та завданнями спілкування, не є простою справою. Додамо, що говоріння – це й система правил поводження з одиницями, що формують внутрішній лексикон людини і конструюють повідомлення; це проблема вибору певних одиниць із сукупності наявних, а інколи – це проблема створення нових одиниць у процесі говоріння.

Визначення говоріння через „спілкування” є цілком справедливим, оскільки говоріння – активний процес здійснення спілкування. Це діяльність однієї людини, хоча вона включена в спілкування та не сприймається поза ним, адже спілкування – це процес взаємодії співрозмовників. Тому, трактуючи говоріння як „вид мовленнєвої діяльності з використанням вокального каналу комунікації,

який полягає у створенні повідомлень (мовленнєвих актів), скерованих адресатові [16, с.321]”, Ф. Бацевич зауважує, що говоріння – це „не простий переказ словами змісту думки мовця, а складна система адаптацій, пов’язана з просуванням до бажаної мети в спілкуванні”, що свідчить про важливість чинників, “пов’язаних із соціальними, психічними, психологічними, фізичними та іншими аспектами вияву особистостей адресатів (аудиторії), конситуацією спілкування, зокрема контекстом культури, можливими ефектами впливу свого мовлення тощо [Там само, с.87]”. Отже, здебільшого висловлювання пов’язане зі спілкуванням, що, за висновками О. Казарцевої, складається з трьох взаємопов’язаних компонентів: 1) *когнітивного* (обмін інформацією між людьми в процесі спілкування); 2) *афективного* (організація взаємодії між індивідами); 3) *регулятивного* (процес керування учасниками спілкування поведінкою та співдіяльністю, встановлення емоційного ставлення один до одного) [87, с.189]. Ці компоненти зумовлюють необхідність урахування комунікативних завдань, що визначають характер дії спілкування. З позиції мовця вченими було виділено такі групи: 1) *інформативний* (передача інформації), 2) *прескриптивний* (вплив на адресата), 3) *експресивний* (вираження емоцій, оцінок), 4) *міжособистісний* (регулювання стосунків між співрозмовниками), 5) *ігровий* (апеляція до естетичного сприйняття, уяви, почуття гумору) та ін. [9, с.79]. Виділені завдання мовця в процесі говоріння покажемо схематично:

Схема 1.1.

Як бачимо, через говоріння комунікант реалізує процеси вираження думки, почуттів, волевиявлення з метою розв'язання завдань спілкування, що виступає як процес взаємодії індивідів, інформаційний процес, як ставлення людей один до одного, процес взаємовпливу, співчуття і розуміння. У зв'язку з цим за програмуванням висловлювання розрізняємо ініціативне (активне) говоріння, реактивне (відповідне) говоріння, репродуктивне (стохастичне) говоріння. Метою ініціативного говоріння є повідомлення інформації, спонукування реципієнта до дій, оцінки даних, фактів, подій, виявлення інтересу та вербальної реакції. Тому Н. Захлюпана, І. Кочан під говорінням розуміють дію “відправлення мовленнєвих акустичних сигналів, що несуть інформацію [76, с.234]”. Проте під час говоріння не лише передають інформацію, а й приймають її, тобто здійснюється зворотний зв'язок. Реактивне говоріння передбачає адекватну реакцію на мовлення співрозмовника і відбір матеріалу під впливом певного мотиву та наявності мети комунікації. Для нашого дослідження прийнятною є думка авторів словника-довідника з української лінгводидактики про говоріння як “продуктивний вид мовленнєвої діяльності, у результаті якого людина висловлює власні думки або ретранслює чужі в усній формі [207, с. 33]”. Репродуктивне говоріння програмує послідовність вчинків, за допомогою яких відбувається обмін діями (мовленнєвими актами) між мовцем і слухачем.

Відповідно до цієї класифікації ми розглядаємо говоріння як вид усномовленнєвої діяльності, продуктом якої є висловлювання думок і почуттів як в ініціативній, так і в реактивній формах. Висловлювання виступає як комунікативна, смислова одиниця мовленнєвого процесу.

Створення висловлювань залежить від засвоєння школярами комунікативно-риторичних якостей мовлення (змістовність, правильність і чистота, точність, дохідливість, логічність, ясність, багатство й різноманітність, доречність (доцільність), краса, естетичність, виразність й образність, емоційність, щирість), що „пов'язані з усіма складовими комунікативного акту: учасниками (адресантом і адресатом), їх взаємодією (принципами та правилами спілкування), мовним кодом, конситуацією, що сприяє формуванню ефективного спілкування [16, с.196]”.

Змістовність мовлення передбачає необхідний ступінь лаконізму, відсутність пустих фраз, багатослів'я, **правильність і чистота** – додержання норм літературної мови: акцентологічних (правила наголосу), орфоепічних (правила вимови), лексичних (правила слововживання), словотвірних (правила творення слів), граматичних (правила творення граматичних форм і сполучень слів та об'єднання їх у речення) [58, с.37].

Точність мовлення характеризується вмінням добирати з багатого словникового запасу такі мовні одиниці й форми їх, які б забезпечили досягнення мети спілкування. Точність мовлення, як стверджує М. Пентилюк, – це „ввічливість, чемність, мовна етика у всіх сферах спілкування” [160, с. 46].

Будь-яке висловлювання має бути дохідливим. **Дохідливість** мовлення досягається точністю вираження думки, почуттів, волевиявлень за допомогою точно дібраних слів і конструкцій речень, правильним поділом висловлювання за допомогою логічних пауз на смислові частини, відповідною розстановкою логічних наголосів. Як правило, мовець виступає ініціатором спілкування. Він програмує хід бесіди й прогнозує мовленнєві дії слухача. Його мовлення є вихідною точкою реактивних дій співрозмовника, тому до важливих якостей мовлення вчені відносять **логічність**, яка забезпечує смислову послідовність у передачі думок. Уміння говорити залежить від доречного, ясного, красивого мовлення. **Ясність**, що передбачає відповідність плану висловлювання змістовому плану в тому вигляді, в якому він формувався у свідомості мовця, є не тільки комунікативною якістю, а й експресивною, що відіграє провідну роль у процесі формування думки.

Багатство мовлення – це використання великої кількості мовних одиниць (слів, словосполучень, речень), що відрізняються за смислом і будовою. **Різноманітність** мовлення – застосування різних мовних засобів для вираження однієї і тієї ж самої думки. Виражаючи думку, кожен із нас може використати різноманітні засоби залежно від знання мови, ерудиції, стилю висловлювання. Багатство й різноманітність мовлення забезпечується збагаченням словникового запасу кожної людини, умінням використовувати мовні засоби, інтонувати мовлення й постійно його вдосконалювати.

Краса – це відповідність висловлювання й плану змісту естетичним потребам учасників мовленнєвої комунікації, а **доречність** – відповідність плану висловлювання й плану змісту специфічним умовам спілкування (ситуації, темі, жанру та ін.). Доречними мають бути не тільки слова, а й тон, інтонація мовлення: офіційна чи інтимна, урочиста чи жартівлива, схвальна чи насмішувата. При цьому слід додержуватися правил мовленнєвого етикету, загальної високої культури. Як відомо, мовний етикет є тією сукупністю мовних засобів, що регулюють нашу поведінку в процесі мовлення, тому „робить спілкування людини з іншими приємним, бажаним [160, с. 83]”. У зв’язку з цим учні 5-6 класів на уроках української мови вчать виявляти повагу, доброзичливість до співрозмовника, бути уважними, ставити до центру уваги слухача, не нав’язувати власних думок, тобто користуватися правилами ввічливості.

Естетичність мовлення полягає в реалізації законів милозвучності мови, додержанні оптимального темпу й звучності мовлення. Велике значення при цьому має використання лексичних і синтаксичних синонімічних засобів, що дає змогу уникнути одноманітності, а також міміка, жести, поза.

Виразність мовлення, що досягається самостійністю мислення, інтересом мовця до предмета розмови, знанням мови, її стилів, наявністю розвинутого „чуття” мови, свідомим бажанням говорити, залежить від його звукового оформлення, що виявляється в милозвучності, інтонації. Проте на уроках української мови залишається поза увагою вчителів-словесників навчання інтонаційно правильного мовлення, “ритміко-мелодійна структура якого повністю відповідає основному змістові висловлювання, його граматичній структурі, логіці, ситуації мовлення і якнайповніше доносить зміст висловлювання до слухача [215, с. 7]”. На думку І. Борисюка, важливим чинником говоріння є інтонація, лінгвістична значущість якої полягає в тому, що “вона об’єднує окремі слова у висловлювання, визначає його комунікативний тип чи вид, характер смислових взаємозв’язків елементів у межах висловлювання, передає суб’єктивне ставлення мовця до предмета висловлюваної думки, до співрозмовника, до фактів навколишньої дійсності в момент спілкування [28, с. 64]”. Додамо, що інтонація уточнює та конкретизує зміст висловлювання,

розвиває навички виразного та емоційного мовлення, характеризує мовця та ситуацію спілкування. В учнів 5–6 класів необхідно формувати інтонаційні вміння, що забезпечують вплив на слухача: допомагають у чомусь переконати, викликати певні почуття, спонукати до чогось.

За В. Сухомлинським, виразне мовлення завжди емоційне, адже “осягнення емоційних відтінків слова — це передпокії багатого, повноцінного інтелектуального життя підлітків... [219, с.508]”. Ми наголошуємо на важливості емоційності мовлення як уміння підлітків відчувати, “переживати” відтінки, емоційний підтекст слова, що “пробуджує дрімотні сили розуму”, а отже, сприятиме розвитку мовлення. Жести, міміка, інтонація допомагають людині, яка говорить, не тільки зосередити увагу співрозмовника, а й виразити своє емоційне ставлення до інформації, яку передає.

Учені (Н. Бабич, М. Пентилюк) з-поміж основних якостей мовлення виділяють **образність**, що є показником якісного, довершеного мовлення, культури спілкування учнів, творчих здібностей [13], [160].

Усне висловлювання, на думку І. Ющука, має характеризуватися **щирістю**, яка виявляється в глибокій переконаності мовця у своїй цілковитій правоті, у справедливості того, що він стверджує, що обстоює, адже якщо “мовець кривить душею, його висловлювання не буде переконливим для інших [244, с.33]”.

Слід зазначити, що в динамічному аспекті досліджує ці якості риторика, яка, на думку Г. Сагач, розвиває в людині цілу систему якостей (культуру мислення, мовлення, поведінки, спілкування) [198].

Усі комунікативні якості забезпечують умови для створення усного мовленнєвого продукту (висловлювання), якому властиві ще й такі якості: структурність, логічність, інформативність, продуктивність.

Отже, володіння цими якостями є важливою умовою вироблення мовленнєво-комунікативних умінь і навичок у процесі говоріння, показником загального особистісного розвитку школярів.

Умовою здійснення говоріння є наявність мовленнєвих автоматизмів, або мовленнєвих навичок (лексичних, граматичних, вимовних), що забезпечують оволодіння одиницею говоріння — мовленнєвою дією.

Лексичний аспект, що складається з лексичних знань і мовленнєвих лексичних навичок, посідає особливе місце, тому що передумовою оволодіння цим видом мовленнєвої діяльності є не тільки накопичення словникового запасу, а й сформованість умінь доцільно використовувати його відповідно до ситуації, типу чи стилю мовлення. Цей аспект найповніше й найточніше репрезентує особу мовця, його розумовий розвиток, рівень його можливостей, стан загальної і мовленнєвої культури. Проте знання лише слів і граматики недостатньо для того, щоб спілкування було успішним: потрібно знати ще умови функціонування тих чи тих мовних одиниць та їх сполучень. Тобто, крім граматики, мовець повинен оволодіти “ситуативною граматиною”, що вимагає використання мови не тільки відповідно до змісту лексичних одиниць та правил їх сполучень у реченні, а й залежно від характеру стосунків між співрозмовниками, мети спілкування та інших чинників [127, с. 6].

Граматичний аспект складається з граматичних знань і мовленнєвих граматичних навичок. Для навчання школярів граматично правильно оформляти думки в усній формі необхідно сформулювати в них певні граматичні навички. У методиці під граматичною навичкою розуміється синтезована дія, що виявляється в навчанні й забезпечує адекватне (відповідне) морфолого–синтаксичне оформлення речення (або мовленнєвої одиниці будь–якого рівня). Вона складається з кількох дій, а саме:

- вибір структури, що відповідає мовленнєвому задуму мовця (за даної ситуації);
- оформлення мовленнєвих одиниць, якими заповнюється структура відповідно до мови й певних часових параметрів;
- оцінка правильності й адекватності (відповідності) цих дій [Там само, с. 9].

Одиницями організації граматичного матеріалу є структурні типи трьох рівнів: словосполучення, фрази, надфразні єдності. Для кожного з них

С. Дубовик визначає структурні труднощі, які доводиться долати. На рівні словосполучень – морфологічні труднощі, на рівні фраз – синтаксичні, надфразних єдностей – логіко-синтаксичні. З метою забезпечення послідовного оволодіння структурним аспектом говоріння дослідниця справедливо вважає, що необхідно на кожному рівні враховувати в граматичному матеріалі основні структурні типи, ступінь навчання, а також мовленнєві функції [67, с. 30].

Фонологічний аспект говоріння, що складається з фонетичних знань та мовленнєво–слухо–вимовних навичок, передбачає додержання мовцем фонетичних, орфоепічних норм мовлення, вимог інтонування, темпу, тембру, висоти голосу, пауз тощо як засобів передачі смислу висловлювання та впливу на слухачів, доречне використання жестів, міміки.

Отже, щоб здійснити говоріння, в учнів 5-6 класів мають бути сформовані мовленнєві навички (автоматизми): вимовні (артикуляційні та інтонаційні), лексичні й граматичні.

У зв'язку з тим, що говоріння служить засобом здійснення усної форми спілкування, потребує уточнення поняття „усне мовлення”. Учені (С. Караман, М. Пентилюк, О. Сиротиніна) під усним мовленням розуміють „форму реалізації мови, яка вимовляється, виражається за допомогою звуків, існує як процес говоріння з властивими йому інтонаційними та ритмомелодійними засобами [132, с.21]”.

За результатами досліджень І. Гальперіна [45], М. Пентилюк [160], усне мовлення часто виникає спонтанно, є ненормованим, ситуативним, розраховане на безпосереднє слухове сприйняття і залежить від реакції слухачів. Усне мовлення відзначається більшою інформативністю, ніж писемне, володіє засобами звукової виразності (інтонацією, темпом, висотою і тембром, паузами, логічними наголосами, силою звучання), може супроводжуватися жестами, мімікою. Додаткову інформацію в усному мовленні несе ситуативно-предметний контекст, тобто явища, спричинені обставинами живого контакту мовця зі слухачем. Згідно з цим усне мовлення в плані говоріння є зовнішнім вираженням способу формування й формулювання думки

засобами мови, процесом розв'язання комунікативного завдання, активним процесом здійснення спілкування людей.

Відомо, що говоріння забезпечує усне спілкування в двох формах: діалогічному (полілогічному) та монологічному мовленні. Для нашого дослідження важливо показати ті їх особливості, що формують говоріння.

Е. Палихата [152, с.12] трактує діалог як процес мовленнєвої діяльності (діалогування) та його результат (діалогічний текст), виділяючи діалогічні єдності, релевантною ознакою яких є комунікативна інтенція; реплікування; фразеологічність, еліптичність, клішованість; повторення слів та їх сполучень; стилістичну диференціацію діалогічного мовлення; жести, міміку, інтонацію. Діалогічна єдність – це одна або кілька реплік, що характеризуються структурною, інтонаційною та семантичною завершеністю. Репліки поділяються на стимулюючі (репліки-стимули), які спонукають співрозмовника до відповіді або дії; реагуючі (репліки-реакції), що звучать у відповідь, та реактивно-стимулюючі, які стимулюють наступні репліки, необхідні для продовження спілкування [150, с.30]. Рівень клішованості залежить від різних чинників – міри ситуативності, обраної сфери спілкування, рівня й характеру володіння мовою. Еліптичність потрібна як засіб підвищення динамізму реплік діалогу, їх ситуативного напрямку, економності та ефективності усномовленнєвого висловлювання, їх розвантаження від зайвих елементів, що гальмують інтонаційний обмін. Заслужують на увагу питання про нормативність еліпса, який у невимушеному діалогічному мовленні якраз і є нормою, що має суттєве значення в лінгвістичній характеристиці діалогу. Діалогічне мовлення, позбавлене фразеологічності, стає біднішим і недостатньо виразним. Фразеологізми служать засобами наповнення синонімічних і лексичних одиниць, позитивно впливають на підвищення плавності, невимушеності реплік, підвищують ситуативне спрямування і стилістичну диференціацію висловлювання.

Поділяючи точку зору Е. Палихати, що діалогічне мовлення – це „об'єднане ситуативно-тематичною спільністю й комунікативними мотивами сполучення усних висловлювань, послідовно породжених двома, трьома (трилог) і більше (полілог) співрозмовниками в безпосередньому акті спілкування [152; с.12]”, зауважимо:

говоріння в діалогічному мовленні – це самостійне створення висловлювань як складових частин цього мовлення.

Діалогічне мовлення є більш реактивним, ніж монологічне, і ґрунтується на двох системах зв'язків – на зв'язку з ситуацією і на логічному зв'язку з попередньою фразою [118, с.6]. Таке спілкування містить не лише зміст висловлювання, а й певні оцінні характеристики того, про що йдеться. Кожний із партнерів діалогу висловлює своє ставлення до предмета розмови, до позиції іншого. Тому діалогічне мовлення є завжди більш насиченим позамовними засобами спілкування (міміка, контакт очей, пози, жести тощо), за допомогою яких мовець висловлює бажання, сумніви, припущення, обурення, жаль тощо [151, с.32].

Зважаючи на те, що діалогічне мовлення спричинюється потребою щось повідомити, з'ясувати, спонукати (мотиви спілкування), передбачає усвідомлення співрозмовниками реальних умов спілкування (розуміння ситуації спілкування), а також реакцію на репліки співрозмовника, можна стверджувати, що діалогічне мовлення – це ситуативно вмотивований і ситуативно зумовлений процес. Тому необхідно виділити двосторонній характер діалогічного мовлення, функції якого, на думку А. Ляшкевич, “реалізуються у процесі безпосереднього спілкування співрозмовників у результаті послідовного чергування стимулюючих і реагуючих реплік [118, с.6]”. Зосереджуючи увагу на структурно-синтаксичних і функціональних особливостях діалогічного мовлення, дослідниця зауважує, що „багато синтаксичних особливостей діалогу залежать від самих реплік, межею між якими є кінець мовлення одного співрозмовника і початок мовлення іншого [Там само, с. 7]”. До основних мовних особливостей діалогу А. Ляшкевич відносить велику кількість питальних і спонукальних реплік, наявність повторів і перепитувань у реагуючих репліках, їх синтаксичну неповноту, що компенсується за рахунок попереднього висловлювання. Специфічними рисами дослідниця вважає еліптичність, відносну стягненість синтаксичних засобів, зверненість до співрозмовника, клішування, інтонацію [Там само, с. 12].

У контексті досліджуваної нами проблеми необхідно визначити вміння й навички говоріння в процесі діалогу. Так, О. Горошкіна виділяє такі вміння й

навички: 1) виявляти обізнаність з обговорюваної теми; 2) досягати комунікативної мети; 3) дотримуватися теми спілкування; 4) аргументувати висловлені тези; 5) спростовувати хибні думки співрозмовників; 6) використовувати правила спілкування, мовленнєвого етикету, репліки для стимулювання, підтримання діалогу, дотримуватися норм літературної мови; 7) не перебивати співрозмовника, висловлюючи власну думку, доброзичливо його вислуховувати тощо [132, с.291].

Серед умов, що складають основу процесу говоріння, є не тільки вміння вести діалог з додержанням вимог українського мовленнєвого етикету, а й створювати усний монолог. Під усним монологом розуміють „розгорнуте висловлювання однієї особи, звернене до однієї людини або певного колективу одночасно [173, с.4]” з певною комунікативною метою: для повідомлення інформації, свідомого впливу на слухачів шляхом переконання, для спонукання до дії чи її запобігання, для пробудження почуттів і емоцій. У зв'язку з цим виділяють комунікативні функції монологічного мовлення: інформативну (повідомлення інформації); впливову (спонукання до дії чи попередження небажаної дії, переконання щодо справедливості чи несправедливості тих чи тих поглядів, думок, дій, переконань); експресивну (емоційно-виразну) – використання мовленнєвого спілкування для опису стану, в якому знаходиться той, хто говорить, для зняття емоційної напруженості; розважальну (виступ людини для розваги слухачів); ритуально-культурну (висловлювання під час ритуального обряду) [52,с.119]. Кожна з цих функцій має свої особливі мовні засоби вираження думки, відповідні стимули та мету висловлювання.

Монологи є організованим різновидом мовлення. Той, хто говорить, наперед планує чи програмує не лише окреме слово, речення, а й увесь процес мовлення, увесь монолог загалом, іноді подумки, а іноді у вигляді плану чи конспекту [47, с.32]. Тому акцентуємо увагу на наявності як мотиву висловлювання, так і загального задуму; як завдання, що ставить перед собою мовець, так і виду конкретної діяльності, до якого включено розгорнуте усне мовлення.

Монологічне мовлення, за визначенням С. Рубінштейна, – „тривале, послідовне, зв'язне висловлення системи думок, знань однією особою [197,с.411]”, що виражається в композиційно-смісловій єдності висловлювання як продукту говоріння. При монологічному мовленні, порівняно з діалогічним, найбільше змінюється змістовий бік – зв'язне, контекстне. Монолог не терпить неправильного будування фраз, а також висуває низку вимог до темпу й звучання мовлення. Змістова сторона монологу повинна єднатися з виразністю, що виникає як за допомогою мовних засобів (вміння застосовувати слово, словосполучення, синтаксичні конструкції), так і немовними комунікаційними засобами (рухи, погляд, поза, система пауз, міміка, жести, різні несловесні символи й знаки). Успішність оволодіння учнями 5-6 класів усним монологічним мовленням залежить від того, наскільки вони володіють мовою, її виражальними засобами, уміють визначати вид монологу залежно від ситуації спілкування й створювати власні монологи різних типів і стилів мовлення. Досягти цього можна за допомогою певної підготовки, що полягає у відборі змісту, чіткому плануванні та відповідному словесному оформленні.

Аналізуючи процес говоріння, О. Горошкіна визначила вміння й навички говоріння в процесі створення монологічних висловлювань: будувати висловлювання певного обсягу; добирати та впорядковувати необхідний для реалізації задуму матеріал; урахувувати тему висловлювання; виразно відображати основну думку; розрізняти головний і другорядний матеріал; використовувати мовні засоби відповідно до комунікативного завдання; дотримуватися норм літературної вимови; зберігати єдність стилю[132, с. 291]. Ці вміння й навички також є умовою формування мовленнєвої вправності відповідно до сформованих мовних умінь і навичок як засобу пізнання, спілкування, самовираження людини. Є підстави вважати, що компетенція в говорінні є мовленнєва компетенція, що є способом формування думок і почуттів через посередництво мови в процесі мовленнєвої діяльності. У мовленнєвому спілкуванні мовці набувають здатності взаємодіяти, обмінюючись інформацією, вступати в контакти, сприймати й розуміти один одного. У результаті реалізується головна мета Державного стандарту мовної освіти –

формується комунікативна компетенція, що базується на засвоєних мовних нормах та мовленнєвих уміннях і пов'язана з організацією спілкування відповідно до мотивів, мети, завдань, з дотриманням норм мовленнєвої поведінки.

Отже, компетенція в говорінні забезпечується умінням учнів вести діалог, сприймати й будувати усні діалогічні й монологічні висловлювання різних видів, типів, стилів і жанрів, що слугуватимуть для спілкування в життєвих ситуаціях.

Говоріння реалізується в різножанрових варіантах. Дослідники (Ф. Бацевич, Л. Туміна та ін.) до жанрів говоріння відносять: бесіду, розмову, суперечку, розповідь.

Бесіда є найпоширенішим жанром мовленнєвого спілкування, в якому відбувається: 1) обмін думками з певних проблем; 2) обмін даними про особисті інтереси кожного з учасників з метою встановлення типу стосунків; 3) обмін думками, новинами, спостереженнями [16, с.165-166]. Специфічним різновидом бесіди може бути інтерв'ю. Ознайомлення з інтерв'ю відбуватиметься в 6 класі, проте учнів 5 класу слід навчати швидко осмислювати та оцінювати нову інформацію й реагувати на неї, прогнозувати й складати запитання. Тому А. Фасоля серед інтерактивних форм роботи рекомендує вже в 5 класі з'ясування позиції партнера (партнерів) з певного питання (інтерв'ю), адже підлітки мають навчитися знаходити й відбирати необхідну інформацію, осмислювати її, висувати ідеї та обґрунтовувати їх, ініціювати бесіду, підтримувати хід інтерв'ю, спрямовувати його, заохочувати співрозмовника до висловлення своєї точки зору [230, с. 21].

У межах такого жанру, як **розмова**, може реалізовуватися як кооперативна, так і некооперативна стратегія спілкування. Ф. Бацевич виділяє за метою спілкування інформативну розмову (повідомлення, інформація); наказову (прохання, накази, вимоги, рекомендації, поради, переконування в чомусь); розмови, метою яких є з'ясування міжособистісних стосунків (конфлікт, сварка, звинувачення) [16, с.166]. Характерною рисою розмови є цілеспрямованість.

Серед жанрів спілкування, у межах якого відбувається обмін думками з метою ухвалення рішення або пошуку істини, виділяють **суперечку**. Мета зумовлює необхідність зацікавити учнів 5-6 класів в спілкуванні, що впливає на щирість,

етичність, ввічливість під час пошуку аргументів. До інноваційних форм організації суперечки, або “словесного змагання”, належить **дискусія** - “усна форма організації мовлення, у процесі якої розглядаються протилежні точки зору; комунікативна взаємодія групи учнів, що організовується для обміну думками, обговорення спірного питання [157, с.42]”. Необхідність її застосування зумовлена тим, що підлітки набувають умінь аналізувати, формулювати й відстоювати свою точку зору, здійснювати вплив на співрозмовника. Залучення учнів 5-6 класів до міні–дискусій, що стимулюватимуть процес думання школярів, спонукатиме до “активного” говоріння в умовах спілкування.

Складним жанром для підлітків залишається розповідь, у якій переважає монологічна форма мовлення в межах діалогу чи полілогу. Характерною рисою розповіді є цілісність інформації, що забезпечується зв'язністю фрагментів. У розповіді адресат, інтерпретуючи певну подію, виступає в ролі автора, який з власної точки зору оцінює її.

Додержання особливостей жанрів дозволяє осмислено добирати матеріал, оцінювати й удосконалювати власну мовленнєву діяльність, творчо використовувати прийоми риторичної майстерності, створювати висловлювання різних типів і стилів.

Говоріння як наукове поняття – явище складне й багатогранне: це інформаційний процес, соціальна взаємодія мовців, процес вираження думок, почуттів, настроїв, волі, бажань за допомогою мови в процесі мовленнєвої діяльності людини, спонукання до інтелектуальних дій, що забезпечують продукування висловлювань у процесі спілкування. Тому реалізація говоріння вимагає вдосконалення в учнів необхідних навичок, що спираються на мовленнєвознавчі знання (висловлювання, стилі, типи, жанри мовлення, способи й засоби зв'язку речень у тексті), операційні знання (аналіз тексту) і власне комунікативні вміння – уміння мовленнєвого спілкування з урахуванням різних сфер, ситуацій, мотивів і цілей спілкування учасників комунікації, адже в продукуванні важливим компонентом є “розуміння”, що необхідне для усвідомленого, зрозумілого для слухача мовлення. Отже, говоріння є мовленнєвознавчим поняттям, що формує уявлення про мовлення як вид діяльності, спрямованої на спілкування,

сукупність мовних і позамовних умов спілкування, а також ставить у центр уваги не тільки адресанта, а й адресата.

1.2. Психологічні чинники вдосконалення навичок процесу говоріння підлітків

Інтелектуальна активність учнів 5–6 класів стимулюється не тільки рівнем розумових здібностей, а й зацікавленістю, бажанням спілкуватися. Тому важливу роль у психічній діяльності підлітків відіграє говоріння як можливість самоствердження, активного задоволення пізнавальних потреб.

Істотні зміни в мотиваційній сфері діяльності учнів 5–6 класів зумовлені розвитком пізнавальних процесів, адже в підлітків спостерігаємо інтерес до самих знань, що спонукає до емоційно-насиченої діяльності, підвищену інтелектуальну активність, що стимулюється допитливістю, бажанням підвищити культурний рівень, розвинути та продемонструвати свої можливості. Інтерес в учнів підліткового віку набуває характеру захоплення, серед яких виділяють й інформативно-комунікативні (потреба в спілкуванні, потяг до нової інформації). Це захоплення не тільки задовольняє пізнавальну потребу, а й значною мірою сприяє вдосконаленню навичок говоріння, є показником розумової активності.

Психологи (В. Дружиніна, Є. Ільїн, та ін.) помітили, що в умінні користуватися зовнішнім мовленням підлітки вбачають свою інтелектуальну силу, тому прагнуть точно й виразно висловлювати думки. У зв'язку з цим, виділяючи здатність підлітків усвідомлювати свій процес дискурсивного (розмірковуючого) мислення, спрямовувати свою увагу на власний процес роздумування, стежити за його послідовністю, контролювати, виявляти в ньому недоліки й усувати їх, Г. Костюк стверджує, що учні підліткового віку навчаються аналізувати вербальну форму думок та й сам процес мислення, доволіно й свідомо керувати ним [186, с.199-200]. Проте слід зазначити, що у висловленні думок в учнів 5-6 класів існують серйозні труднощі, зокрема не усвідомлюється організуюча роль задуму під час створення висловлювань, що позбавлені змістової цільності, часто не відповідають основній думці. Можна зробити висновок, що підлітки ще тільки вчаться логічно й

продуктивно думати, контролювати власне мовлення, тому вчителі не повинні переоцінювати їх досягнення, а лише керувати становленням процесів розумової діяльності.

Отже, учні 5–6 класів – це особливі діти, які, за словами В. Сухомлинського, „допитливо вдивляються в світ, прагнучи узагальнити численні факти, речі, явища, відчувають, переживають своє прилучення до людської мудрості, до нескоримого пориву все знати [219, с. 103]”. Ці домінувальні потреби допомагатимуть розглядати усне оформлення думок як особливе завдання, від розв’язання якого залежить успіх спілкування підлітків, їх пізнавальний розвиток.

Широке коло пізнавальних інтересів постійно активізує мисленнєву діяльність, що в підлітковому віці підноситься на вищий рівень. При незацікавленій позиції до мисленнєвої активності знижується її значущість і прагнення до діяльності, як наслідок – байдужість до мислення як форми інтелектуальної активності. Усвідомлення й стимулювання учнями 5-6 класів процесу мислення, прагнення до змістовної розумової діяльності вносить плановість, послідовність не тільки в уміння продуктивно думати, а й користуватися мовленням як засобом спілкування. Виділяючи в психологічних дослідженнях відношення мовлення до мислення, М. Львов трактує говоріння як озвучення думки, кодовий перехід з мисленнєвого коду, з коду внутрішнього мовлення, що передує усному висловлюванню, на звуковий (акустичний) код, на код фонетичний [115, с. 34]. Термін „говоріння”, на думку вченого, позначає дію відправника усномовленнєвого сигналу. У цій дії виділяють ситуацію мовлення, її мотиви та завдання, зміст висловлювання, його будову, словесне й граматичне передавання, перехід до акустичного коду – до форми, що сприймається співрозмовником [Там само, с.34].

У психологічних дослідженнях І.Зимньої „говоріння – це складний, внутрішньо мотивований, чітко організований, активний процес передавання думок, спрямований на задоволення комунікативно – пізнавальної потреби людини в процесі спілкування” [77, с. 54], що має **структуру** (орієнтування в комунікативному завданні, у зовнішній ситуації спілкування, у меті, в

особистості співрозмовника; планування вибору й організація способів і засобів здійснення мовленнєвої діяльності; реалізація з використанням адекватних засобів для розкриття змісту; контроль з метою забезпечення зворотного зв'язку), **предмет** (думка як відображення в свідомості людини зв'язків і відношень явищ реального світу), **продукт** (мовленнєве висловлювання), **результат** (відповідна дія учасника спілкування) [157, с. 48]. Слід зазначити, що саме в продукті втілюється весь психологічний зміст діяльності говоріння, умови її реалізації, а також особливості суб'єкта говоріння.

Як відомо, психологічний зміст мовленнєвої діяльності визначається наявністю предмета, продукту, результату, способу і засобів реалізації одиниць. Психологічний зміст говоріння покажемо в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Психологічний зміст говоріння

ГОВОРІННЯ	
Форма мовлення, що визначає вид мовленнєвої діяльності	Усне мовлення
Зовнішнє виявлення	Виявлене
Спрямованість мовленнєвої діяльності	Продуктивна
Характер спілкування	Усний, безпосередній
Роль у спілкуванні	Ініціативна
Предмет говоріння	Думка як відображення в свідомості людини зв'язків і відношень явищ реального світу
Засіб існування, формування думки	Мова та мовна система
Одиниця діяльності говоріння	Мовленнєва дія
Продукт говоріння	Мовленнєве висловлювання
Результат	Відповідна дія (реакція) учасника спілкування
Характер зворотного зв'язку	Внутрішній мисленнєвий та зовнішній слуховий

Отже, говоріння – це зовнішньо відбитий вид мовленнєвої діяльності, що забезпечує усне спілкування.

Визначення переліку вмінь і навичок, необхідних для процесу говоріння, повинно проводитися з опорою на модель породження висловлювання. Створена О. Кубряковою [99] модель породження висловлювання передбачає такі етапи: мотив → задум → формування думки → оформлення та розвиток думки за рахунок перекодування особистісних смислів у мовні значення, пов'язані з певними типами знаків, → організація цих знаків у зовнішнє мовленнєве висловлювання. Є.Соботович розглядає такі етапи породження висловлювань : мотив → задум → формування смислової програми висловлювання (або внутрішнього мовлення) → словесно-граматичне оформлення → лексико-граматичне оформлення програми → перешифрування програми в спонукуваний код → мовлення, що реалізується за допомогою моторних механізмів. Обов'язковою ланкою у схемі мовленнєвого породження, на думку Є. Соботович, є самоконтроль мовця за своїм мовленням: отримавши інформацію про мовленнєву дію, мовець зіставляє з еталоном або мовними нормативами [209].

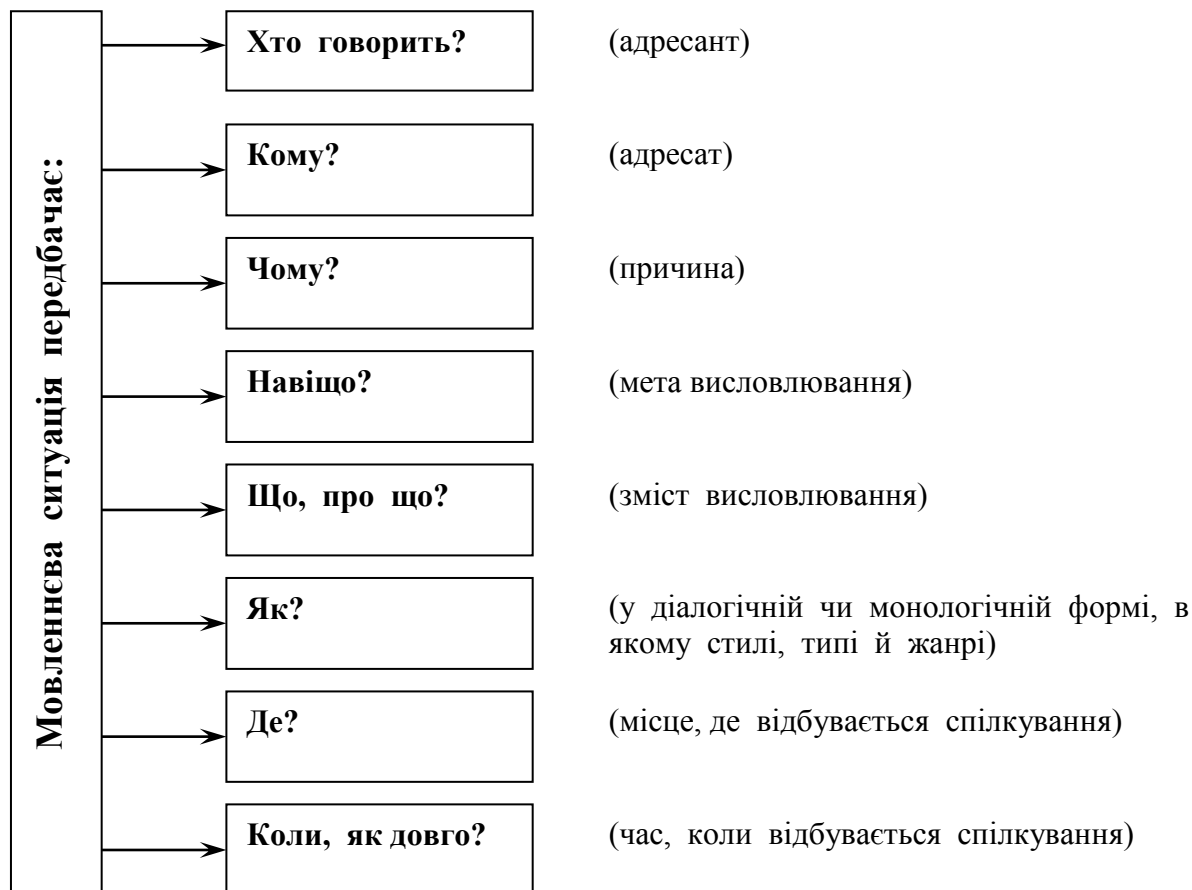
У нашому дослідженні беремо за основу модель породження висловлювання, створену О. Леонтьєвим. Ця модель включає шість взаємопов'язаних етапів: 1) мотивації та ймовірного прогнозування мовленнєвої діяльності; 2) формування задуму-плану; 3) перехід від плану програмування до граматико-синтаксичної структури; 4) пошук потрібного слова за семантичними і звуковими ознаками; 5) моторне програмування до заповнення її звуками; 6) забезпечення реального звучання мови [109, с. 76]. Учений розглядає процес самовираження (мовленнєве породження) як поетапну складну дію від мотиву, що утворює думку, до оформлення самої думки, опосередкуванню її у внутрішньому слові, потім – у значеннях зовнішніх слів, у словах і , нарешті, у словах.

У процесі говоріння мовець має чітко усвідомлювати завдання, що передбачає не тільки мету, а й умови, в яких ця мета має бути здійснена. За Т. Ладиженською,

сукупність умов, що визначають мовлення, становлять ситуацію спілкування [105, с.89].

Основні компоненти мовленнєвої ситуації покажемо схематично:

Схема 1. 2.

На основі цієї схеми можемо стверджувати, що вихідним пунктом процесу вираження думки, зорієнтованого на створення майбутнього висловлювання, є смисловий зміст, який залежить від уміння школярів урахувати й аналізувати мовленнєву ситуацію. Таким чином, мовленнєва ситуація є важливим компонентом формування навичок говоріння, що не тільки стимулює висловлювання, а й планує його форму, стиль, тип і жанр, створює певні умови для спілкування.

Ситуація визначає мотив (мету) говоріння: у комуніканта виникає потреба щось з'ясувати, необхідність повідомити, до чогось спонукати. Мотив у психології – це причина, що спонукає до діяльності, а мета – те, до чого прагне людина, виконуючи дію. Мета, що породжує

мовлення, може бути різною, але в учнів 5-6 класів переважає комунікативна (пізнавально–комунікативна, інформативна, прагматична, встановлення контакту), некомунікативна (інтелектуальне самовираження, емоційне самовираження, емоційно-оцінне самовираження, саморегулятивна ціль) [136]. У зв'язку з цим для вдосконалення навичок говоріння учнів 5-6 класів важливим є виділення етапу мотивації, що „стимулює поступ індивіда до гностичної (пізнавальної) мети [Там само, с. 28]”.

С. Максименко розглядає мотив як імпульс, що дозволяє провести відбір слів, а предмет і мета майбутнього повідомлення визначають логічну послідовність і синтаксичну правильність мовленнєвого висловлювання [120]. О. Леонт'єв пояснив мотив як предмет, що організовує та спрямовує поведінку й діяльність, зазначивши, що сама по собі потреба не може бути мотивом, тому що для повноцінної мотивації потрібні два чинники: потреба та мотив. Потреба ж, на думку вченого, активізує свідомість мовця і служить її стартовим механізмом, поштовхом мовленнєво-породжувального процесу [108, с. 203].

М. Львов під мотивом розуміє спонукання до активної мовленнєвої дії, усвідомлення причин, що лежать в основі вибору вчинків особистості, внутрішній стан мовця [115, с. 62]. На думку М. Василика, мотивом говоріння учнів підліткового віку є свідоме прагнення отримати максимум знань про предмет обговорення [147, с. 232]. Проте інтерес і пізнавальні потреби зникають, якщо підліток не бачить життєвого призначення окремих знань. Тому необхідно на уроках української мови так спланувати роботу, щоб підлітки відчували, що з процесом удосконалення навичок говоріння здійснюється розвиток їхньої інтелектуальної та емоційної сфери.

Мотивація породжує мовленнєву інтенцію (намір), що „визначає роль мовця як учасника спілкування, пояснює характер та мету мовленнєвої дії [79, с. 63]”. На цьому етапі мовець має загальне уявлення про результат, але ще не розробив плану мовленнєвої дії, що дала б змогу досягти цього результату. Втім, якщо учень не має чіткого комунікативного наміру, то не може здійснити адекватне до ситуації змістове членування фрази. Як наслідок – не регулює спілкування й не здійснює

його. Саме тому намір стає не тільки об'єктом вивчення, а й об'єктом навчання в оволодінні говорінням.

Інтенція зумовлює задум майбутнього висловлювання, у формуванні якого значну роль відіграють процеси мислення з їх предметним змістом. Визначаючи психологічні функції комунікативної діяльності, І.Зимня зауважує, що процес говоріння починається планом ідеального (задумом), який, у свою чергу, є наслідком внутрішнього чи зовнішнього мотиву та реалізується в акустичному сигналі через ряд проміжних ізоморфних процесів [77].

Кожна діяльність, у тому числі й мовленнєва, має внутрішню й зовнішню сторони. Зовнішня, моторна, представлена артикуляцією, що програмується й регулюється її внутрішньою стороною. У говорінні внутрішньою стороною є процес висловлення змісту чи мовленнєвої діяльності. У підлітковому віці завершується формування когнітивних процесів, перш за все – мислення. У цей період, на думку Р. Немова, думка поєднується зі словом [139, с. 365], унаслідок – з'являється внутрішнє мовлення як найважливіший засіб організації мислення і регуляції інших пізнавальних процесів.

М. Жинкін дійшов висновку, що внутрішнє мовлення є важливим елементом мисленнєво-мовленнєвого механізму. Тут, на думку вченого, відбувається перехід сприйнятого тексту у внутрішній код, причому код є універсальним і предметним. За його допомогою слухач перетворює мовлення в модель відрізка дійсності [73].

На основі експериментальних робіт дослідники (Н. Павлова, Т. Ушакова, В. Цепцов, Л. Шустова та ін.) виділили внутрішнє мовлення як етап підготовки майбутнього висловлювання та розуміння сприйнятого мовлення. Зберігаючи у внутрішньому мовленні початок розмови (зміст попередніх реплік), кожен із співрозмовників у внутрішньому мовленні планує „сміслові згустки” наступної репліки [182, с.103]. У ролі внутрішньої сторони діяльності, що здійснює організацію, планування, програмування діяльності, виступають психічні функції, якими вона реалізується, а саме: потреби, емоції, мислення, пам'ять, сприйняття й увага. Складна їх єдність розглядається психологічним механізмом, за допомогою якого реалізується діяльність загалом і мовленнєва діяльність зокрема.

Отже, виконуючи функції планування та контролю, внутрішнє мовлення є початковим моментом мовленнєвого висловлювання, його програмуванням перед реалізацією, засобом рефлексивних дій, що дозволяють самовизначитися під час спілкування з іншими людьми та в реалізації самоаналізу, самооцінки й само-свідомості [184, с.72].

Передумовою мовленнєвого висловлювання М. Жинкін називає перехід внутрішнього мовлення в зовнішнє. В акустичному сигналі здійснюється план задуму, формування та формулювання мовленнєвого висловлювання. Процес породження усного висловлювання супроводжується слуховим контролем, завдяки чому постійно здійснюється зворотний зв'язок, що приводить висловлювання у відповідність до задуму.

Для нашого дослідження важливими є висновки І. Зимньої, яка, аналізуючи психологічний зміст говоріння як виду мовленнєвої діяльності, визначила частини говоріння: мотиваційно-спонукальна, аналітико-синтетична, реалізуюча, контролююча [77].

У мотиваційно-спонукальній частині говоріння утворюється тільки задум висловлювання та комунікативний намір. Аналітико-синтетична частина говоріння включає весь операційний механізм так званого „внутрішнього оформлення” висловлювання, в який входять розумові дії по актуалізації вербальних засобів, граматичному структуруванню фраз, їх трансформації. Виконавча частина говоріння (або „фаза реалізації” в термінах О. Леонтьєва), що забезпечує „зовнішнє оформлення” висловлювання, реалізується в артикуляції, що представляє послідовність цілеспрямованих, доречних, структурованих, невимушено керованих дій [77, с.47]. Контролююча частина говоріння передбачає зіставлення власного мовлення з еталоном, сприяє виправленню помилок.

Ураховуючи етапи мовленнєвої діяльності та частини говоріння, слідом за О. Леонтьєвим виділяємо такі етапи породження висловлювань:

- **I** етап (комунікативно-мовленнєва ситуація) – визначення поза-лінгвістичних чинників, що забезпечують процес говоріння;
- **II** етап (мотивація) – з'ясування стимулів, що спонукають людину до породження висловлювань;

- **III** етап (формування мовленнєвого задуму) – визначення загального задуму майбутнього висловлювання;
- **IV** етап (внутрішнє програмування) – обробка внутрішньої інформації, пов'язаної з підготовкою майбутнього висловлювання;
- **V** етап (здійснення задуму) – зовнішнє оформлення висловлювання;
- **VI** етап (зіставлення мовлення з самим задумом) – зіставлення власного мовлення з еталоном, виправлення помилок і недоліків у змісті, структурі та мовному оформленні висловлювання [107].

Розробка методики вдосконалення навичок говоріння передбачає співвідношення етапів породження висловлювань та навичок, що забезпечують процес говоріння учнів 5-6 класів (Таблиця 1.2.).

На основі аналізу наукових праць та встановлених О. Леонтєвим етапів породження висловлювань визначаємо вміння й навички говоріння, що необхідно розвивати в учнів 5-6 класів:

1). Орієнтуватися в ситуації спілкування:

- аналізувати мовленнєву ситуацію, урахувати умови, обставини, місце, спосіб, адресата спілкування, форму, стиль, тип і жанр висловлювання;
- виокремлювати компоненти мовленнєвої діяльності (мотив, задум, мовленнєві дії, тема, мета, основна думка);
- створювати початкове уявлення про можливий варіант змісту висловлювання, прогнозуючи його загальний характер на основі визначеної теми висловлювання;
- виявляти залежність мовних засобів від мовленнєвої ситуації;
- використовувати необхідний зібраний матеріал.

2). Орієнтуватися в змісті висловлювання:

- аналізувати особливості змісту, визначати єдність теми й основної думки;
- обмірковувати деталі створеного висловлювання;

Таблиця 1.2.

Співвідношення етапів породження висловлювань та навичок, що забезпечують процес говоріння учнів 5 – 6 класів

I етап – комунікативно-мовленнєва ситуація	Виконавча частина говоріння	<ul style="list-style-type: none"> • визначити ситуацію, яка є стимулом говоріння, умови спілкування; • уважно ставитися до об'єкта мовлення – співрозмовника, розуміти його настрій, поведінку, почуття, знати його потреби в спілкуванні; • створювати образ доброзичливого, компетентного, динамічного автора мовлення
II етап – мотивація		<ul style="list-style-type: none"> • з'ясувати завдання, заради якого здійснюється процес говоріння (поділитися думками, почуттями, щоб подати точну інформацію, вплинути на думки, почуття співрозмовника); • чітко сформулювати свій комунікативний намір (запитати, сказати, спонукувати)
III етап – формування мовленнєвого задуму		<ul style="list-style-type: none"> • усвідомити тему та основну думку; • установити логіку розгортання інформації; продумати спосіб викладу інформації, що відповідає меті та предметному змісту
IV етап – внутрішнє програмування	Аналітико-синтетична частина говоріння	<ul style="list-style-type: none"> • планувати хід розвитку основної думки; • використовувати необхідні механізми мовлення; мовленнєві засоби, що відповідають стилю, типу мовлення, сфері спілкування
V етап – здійснення задуму	Мотиваційно-спонукальна частина говоріння	<ul style="list-style-type: none"> • правильно оформити мовленнєве висловлювання за принципом: вступ, головна частина, висновки; • передати зміст з використанням невербальних сигналів; • виявити фонетичні властивості мовлення (звуковимова, дикція, сила голосу); • регулювати темп говоріння, урахувавши, що усне мовлення сприймається та розуміється важче, ніж писемне; • говорити доступно й цікаво, відповідно до норм літературної мови; • коректувати задум і зміст мовлення, урахувавши живу реакцію співрозмовника.
VI етап зіставлення мовлення з самим задумом		<ul style="list-style-type: none"> • прогнозувати та ініціювати зворотний зв'язок у процесі говоріння; • оцінити відповідність висловлювання до ситуації спілкування, задуму, вимогам культури мовлення та мовленнєвої поведінки; • удосконалювати висловлювання в процесі створення.

- відбирати й доцільно використовувати матеріали;
- аналізувати особливості мовленнєвого оформлення створюваного висловлювання, визначати мовні засоби, що служать вираженню змісту;
- ставити запитання, відповідати на них;
- використовувати формули мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування;
- влучно добирати потрібні мовні засоби для користування визначеним стилем, типом, жанром з урахуванням усіх складових мовленнєвої ситуації.

3). Визначати структуру висловлювання:

- осмислювати структуру висловлювання;
- виділяти логіко-сміслові частини створюваного висловлювання;
- встановлювати логічні зв'язки між елементами створюваного висловлювання.

4). Контролювати процес продукування висловлювань:

- будувати й аналізувати власні висловлювання, увідповіднюючи мовні засоби з ситуацією мовлення;
- здійснювати контроль і самоконтроль, забезпечувати зворотний зв'язок, відстежуючи реакцію співрозмовника шляхом зіставлення створеного висловлювання та реакції адресанта відповідно до очікуваного результату.

Необхідною передумовою формування навичок говоріння є розкриття й усвідомлення важливості механізмів мовлення. Цінними для нашого дослідження є висновки вчених (І. Зимня, Г. Костюк, О. Леонт'єв, А. Маркова, І. Синиця) про важливість механізмів мисленнєво - мовленнєвої діяльності. У розкритті закономірностей дії цих механізмів спираємося на концепцію М. Жинкіна та основні положення досліджень І. Зимньої, О. Леонт'єва, С. Рубінштейна, за якими формування комунікативно-мовленнєвих умінь має будуватися з урахуванням механізмів мовлення, що суттєво впливають на породження висловлювання. Перш ніж створювати висловлювання, людина будує його „змістовий кістяк”. Тут, на думку І.Синиці, мовець користується „не тільки словами, а й образами, слуховими й

зоровими, уявленнями, відчуттями. Це первинне оформлення думки являє собою тільки ескіз, схему, загальні контури її майбутнього оформлення [203 с.63]”. Це механізм програмування висловлювання. Механізм осмислення встановлює і відтворює смислові зв'язки у висловлюванні, регулює перекодування за рахунок об'єднання, групування, розчленування, виділення головного, встановлення еквівалентних замінів, смислових опорних пунктів, ключових слів. Механізм прогнозування (або антиципації) передбачає структурний і смисловий плани. У структурному плані антиципація можлива на рівні фрази, коли перші вимовлені слова прогнозують конструкцію фрази і навіть понадфразової єдності, що дозволяє породжувати висловлювання без довгих пауз між окремими фразами. У смисловому плані прогнозування є передбаченням того, чим завершиться ситуація мовлення. Механізм вибору, що зумовлений обсягом лексичного словника учнів, пов'язаний з предметом, завданням, темою, основною думкою повідомлення, визначений типом і стилем мовлення, передбачає вибір слів і граматичної структури. На вибір слів впливає комунікативна мета повідомлення, стосунки між комунікантами, їх спільний життєвий досвід, особливості реципієнта тощо. Психологічні дослідження свідчать, що пошуки слова у внутрішньому лексиконі виявляють істотну залежність від функцій слова в породжуваному висловлюванні й здійснюються в смислових зв'язках між словами. На вибір граматичної структури також впливає комунікативна мета, асоціативний зв'язок структури з її функцією в мовленні.

М. Жинкін виокремлює ще механізм, що забезпечує запам'ятовування, зберігання та реалізацію граматичних характерних слів, механізм переходу від одного типу конструкцій до іншого (трансформація), механізм розгортання елементів програми в граматичні конструкції, механізм реального існування звукового мовлення [72].

Для формування комунікативно-мовленнєвих умінь О. Леонт'єв обґрунтовує важливість механізмів контролю: а) змісту; б) мовної правильності. Механізм контролю змісту висловлювання оцінює створений текст з боку його адекватності ситуації спілкування. Другий механізм забезпечує свідоме ставлення

учня до вибору мовних засобів та відповідності їх нормам літературної мови [108, с. 133].

На думку Л. Туміної, результативність говоріння забезпечується такими психофізіологічними механізмами: 1) механізм репродукції (використання готових і засвоєних структурно-сміслових блоків для реалізації комунікативної мети); 2) вибору мовних засобів; 3) комбінування й конструювання; 4) прогнозування в структурному та змістовому планах; 5) керування процесом функціонування мовленнєвого висловлювання (іноді називають механізмом дискурсивності) [157, с.37]. Слід зазначити, що завдяки механізму дискурсивності мовець оцінює ситуацію, сприймає сигнали зворотнього зв'язку (вербальну чи невербальну реакцію співрозмовника), використовує необхідні знання стосовно предмета висловлювання.

Як показує практика, дія механізмів забезпечує поетапне формування мовленнєвих дій, спрямованих на створення висловлювань відповідно до вимог ситуації спілкування.

В удосконаленні навичок говоріння учнів 5-6 класів важливу роль відіграє робота пам'яті, що, за свідченням психологів, зберігає певні мовні засоби, правила, лексико-граматичні схеми слів, тобто робить можливим застосування одержаних знань у спілкуванні, забезпечує накопичення словникового запасу.

Розвиток пам'яті в підлітковому віці відбувається в тісному взаємозв'язку з розвитком мовлення й мислення. Провідною в перебігу процесів запам'ятовування і відтворення стає розумова діяльність, що здійснюється мовними засобами. Її роль, на думку О. Скрипченко, Л. Долинської, З. Огороднійчук, виявляється в розвитку свідомої цілеспрямованості запам'ятовування: засвоїти, зрозуміти, довести, логічно аргументувати, запам'ятати матеріал [40, с. 215]. Для нашого дослідження цінною є думка вчених про те, що активізація пізнавальної діяльності підлітків створює сприятливі умови для мимовільного запам'ятовування. Повнішому використанню його можливостей сприяє реалізація підлітками настанови „спочатку зрозуміти, потім заучувати”, що створює оптимальне співвідношення мимовільного й довільного запам'ятовування матеріалу учнями [Там само, с. 216].

Як зазначає К. Суворова [218, с. 34], підлітковий вік – це активний період мовленнєвого розвитку, для якого характерні емоційна чутливість на почуте, прагнення обґрунтувати свою думку. Тому важливе місце у створенні висловлювань посідає емоційна пам'ять, що фіксує все яскраве, барвисте. Потреби, інтереси та ідеали підлітка завжди емоційно забарвлені. Завдяки емоціям вони набувають спонукальної сили. С. Максименко стверджує, що емоції і почуття людини взаємопов'язані з її діяльністю: діяльність викликає переживання у зв'язку зі ставленням до неї та її результатів, а емоції і почуття також стимулюють людину до діяльності, стають внутрішньою спонукою, її мотивами [120, с.330]. Проте вчений зазначає, що позитивні емоції посилюють активність, спонукають до діяльності, негативні – пригнічують людину, послаблюють її активність, демобілізують. Звідси впливає увага до позитивних емоцій, що стимулюють процес запам'ятовування, збуджують увагу, удосконалюють мислення та мовлення, впливають на поведінку. Важливу роль у вираженні емоцій відіграють виражальні засоби мови, за допомогою яких досягається не тільки виразність висловлювання чи емоційність спілкування, а може й послаблюватися чи посилюватися ефективність мовлення (наприклад, з участю допоміжних виражальних засобів – міміки, жестів). Жести, міміка допомагають людині, яка говорить, зосередити увагу співрозмовника, виразити своє ставлення до інформації, яку вона передає [149, с. 91-92]. Особливої уваги, на думку Е. Палихати, заслуговує погляд – „мова очей”, що виражає різні почуття людини, допомагає партнеру відчувати ставлення співрозмовника, найголовніше – регулювати процес спілкування [152, с. 90].

Від яскравості уяви залежить гострота і свіжість сприйняття, допитливість, інтерес, бажання пізнати. Підліток може не тільки „проекувати”, а й „підніматися” над дійсністю методом планування й контролю своїх вільних фантастичних побудов, навчається рефлексувати на свої розумові дії й операції та переживати від цього інтелектуальні почуття [139, с.182 -183]. Це значною мірою результат нової здатності мисленнєвого процесу – оперування ідеальними формами. У своїх фантазіях підліток краще усвідомлює свої емоції та нахили. Мрії постають в яскравій образній формі, тому в підлітковому віці уява може перетворитися на самостійну

внутрішню діяльність, адже учень може програвати мисленнєві завдання, оперувати значеннями та змістом мови, поєднуючи дві вищі психічні функції: уяву та мислення [Там само, с.396]. Розвиток уяви підлітка здійснює вплив на пізнавальну діяльність, емоційно-вольову сферу й саму особистість. Уява може збагатити внутрішнє життя підлітка, може, поєднуючись з творчим мисленням, стати креативною силою. Про розвиток креативного потенціалу в учнів 5-6 класів засвідчують продуктивність, оригінальність, самостійність процесу уяви.

Мовленнєвий слух як психолінгвістична спроможність людини програмувати висловлювання у внутрішньому мовленні визначають Л. Аверченко, Б. Ананьєв, М. Жинкін. Роль розвиненого слуху та чіткої артикуляції в процесі розвитку мисленнєво-мовленнєвих навичок учнів визначив М. Жинкін, який довів необхідність удосконалення мовленнєвого слуху для формування інтонаційного синтезу, який лежить в основі культури мовлення.

Для успішного породження мовлення слід збагачувати словниковий запас учнів 5 – 6 класів, який допомагає відбирати потрібні одиниці мови й використовувати їх з урахуванням змісту мовлення, ситуації спілкування, а також дозволяє продемонструвати більше відтінків думки, виявляє глибину мислення.

Полегшує продуктивну організацію мовлення і мовне чуття, що виражається в умінні якісно висловлювати свої думки й почуття. З погляду психологів, чуття мови є компонентом внутрішнього мовлення, супроводжує процес програмування акту висловлювання [136]. Під час породження мовлення, конструювання висловлювання мовне чуття виявляється в пошуках точного, виразного й доречного оформлення думки залежно від ситуації спілкування.

Аналіз психологічної та психолінгвістичної літератури дозволяє стверджувати, що для успішного вдосконалення навичок говоріння в учнів 5-6 класів необхідно враховувати індивідуальні та вікові особливості, рівень пізнавальних можливостей, здібностей підлітків, психологічні механізми та етапи

(сходинки) породження висловлювання, чинники мовленнєвої діяльності (багатство словникового запасу, уява, пам'ять, мовленнєвий слух, мовне чуття).

1.3. Лінгводидактичний аспект удосконалення навичок говоріння учнів 5 – 6 класів

Удосконалення навичок говоріння залежить від системної організації навчального процесу, в основі якого чітко окреслена технологія застосування методів, прийомів та засобів, що ґрунтуються на нових досягненнях лінгводидактики (О. Біляєв, Є. Голобородько, С. Караман, Т. Ладиженська, М. Пентилюк, К. Плиско, М. Стельмахович, Г. Шелехова), посилення на загальнодидактичні й методичні принципи навчання.

Важливою умовою ефективності методичної системи виступає виявлення закономірностей, які потрібно враховувати педагогу в організації навчального процесу.

До таких закономірностей М. Пентилюк відносить:

- постійну увагу до матерії мови, її звукової системи;
- розуміння семантики мовних одиниць;
- здатність засвоювати норму літературної мови;
- оцінку виражальних можливостей рідної мови;
- розвиток мовного чуття, дару слова;
- випереджальний розвиток усного мовлення;
- залежність мовленнєвих умінь і навичок від знань граматики і словникового складу мови [132, с. 30].

У ході дослідження нами виділено ті закономірності навчання і засвоєння рідної мови, що допомогли створити методичну систему вдосконалення навичок

говоріння учнів 5-6 класів: розуміння семантики мовних одиниць; здатність засвоювати норму літературної мови; випереджальний розвиток усного мовлення; залежність мовленнєвих умінь і навичок від знань граматики і словникового складу мови. Розглянемо їх.

Продукування мовлення потребує від учнів уміння вільно оперувати мовними засобами під час створення власних висловлювань, доречно добирати й вільно замінювати слова з метою уточнення смислу висловлення, створення його образності, виразності, стилістичної і комунікативної доцільності. Проте недостатня увага вчителів до семантизації незрозумілих учням слів, зведення роботи над словом до з'ясування його значення, недостатня активізація слів у мовленні учнів засвідчують гостру потребу оволодіння семантикою мовних одиниць, їх використання у висловлюваннях різних типів, стилів і жанрів мовлення, що, на думку Н.Бондаренко, має відбуватися “в процесі роботи над усіма аспектами слова, комплексного вивчення всіх мовних рівнів під час виконання різноманітних вправ – лексико-семантичних, лексико-граматичних, лексико-стилістичних, орфографічних та інших, а також у процесі опанування форм і видів мовленнєвої діяльності на всіх етапах навчання [26, с. 9]”.

Відомо, що під час говоріння “думка мовця кодується за допомогою акустичних комплексів – слів, словосполучень, речень, які вимовляються і звучать [76, с.72]”. Тому необхідно дотримуватися фонетичних, орфоепічних, лексичних, синтаксичних та інших норм, які дозволяють формулювати думку, використовуючи найточніші (семантично), доцільні (стилістично, ситуативно) вербальні одиниці.

Загальновідома закономірність засвоєння мовлення – випереджальне оволодіння усною його формою – націлює на організацію навчальної діяльності, у процесі якої усні види робіт будуть передувати письмовим.

Збагачення мовлення школярів лексичними й граматичними засобами здійснюються не лише з метою сформулювати точне, виразне мовлення, але й навчити вибирати найбільш доцільні для кожного випадку мовні засоби, а

різні умови й цілі спілкування вимагають різноманітних засобів мовленнєвого вираження. Збагачення мовлення учнів дає змогу усвідомлювати будь-які відтінки лексичних і граматичних значень слів, словоформ, конструкцій, а також їх стилістичні особливості й сфери використання. Відтак урахування закономірностей процесу мовлення, зокрема говоріння, забезпечить ґрунтовне засвоєння знань та мовленнєву підготовку.

Удосконалення навичок говоріння повинно ґрунтуватися на загальнодидактичних і специфічних принципах, під якими розуміють “своєрідні правила діяльності, шляхи взаємодії вчителя й учнів, вихідні положення, на яких ґрунтується зміст навчання, використання методів і прийомів, побудови системи вправ, підготовки й проведення уроків української мови [132, с. 37]”. До загальнодидактичних принципів, що визначають увесь процес удосконалення навичок говоріння, відносимо принцип науковості, систематичності й послідовності, наступності та перспективності, зв’язку теорії з практикою, наочності, усвідомленості й доступності викладу. Серед них особливе місце посідає принцип науковості, що “вказує на необхідність подавати учням лише науково достовірні знання, які не суперечать сучасній лінгвістичній науці [76, с.185]”, передбачає відповідність змісту шкільного курсу лінгвістичній науці, її фактам, поняттям, теорії, структурі. Учням повідомляються дані сучасної науки про особливості говоріння як виду мовленнєвої діяльності, процесу породження мовлення.

Принцип систематичності й послідовності виявляється у взаємозв’язку засвоєних явищ, у певній послідовності їх подання, а також передбачає установлення зв’язків між засвоєним і новим матеріалом на аспектних уроках та уроках розвитку комунікативних умінь і навичок.

Доступність навчання, зумовлена віковими особливостями школярів, забезпечує відбір дидактичного матеріалу з урахуванням їх підготовленості до сприйняття і засвоєння знань з мови, а також передбачає перехід від елементарного до складнішого.

У підлітковому віці зростає здатність до абстрактного й формального мислення, проте конкретно–образні компоненти продовжують відігравати роль у структурі мислення. У цьому випадку набуває значущості принцип наочності, “суть якого визначається такою організацією уроку, яка забезпечує засвоєння учнями уявлень і понять на підставі їх живого, безпосереднього споглядання і сприйняття [76, с.184]”. Використання різних видів наочності сприяє інтелектуальному та емоційному розвитку, полегшує розуміння й засвоєння мовленнєвих понять, допомагає всебічному гармонійному розвитку особистості.

З метою вдосконалення навичок говоріння необхідно виділити принципи наступності й перспективності. На важливість принципу наступності, що спрямовує увагу вчителя на врахування логіки предмета і його окремих розділів, на необхідність опори на попереднє під час вивчення нового, указують не тільки методисти (А. Ляшкевич, М. Пентилюк, Г. Шелехова та ін.), а й психологи (О. Алфьоров, Г. Костюк, Р. Немов та ін.), адже в підлітковому віці розвиток відбувається шляхом нарощування змісту та об'єму, стає плановим, послідовним, умисним, усебічним.

Природна вікова допитливість підлітків, інтелектуальна активність, бажання пізнати нове створюють умови не тільки для засвоєння учнями певного матеріалу, а й для зв'язку з тим матеріалом, що вивчатиметься пізніше, що дозволяє розглядати виучуване ширше, створює базу для міцного засвоєння наступних тем і розділів і забезпечується опорою на принцип перспективності.

В удосконаленні навичок говоріння важливу роль відіграє принцип зв'язку теорії з практикою, який зумовлює необхідність засвоєння учнями основ мовознавчої науки, щоб навчитися добре володіти усним мовленням, бути орфоепічно й стилістично грамотними.

Принцип усвідомленості означає, що навчання говоріння відбувається успішніше, якщо підлітки усвідомлюють значення комунікативно-мовленнєвих дій для вдосконалення усного процесу комунікації.

На основі закономірностей розвитку мовлення учнів Л.Федоренко виділяє такі методичні принципи: 1) спостереження над матерією мови; 2) фізичне тренування органів мовлення; 3) розуміння семантики та одночасний розвиток лексичних і граматичних навичок; 4) вироблення навичок виразного мовлення; 5) розвиток мовного чуття; 6) випереджальний розвиток усного мовлення [231, с.35]. Для нашого дослідження важливим є висновок, що з розумінням семантики та одночасним розвитком лексичних і граматичних навичок формуються способи виразності мовлення, що дозволяють учням відчувати, як відображається в мові внутрішній світ людини, як людина виражає почуття.

Н. Пашковська визначила такі принципи для розвитку навичок говоріння: 1) мовленнєва спрямованість; 2) мовленнєва індивідуалізація; 3) принцип функціональності; 4) принцип ситуативності; 5) принцип новизни [156, с.87]. Виокремлюємо принцип ситуативності, на основі якого, на думку Є. Мельника, має здійснюватися навчання говоріння, оскільки породженню мовленнєвого акту передують формування мотиву його здійснення і мовленнєві наміри мовця, що враховують цілий комплекс моментів: інформація про партнера, ціль, місце, предмет і час висловлень [127]. У зв'язку з цим для навчання говоріння, як зауважує вчений, мовленнєвий матеріал необхідно "організувати" навколо ситуацій, змістом яких стануть проблеми, що відповідають інтересам конкретної категорії дітей. Справді, учнів необхідно залучати до участі в реальних і навчальних мовленнєвих ситуаціях, в умовах яких мовець програмує висловлювання й прогнозує мовленнєві дії співрозмовника.

К. Плиско подає таку класифікацію принципів навчання мови: пізнавально-практична спрямованість навчання мови, комунікативна й функціонально-стилістична спрямованість навчання мови, вивчення мови в структурній цілісності, з обов'язковим пізнанням її рівнів; вивчення мовних явищ у єдності форми й змісту (структури), семантики і функціонування; вивчення мови в міжрівневих, внутрішньорівневих і міжрівневих зв'язках; активізація взаємовпливу навчання мови й розвитку мислення та мовлення; використання мовленнєвої практики для засвоєння теорії мови й, навпаки, – теорії мови для

розвитку мовлення [169]. Нами враховано ці принципи, адже вони забезпечують мовленнєвий розвиток учнів, активізують пізнавально-комунікативні здібності, стимулюють словесне самовдосконалення школярів, що спонукає до творчості, збуджує інтерес.

Навчання говоріння базується і на запропонованих М. Стельмаховичем принципах емоційності, що допомагає підліткові створювати висловлювання на основі “єдності його думки, серця й розуму [215,с.23]”, регулювати психічні процеси, та культуровідповідності, що передбачає дотримання лексичних, граматичних і стилістичних норм української літературної мови, а також правильної вимови звуків і вживання нормативних наголосів у словах. Відповідно до принципу культуровідповідності вчитель удосконалює вміння учнів спілкуватися, бути толерантними й коректними в стосунках, володіти діалогічним і монологічним мовленням, дбати про збагачення своєї лексики.

Ураховуючи комунікативну спрямованість у навчанні говоріння, Ю. Пассов називає п'ять принципів: комунікативності, опори на систему мовлення, ситуативності навчання, новизни, комплексності [154]. Для нашого дослідження особливої уваги вартий принцип комунікативності, що передбачає поступове формування комунікативно – мовленнєвих умінь, удосконалення в учнів основних механізмів говоріння, здійснення спілкування [155].

Указуючи на зв'язок і взаємозалежність усіх принципів навчання, Е. Палихата виділяє комунікативні принципи: комунікативності, ситуативності, наочності, опори на систему мовлення, комплексності, домінуючої ролі вправ, індивідуалізації, виховуючого навчання діалогування, науковості, систематичності, свідомості [152, с. 146-148].

Аналізуючи різні класифікації принципів навчання, спрямованих на розвиток мовлення школярів, можемо констатувати, що вдосконалення навичок говоріння базується на таких загальнодидактичних (науковості, систематичності й послідовності, наступності та перспективності, зв'язку теорії з практикою, наочності, усвідомленості, доступності, емоційності, проблемності, комунікативності, ситуативності, домінувальної ролі вправ, культура

відповідності) і лінгводидактичних (зв'язок розвитку мовлення з вивченням літератури та інших предметів, єдність розвитку мовлення й мислення, функціонально-стилістична і комунікативна спрямованість у навчанні мови, зв'язок розвитку мовлення з формуванням мовної компетенції, випереджальне навчання усного мовлення, вироблення навичок виразного мовлення).

Ефективність удосконалення навичок говоріння учнів залежить від вибору й застосування різних методів і прийомів. Методи навчання мови класифікують вчені на різних засадах: за джерелами отримання знань і способом взаємодії вчителя й учнів на уроці (А. Алексюк, Є. Дмитровський, Л. Федоренко, О. Біляєв, Е. Палихата, М. Пентилюк та ін.), за дидактичними цілями (І. Огородников та ін.), за рівнем пізнавальної діяльності учнів (І. Лернер, М. Скаткін). І. Лернер, М. Скаткін у психологічній класифікації виділяють методи: інформаційно-рецептивний, репродуктивний, метод проблемного викладу, частково-пошуковий метод і дослідницький [111]. Є. Дмитровський називає як найбільш поширені й перевірені в практиці роботи школи такі методи: зв'язний виклад учителя, бесіда, робота з підручником, спостереження над мовою з використанням наочних засобів, мовний розбір і метод вправ [61]. Л. Федоренко розкриває три основні групи методів навчання мови: 1) методи теоретичного вивчення мови (робота з лінгвістичними термінами для з'ясування відповідних понять): повідомлення, бесіда, читання підручника; 2) методи теоретико – практичного вивчення мови й мовлення (робота з окремими одиницями мови, їх формами для ідентифікації з відповідними лінгвістичними термінами, а також для запам'ятовування традицій використання їх у мовленні): спостереження (імітація), розбір, диктант, реконструювання (видозмінення), конструювання; 3) методи практичного опанування мовлення (робота з текстом для запам'ятовування традиції використання мовних одиниць у мовленні і для розвитку мовленнєвих навичок): перекази, твори [232, с. 104]. О. Біляєв, М. Пентилюк виділяють як методи усний виклад учителем матеріалу (розповідь, пояснення), бесіду вчителя з учнями, спостереження учнів над мовою, роботу з підручником, вправи та характеризують їх за способом взаємодії вчителя й учнів на уроці, показуючи

співвідношення діяльності вчителя та учнів у процесі використання цих методів [132, с. 110].

Безперечно, всі класифікації розглядають способи навчання і навчальний процес загалом з різних боків. Багатогранність змісту і цілей навчання вимагає під час роботи на уроці врахування джерела знань, характеру пізнавальної діяльності учнів. Проте для ефективного вдосконалення навичок говоріння вважаємо найбільш прийнятною класифікацію методів, що ґрунтується на взаємодії вчителя й учнів з метою навчання діалогічного мовлення, запропоновану Е. Палихатою: 1) методи теоретичного опрацювання матеріалу: бесіда, розповідь (пояснення) учителя; 2) методи теоретико-практичного навчання діалогічного мовлення (робота з окремими мовно-мовленнєвими одиницями та їх формами) – це: спостереження, реконструювання, конструювання; 3) методи практичні (робота над створенням діалогічного тексту) – це: продукування діалогів, полілогів (дискусії, диспуту тощо) [152, с.151].

Удосконалення навичок говоріння залежить саме від пояснювально-доказової розповіді вчителя, що викликатиме інтерес, спонукатиме учнів до активного мислення. Слово вчителя, на думку О. Казарцевої, – це спосіб не тільки звернення до учнів, а й впливу на їх думки, почуття, поведінку [87, с. 58], тому важливо, щоб пояснення вчителем матеріалу було продуманим, цілеспрямованим, емоційним. Необхідно зазначити, що метод розповіді – це основний метод оволодіння учнями спеціальним понятійним апаратом, засвоєння якого сприятиме вмінню правильно й точно висловлювати думки, коректно спілкуватися.

Бесіду як важливий засіб розвитку пізнавальної активності своїх вихованців, залучення їх до самостійного пошуку істини широко застосовували педагоги (Х. Алчевська, В. Вахтеров, А. Дистервег, Я. Коменський, Г. Сковорода, К. Ушинський та ін.). Бесіда, за К. Ушинським, – це передусім спосіб вивчення нового матеріалу, засіб осмислення засвоєних відомостей і розвитку вміння поєднувати нові знання з уже засвоєними, творчо застосовуючи їх [228, с. 56]. В. Сухомлинський вважав бесіду “найвідвертішими хвилинами сердечного людського спілкування, заглибленням в різні аспекти людських взаємин

[219, с.510]”. Цілком справедливо в працях В. Онищука, М. Скаткіна бесіду визначено як діалогічний метод навчання, під час якого вчитель за допомогою чітко поставлених питань спонукає учнів самостійно знаходити й відтворювати знання. Цінність цього методу й у тому, що він привчає учнів мати свою думку та висловлювати її своїми словами. Таким чином, метод бесіди дозволяє вчителю розв’язати кілька дидактичних завдань: дати повну інформацію, що передається за допомогою сукупності словесних і несловесних засобів усної форми мовлення, керувати процесами первинного оволодіння нею, одержати безпосередню зворотну інформацію про засвоєння й усвідомлення учнями матеріалу і на цій основі розвивати пізнавальні можливості учнів.

З метою осмислення учнями 5–6 класів конкретних мовних явищ і фактів у побудові діалогів, монологів і полілогів, що відповідають певній ситуації, активізації пізнавальної діяльності учнів, їх самостійності у розв’язанні поставленого завдання, вчитель використовує метод спостереження над мовою, де можна вичленувати відчуття, осмислення, сприйняття, що захоплює учнів, викликає інтерес, розвиває логіку думки й дії, тренує пам’ять підлітків. Метод реконструювання, за допомогою якого вчитель визначає послідовність висловлювань і прийоми їх виконання, операцій, полягає в тому, щоб учні правильно розпочали, продовжили й завершили висловлювання, використали формули мовленнєвого етикету. Метод конструювання передбачає самостійне створення учнями стимулюючої та реагуючої реплік за поданими завданнями.

На часі розробка комп’ютерного підручника, що є підручником-тренажером і комплексом словесно-логічних і матричних моделей опорних схем, таблиць, планів, блоку методик і тренінгів творчого стимулювання, мовленнєвого розвитку школярів. На думку Л.Скуратівського, за допомогою електронного підручника в учнів істотно розширюються можливості самостійного використання зразків додержання правил говоріння в процесі спілкування, виконаних засобами мультиплікації або ж у вигляді фрагментів ігрових фільмів, наведенні анімаційних чи ігрових зразків, виконаних однолітками, ситуативних діалогів, зразків проведення міні-дискусій з певної проблеми, зразків комунікативних ситуацій для

постановки комунікативної проблеми, що спонукає учнів до розв'язання, активізації асоціативних зв'язків, мислення, уяви, пам'яті. Виникає потреба, на думку вченого, й в електронному посібникові, що чіткіше націлений на роботу з учнями, які належать до різних груп, розподілених за рівнями пізнавальних можливостей школярів.

Для нашого дослідження цінність методу роботи з підручником убачаємо в спонуканні школяра самостійно ознайомитися з особливостями говоріння, розвитку комунікативної культури шляхом виконання завдань і вправ, що спрямовані на продукування усних висловлювань.

Метод вправ є важливим елементом експериментальної методики навчання, оскільки оволодіння способами продукування мовленнєвих одиниць, на думку Т. Ладиженської, відбувається лише в процесі виконання вправ, що тлумачаться як планомірно організоване повторне виконання розумової або практичної дії з метою оволодіння нею чи покращення її якості [105, с. 49]. За класифікацією В. Онищука, в основі якої лежить дидактична мета кожного завдання, ступінь самостійності й творчості учнів під час їх виконання, усі вправи поділяються на підготовчі, вступні, тренувальні (за зразком, порівняльного характеру, за інструкцією, за завданням), завершальні(проблемні завдання, творчі роботи, контрольні роботи).Також класифікують вправи за характером розумових операцій (аналітичні, аналітично-синтетичні, синтетичні), за ступенем самостійності(конструктивні, творчі) [144, с. 48 - 53]. О. Горошкіна, А. Нікітіна, М. Пентилюк виділяють вправи на засвоєння мовленнєвознавчих понять: пропедевтичні (мовленнєвознавчі поняття засвоюються практичним шляхом, учні виконують мовленнєві дії на основі не сформульованого поняття про мовлення або спілкування), кумуляційні (засвоєння понять з усвідомленням їх суті, визначень, формулювань, виконання відповідних поняттям мовленнєвих дій), тренувально-мовленнєві (відпрацювання мовленнєвих умінь і навичок на основі знань про відповідні поняття), творчі (виконання завдань, що узагальнюють, об'єднують різні поняття, удосконалення власного мовлення на основі поглиблення

знань про мовленнєвознавчі поняття, перевірка рівня засвоєння понять і відповідних мовленнєвих умінь і навичок, самоаналіз) [158, с. 19].

Оскільки вправи й завдання, виділені А. Нікітіною, М. Пентилюк, програмують діяльність учнів на засвоєння мовленнєвознавчих понять та оволодіння вміннями та навичками створення власних висловлювань та впливу на слухачів, уважаємо цю класифікацію найбільш прийнятною стосовно вдосконалення навичок говоріння учнів 5 – 6 класів.

Важливим для вдосконалення навичок говоріння є метод продукування мовлення(комунікативний), що, на думку Г. Михайловської, полягає у створенні власних висловлювань з урахуванням вимог ситуацій спілкування й відповідно до норм літературної мови [135, с.15]. Реалізується цей метод у комунікативних вправах, в основі яких лежить мотив, тобто бажання висловити думку, щось повідомити, запитати, переконати, спонукати до дії. Є. Пассов зазначає, що за допомогою комунікативного методу необхідно розвивати в дітей навички говоріння, створюючи на уроках умови мовленнєвого спілкування, у результаті чого й виникають висловлювання [154, с.6-7].

Як стверджують дослідники (А. Балаєв, Н. Баландіна, Л. Кратасюк, О. Пехота, Л. Пироженко, Н. Подлевська, О. Пометун та ін.), рівень продукування висловлювань учнів 5-6 класів можна підвищити шляхом застосування інтерактивних технологій навчання, які сприяють розвитку комунікативних умінь і навичок учнів, їхньої пізнавальної активності [226], [30], [167], [220], [172]. Серед них ми виділяємо технології колективно-групового навчання (організація роботи в групах учнів, об'єднаних певною метою), технології ситуативного навчання (побудова висловлювань за допомогою залучення учнів до ігрового моделювання ситуацій), технології опрацювання дискусійних питань (обговорення суперечливого питання). Н. Подлевська, визначивши інтерактивні імітаційні методи(розігрування ролей, ігрове проектування, ігри), вказує на важливість методу активного мовленнєвого спілкування, що дозволяє максимально наблизитися до умов реального спілкування [172, с. 11].

Ураховуючи вікові особливості підлітків, система вправ з удосконалення навичок говоріння передбачатиме **рольові комунікативні ігри**, що, виконуючи важливі функції (пізнавально-розвивальну, комунікативну, розважальну), забезпечують свідомість у побудові висловлювань, оволодіння засобами вираження мовленнєвого етикету, своїх думок і почуттів, розвиток аналітичних здібностей, вільне спілкування; **ситуативні завдання**, за допомогою яких учитель спонукає учнів до роздумів, пошуку рішень для нових мовленнєвих завдань, закріплення вивчених правил спілкування, норм українського мовленнєвого етикету, збагачує словниковий запас школярів, розвиває в них необхідність у самовираженні, саморозкритті та самореалізації через різні види творчості; відкриває можливості для формування вмінь додержувати вимог певного функціонального стилю; **ситуативно-моделюючі завдання**, що є проміжним етапом між теоретичними знаннями учнів та практичним використанням у щоденних життєвих ситуаціях; **інсценування ситуацій** згідно з характеристикою осіб, описом місць, часу подій і змістом діалогу; **проведення міні-дискусії**, що формує уміння аналізувати, відстоювати свою точку зору, накопичує мовленнєвий досвід учнів.

На активізацію процесу говоріння впливають творчі конкурси, мікрОВиступи на задану тему, виступи-імпрОВізації, самоаналіз, інтерв'ю як специфічний різновид бесіди, інсценізація уривків казок, вивчення віршів тощо, адже забезпечують комплексність засвоєння лексичного, граматичного й вимовного аспектів процесу говоріння.

У таблиці 1.3. покажемо взаємозв'язок інтерактивних технологій навчання з удосконаленням в учнів 5-6 класів навичок, необхідних для продукування усних висловлювань. Уважаємо прийнятними для нашого дослідження ситуативні ігри, основною ознакою яких є наявність мовленнєвого стимулу, що викликає мовленнєву реакцію підлітка, визначає вибір тієї чи іншої мовної одиниці; ситуативні завдання, що окреслюють ситуацію спілкування, удосконалюють навички планувати й створювати власні висловлювання, використовувати лексичні й граматичні засоби, що відповідають мовленнєвій ситуації. Е. Палихата

справедливо стверджує, що мовленнєві ситуації дають змогу” активізувати розмовні формули, відповідну лексику, граматичні структури, не фіксуючи уваги на них, будять увагу учнів, примушуючи їх правильно оформлювати свою думку [152, с.36]”. Удосконалення навичок вільного вираження думок у різних ситуаціях забезпечується й проведенням міні-дискусій, що допомагають виявити ставлення учнів до змісту обговорюваного питання, переконливо аргументувати позицію, урахувати думку співрозмовника, аналізувати явища, події, моделювати й контролювати поведінку. Звертаємо увагу на використання технології колективно-групового навчання, що дає змогу творчо планувати висловлювання відповідно до задуму, міркувати над проблемою, переконувати інших, знаходити інформацію до теми, аналізувати її, виділяти головне й другорядне, користуватися невербальними засобами комунікації, формулами мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування, оцінювати й редагувати висловлювання, удосконалюючи зміст, спонукати до інтелектуальної дії співрозмовника.

Успішне використання інтерактивних методів, представлених у таблиці 1.3., допомагає учням 5-6 класів правильно висловлювати свої думки, створює умови для мовленнєвої взаємодії й взаєморозуміння, сприяє успішному спілкуванню, формує потребу в мовленнєвому самовдосконаленні.

Для вдосконалення навичок говоріння учнів 5 – 6 класів не менш важливим є застосування засобів навчання, що, на думку Е. Палихати, повинні: однозначно, оглядово й естетично відображати суттєве; описувати ситуацію спілкування таким чином, щоб співрозмовникам неможливо було не говорити; мати методичну основу; подаватися зрозуміло й доступно; слугувати реалізації мети навчання процесу діалогів; бути науково обґрунтованими; досягати максимально високої методичної ефективності при мінімальних економічних затратах [152, с.157]. Серед запропонованих дослідницею засобів, що сприяють продукуванню висловлювань, виділимо вербальні (штучні ситуації, початкові стимулюючі репліки, тексти); візуальні (діапозитиви, ілюстрації та їхні серії, малюнки, картини, інтерактивна дошка, схеми); вербально–візуальні (моделі діалогічних текстів із навідними завданнями, діалогічні репліки з навідними завданнями, ілюстрації та вербально описані ситуації); аудіовальні (магнітофонні записи мовленнєвих висловлювань–монологів, діалогів, трилогів, полілогів, діалогічних єдностей, реплік, платівки, стимулюючі запитання); аудіовізуальні (комп'ютер, звукові кінофільми, діафільми, кодоскоп, відеофільми, відеофрагменти); природні ситуації (життєві ситуації, що дають змогу схвалити, засудити, виправдати під час створення діалогічних (полілогічних) висловлювань з використанням мовно-мовленнєвого матеріалу). Система цих засобів представлена в схемі 1.3.

На сучасному етапі розвитку лінгводидактики посилено увагу до тексту як ефективного засобу навчання мови, оскільки дає змогу показати функціонування мовних одиниць і є основним засобом формування комунікативних умінь і навичок.

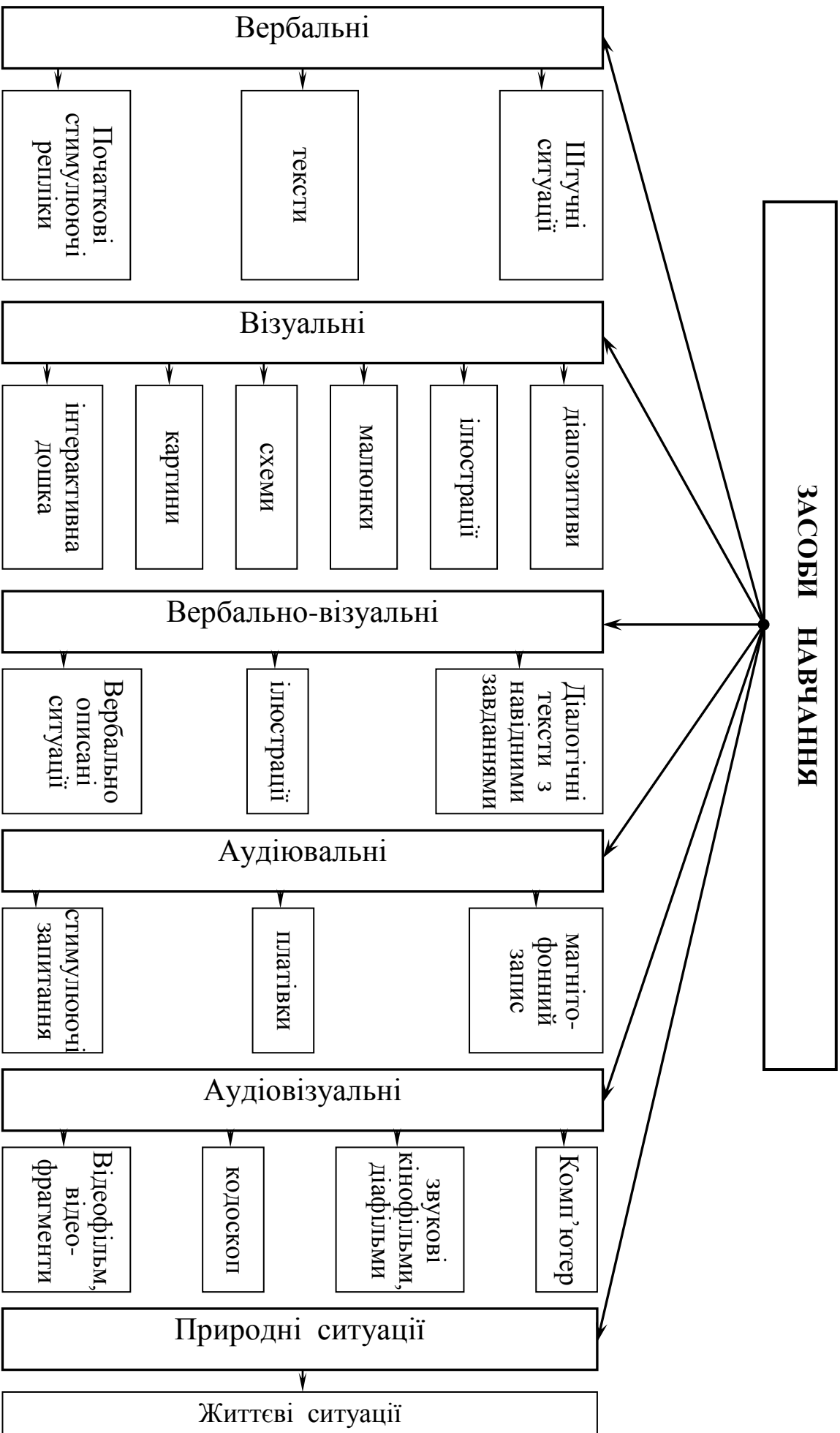

Схема 1.3

Аналізуючи тексти різних стилів, типів, жанрів мовлення, їх зміст, структуру і мовні засоби, учні засвоюють його комунікативні якості (роль у спілкуванні), стилістичну належність та функції мовних одиниць, а отже, формують і вдосконалюють свою мовну й мовленнєву компетенції. Аналіз структурно – смислової єдності тексту, мовних засобів зв'язку між його окремими реченнями є підґрунтям якісних, комунікативно доречних власних висловлювань учнів. Адже саме висловлювання репрезентує зв'язне мовлення і забезпечує спілкування. На текстах-зразках(монологах, діалогах, полілогах) учитель може продемонструвати зміст і структуру спілкування, ознайомити учнів із вербальними й невербальними засобами мовлення, відповідність їх цілям, умовам ситуації. Аналіз довершених, високохудожніх зразків словесної творчості позитивно впливає на процес продукування висловлювань учнів, розвиток мовленнєвої культури в різних ситуаціях, виховує естетичні смаки, відповідальність за свої мовленнєві вчинки.

До засобів формування мовленнєвих і комунікативних умінь на уроках української мови О. Глазова, Т. Донченко, Н. Подлевська, Л. Шевцова, Г. Шелехова та ін. відносять ситуативні завдання. Виконуючи їх, учні 5-6 класів вчаться орієнтуватися в умовах спілкування, планувати, створювати й коригувати власні висловлювання відповідно до ситуації, добирати мовні засоби. За допомогою таких завдань учитель спонукає учнів до роздумів, пошуку рішень, формує навички мовленнєвого етикету, виробляє внутрішню потребу говоріння, розвиває необхідність у самореалізації.

А.Фасоля відносить до засобів навчання і запитання, що стимулюють до роздумів, аналізу, створюють взаємодію. Так, А. Фасоля, виділивши “відкриті” запитання, взаємні, до тексту, вчителя або однокласника, навіть до себе, доводить, що цей засіб допомагає активізувати думку, мотивувати потребу висловитися, бути зрозумілим і зрозуміти іншого, виявити почуття, емоції, пізнавальні інтереси [229, с. 23-24]. Уміння учнів 5-6 класів поставити запитання характеризує не тільки рівень активності, а й веде до подальшого розгортання процесу мислення, тобто до самостійного пошуку відповіді.

Найпоширенішим засобом удосконалення навичок говоріння є демонстраційні таблиці, що часто служать ілюстрацією до відповідного матеріалу. Картини й малюнки як візуальні засоби активізують розумову діяльність учнів 5 – 6 класів, служать матеріалом для створення власних висловлювань, сприяють естетичному вихованню.

Грамзаписи та аудіозаписи, що є зразком звукового мовлення, допомагають формувати правильність говоріння школярів. Аудіовізуальні засоби (кінофільми (наприклад, “Чому ми так говоримо”), діафільми (“Творення звуків”, “Казка про наголос”)) служать джерелом нової інформації, зацікавлюють учнів, дають змогу ознайомити школярів із взірцями усних висловлювань, вводити різноманітні життєві ситуації щодо продуктивності й комфортності спілкування. Відеоматеріали з мови (відеофільми та відеофрагменти) дають змогу спостерігати за мовленнєвою поведінкою, аналізувати зразки усних текстів різних стилів мовлення.

Серед аудіовізуальних технічних засобів навчання для звукової та зорової інформації виділяємо комп’ютер, що має змогу представити мовленнєву наочність, “матеріалізувати” її за допомогою звукових, колірних, графічних форм, динаміки зображення тощо, залучити учнів до активної взаємодії з динамічними таблицями, опорними схемами, сигналами й алгоритмами. Л. Скуратівський пояснює ефективність нового засобу навчання застосуванням нового принципу комунікації, що виявляється в організації діалогу між комп’ютером і суб’єктом пізнання, у процесі якого учень одержує підказки та поради щодо виходу зі складної ситуації під час виконання пізнавального завдання, планування подальших пізнавальних актів [206, с. 9]. Такий вид роботи допомагає активізувати пізнавальну діяльність, підвищити рівень якості знань, умінь і навичок учнів, поглибити їх та вдосконалити під час самостійної роботи, поліпшити контроль та самоконтроль на основі зворотного зв’язку, відпрацьовувати навички спілкування.

Мультимедіа-технології дають змогу здійснювати поєднання в одному програмному продукті різноманітних видів інформації: традиційних (тексти, таблиці, ілюстрації, фото тощо) й оригінальних (звук, музика, фрагменти

відеофільмів, анімація та інші ефекти), що дозволяє стимулювати комунікативну й пізнавальну активність учнів у процесі говоріння.

Взаємодія з Інтернет-технологіями сприяє компетентно-діалогічному наповненню мотиваційної, змістової, операційної сторін комунікативної й пізнавальної діяльності через заохочення взаємодії у спілкуванні, постановку творчих завдань і проблемних ситуацій.

Широке застосування нових технологій уроку ставить низку вимог до вчителя, серед яких не тільки формування когнітивних (пізнавальних) і креативних (творчих) якостей особистості, а й уміння організовувати роботу з використанням нових методів, прийомів та організаційних форм, що забезпечили б результативність у формуванні мовленнєвих умінь і навичок учнів для активної комунікації в різних життєвих ситуаціях.

Отже, для розробки системи роботи з удосконалення навичок говоріння передбачаємо взаємодію закономірностей (розуміння семантики мовних одиниць; здатність засвоювати норму літературної мови; випереджальний розвиток усного мовлення; залежність мовленнєвих умінь і навичок від знань граматики і словникового складу мови), загальнодидактичних (науковості, систематичності й послідовності, наступності та перспективності, зв'язку теорії з практикою, наочності, усвідомленості, доступності) і лінгводидактичних (взаємозв'язок у вивченні всіх розділів шкільної програми, функціонально-стилістична і комунікативна спрямованість у навчанні мови, зв'язок вивчення мови з розвитком мовлення, випереджальне навчання усного мовлення) принципів, методів (розповідь учителя, бесіда, спостереження над мовою, робота з підручником, метод вправ, продукування мовлення (комунікативний), реконструювання, конструювання, інтерактивні та імітаційні), засобів (вербальні, візуальні, вербально-візуальні, аудіювальні, аудіовізуальні, природні ситуації) навчання.

Висновки з 1 розділу

Аналіз наукової літератури підтвердив необхідність обґрунтування й уточнення понятійної й операційної основ мовленнєвого розвитку, із засвоєнням яких удосконалюються навички створювати усні діалогічні й монологічні висловлювання різних стилів, типів і жанрів, що дозволило констатувати: ознайомлення школярів з теоретичними засадами говоріння принципово можливе й не створює труднощів для підлітків

Найбільш продуктивним в удосконаленні навичок говоріння учнів 5 – 6 класів вважаємо комунікативно-діяльнісний підхід, який поєднує в єдине ціле мовний і мовленнєвий зміст підготовки учнів. Головною метою такого підходу є аналіз мовних одиниць, які використовує мовець у конкретній ситуації, в умовах конкретних комунікативних актів, і вивчення висловлювання як продукту говоріння.

Під говорінням розуміємо вид усномовленнєвої діяльності, обумовлений висловленням думок і почуттів як в ініціативній, так і в реактивній формах.

Процес говоріння має три взаємопов'язані аспекти: лексичний (семантичний), граматичний (структурний), виразний (вимовний).

За програмуванням висловлювання розрізняють ініціативне (активне) говоріння, реактивне (відповідне) говоріння, репродуктивне (стохастичне) говоріння.

Важливим для дослідження є розкриття жанрового розмаїття процесу говоріння, до якого віднесено бесіду, розмову, суперечку, розповідь.

Як правило, мовець виступає ініціатором спілкування, програмуючи й прогнозуючи мовленнєві дії слухача. Його мовленнєва діяльність є відправною точкою реактивних дій співрозмовника. Тому ефективність процесу говоріння залежить від правильності, ясності, грамотності, виразності, емоційності, ширості, доречності, логічності, змістовності, краси, дохідливості, естетичності, точності ініціативних мовленнєвих дій.

Для успішного вдосконалення навичок говоріння в учнів 5 – 6 класів необхідно враховувати домінуючі потреби, індивідуальні та вікові особливості

й зміни, рівень пізнавальних можливостей, здібностей підлітків, комплекс психічних процесів.

Організуючи усномовленнєве спілкування за допомогою запуску мовленнєвих механізмів (програмування, осмислення, прогнозування, відбору слів, запам'ятовування, зберігання та реалізація граматичних характерних слів, переходу від одного типу конструкцій до іншого (трансформація), розгортання елементів програми в граматичні конструкції, реального існування звукового мовлення, контролю), мовець структурує інформацію, систематизуючи значущі мовленнєві утворення – висловлювання. Висловлювання – це процес і водночас словесний результат розв'язання певного комунікативного завдання мовними засобами.

Процес говоріння відбувається відповідно до етапів продуктивної мовленнєвої діяльності (ситуація → мотив → потреба → намір → внутрішній задум та план → відбір слів → їх розташування та маркування → контроль).

Для розробки системи роботи з удосконалення навичок говоріння передбачаємо взаємодію закономірностей (розуміння семантики мовних одиниць; здатність засвоювати норму літературної мови; випереджальний розвиток усного мовлення; залежність мовленнєвих умінь і навичок від знань граматики і словникового складу мови), загальнодидактичних (науковості, систематичності й послідовності, наступності та перспективності, зв'язку теорії з практикою, наочності, усвідомленості, доступності) і лінгводидактичних (взаємозв'язок у вивченні всіх розділів шкільної програми, функціонально-стилістична і комунікативна спрямованість у навчанні мови, зв'язок вивчення мови з розвитком мовлення, випереджальне навчання усного мовлення) принципів, методів (розповідь учителя, бесіда, спостереження над мовою, робота з підручником, метод вправ, продукування мовлення (комунікативний), реконструювання, конструювання, інтерактивні та імітаційні), засобів (вербальні, візуальні, вербально-візуальні, аудіювальні, аудіовізуальні, природні ситуації) навчання.

РОЗДІЛ 2

Теорія і практика розвитку навичок говоріння учнів основної школи

2.1. Методичне забезпечення роботи з удосконалення навичок говоріння

На сучасному етапі розвитку методичної науки гостро постає потреба оволодіти не тільки мовною, а й комунікативною компетентністю – вмінням співвідносити мовні засоби з ситуацією спілкування. Відтак говоріння розглядають як фундаментальне вміння, оволодіння яким передбачає формування навичок спілкування, вільного вираження думок і почуттів у різних сферах суспільного життя. При цьому загальноосвітня школа має забезпечити формування комунікативної особистості, яка „володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно доцільно користуватися засобами рідної мови – її стилями, типами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо) [179, с.3]”. Проте, декларуючи спрямованість навчання на вдосконалення говоріння, на формування й розвиток умінь та навичок монологічного й діалогічного мовлення як на спеціальних уроках, так і на уроках засвоєння мовної системи, все ж таки продукування та відтворення діалогічних і монологічних висловлювань здійснюється здебільшого поза реальною мовленнєвою ситуацією, найголовніше – не розкривається специфіка говоріння як виду мовленнєвої діяльності.

Наше дослідження починалося за програмою „Рідна мова” (5-11 кл.) [176], де зазначено, що одним із головних завдань є „вироблення в школярів умінь і навичок комунікативно виправдано користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях під час сприймання, відтворення і створення висловлювань з дотриманням українського мовленнєвого етикету [Там само, с.4]”. Відповідно до програми навчання мови здійснювалося за чотирма лініями: лінгвістичною, комунікативною, культурологічною, діяльнісною.

Комунікативна змістова лінія визначає зміст роботи над формуванням у школярів умінь самостійно будувати усні висловлювання різних жанрів, необхідні учням у період навчання, у процесі майбутньої діяльності й просто в життєвому спілкуванні. З цією метою програмою передбачено формування в п'ятикласників

таких умінь: складати діалог певного обсягу відповідно до запропонованої ситуації спілкування, досягати комунікативної мети, дотримувати теми висловлювання, норм літературної мови, використовуючи репліки для стимулювання, підтримання діалогу, формули мовленнєвого етикету; складати усні монологічні висловлювання різних стилів і типів мовлення (складання творів – розповідей на основі власного досвіду, описів окремих предметів, тварин, творів-роздумів на тему, пов'язану з життєвим досвідом учнів; оповідань про випадок із життя; усна відповідь на уроках української мови та інших предметів на основі докладного і вибіркового переказу текстів наукового стилю; усний відгук про висловлювання товариша тощо); додержувати основних правил спілкування (бути ввічливими, привітними і доброзичливими, уважно, не перебиваючи слухати співрозмовника, заохочувати його висловити свою думку, зацікавлено і доброзичливо вислуховувати її, уміти висловити незгоду з позицією співрозмовника так, щоб не образити його; не розмовляти без потреби голосно, не вживати грубих слів, говорити про те, що цікаво адресатові мовлення, та ін.) [176, с. 21-22].

Полегшує роботу над удосконаленням навичок говоріння школярів ознайомлення з відомостями про мовлення і спілкування в п'ятому класі, де формується основна мовленнєвознавча понятійна база. До цих понять належать: спілкування, мовлення, види мовленнєвої діяльності, адресат мовлення, монологічне й діалогічне мовлення, усне і писемне мовлення, основні правила спілкування (практично), тема і основна думка, вимоги до мовлення (змістовність, логічна послідовність, багатство, точність, виразність, доречність, правильність), текст, загальне уявлення про стилі мовлення, типи мовлення (практично). У програмі посилено увагу до засвоєння п'ятикласниками основних норм української літературної мови. Проте їх утілення на практиці вимагає ініціативи вчителів, зокрема для детального вивчення й аналізу помилок, властивих мовленню учнів.

У програмі 6-го класу передбачено засвоєння відомостей про мовлення (ситуація спілкування, текст, його структурні та функціональні особливості, стилі мовлення), що має здійснюватися на практичному рівні. Теоретичні відомості використовуються під час вивчення офіційно-ділового стилю, його особливостей і жанрів. За комунікативною змістовою лінією шестикласники повинні навчитися:

складати діалог певного обсягу відповідно до запропонованої ситуації спілкування, досягати комунікативної мети, висловлювати особисту позицію щодо обговорюваної теми, додержувати правил спілкування (не перебивати співрозмовника, заохочувати його висловити власну думку, зацікавлено і доброзичливо вислуховувати її, вміти висловити незгоду з позицією співрозмовника так, щоб не образити його); дотримуватися норм літературної мови; додержувати основних правил спілкування; складати усні твори (вір-опис та роздум на основі особистих вражень і за картиною, вір-роздум про вчинки людей на основі власних спостережень і вражень, вір-оповідання на основі побаченого і за жанровою картиною), усні відповіді на уроках української мови та інших предметів на основі докладного і вибіркового переказу текстів наукового стилю (за таблицею, готовим планом), повідомлення на лінгвістичному тему (типу елементарного роздуму).

Для активації мовленнєвої діяльності школярів за культурологічною змістовою лінією передбачено надавати перевагу таким темам для створення висловлювань, які були б пов'язані з життєвим досвідом, зацікавили б їх, викликали інтерес, бажання поділитися думками, мали б виразне виховне спрямування. Наприклад, “Які риси характеру я хочу в собі виховати?”, “Чому людина працює?”, “Чому треба берегти рідну мову?” (5 клас); “Які норми стосунків із сусідами, друзями, знайомими стали звичними для мене?” “Які особливості українського етикету?”, “Що єднає мене з моїми пращурами?”, “Як жити в єдності з природою?” (6 клас).

Вимоги програми якнайповніше реалізуються в підручниках з рідної мови. До переходу на 12-річну систему навчання аналіз чинних підручників для 5-6 класів [192], [193] з погляду насиченості їх завданнями й вправами, спрямованими на вдосконалення навичок говоріння, дозволяє дійти висновку, що кількість їх недостатня, відсутня система вправ, яка б гармонійно поєднувалася із систематичним курсом рідної мови.

Вправи передбачали вироблення в п'ятикласників навичок змістово-композиційного аналізу висловлювання (основні поняття: текст, його тема, головна думка, план), стилістичного аналізу (основні поняття: стиль мовлення, його особливості, жанрові різновиди), типологічного аналізу (основні поняття: тип мовлення, його структура – “відоме” і “нове”). Таким чином учням подаються

основні поняття лінгвістики тексту та стилістики.

Ми намагалися виявити ситуативні вправи, спрямовані на вдосконалення умінь монологічного та діалогічного мовлення. Здебільшого ці вправи запропоновано до уроків розвитку мовлення, рідше – до вивчення лінгвістичних тем (наприклад, вправи 9, 35, 258, 486 (5 клас), 18, 25, 53, 67, 80, 270, 522(6 клас)). Якщо в п'ятому класі подано ситуативні вправи на вироблення вмінь і навичок письмового оформлення діалогів, а вдосконалення вмінь усного діалогічного мовлення здійснюється під час закріплення вивченого матеріалу, то в шостому класі більше вправ, які розвивають мовлення за допомогою реальних ситуацій спілкування під час вивчення лінгвістичних тем. Наприклад: Уявіть собі ситуацію: ви хочете звернутися до бібліотекаря Тетяни Андріївни з проханням залишити для вас книжку. Передайте своїм друзям діалог, який відбувся між вами і бібліотекарем. Запишіть його, правильно розставивши розділові знаки. Які вирази мовленнєвого етикету ви використали? (6 клас, вправа 523). Безумовно, такі вправи відіграють важливу роль у процесі формування навичок культурного спілкування, стимулюють мовленнєву творчість. Проте ці вправи епізодичні, рідко мають виховний характер.

У підручнику для 5 класу [193] використовується теоретичний матеріал із культури спілкування на уроках розвитку мовлення, у пам'ятках, де подано поради щодо володіння голосом при спілкуванні; як бути приємним співрозмовником, користуючись правилами мовленнєвого етикету; як готуватися до усного повідомлення на лінгвістичну тему, як критикувати, не ображаючи тощо, а також вправи з такими умовами: уявіть ситуацію: одна людина робить іншій певну послугу, а та висловлює вдячність за неї. Опишіть цю ситуацію у вигляді розмови двох осіб (уявних чи реальних), використовуючи вислови з довідки. Скажіть, яких правил мовлення слід дотримуватися в спілкуванні (вправа 63); складіть текст, у якому розкажіть, як слід поводитися під час розмови з дорослими. Адресат – однокласники. Використовуйте відомі вам мовні засоби зв'язку речень у тексті. Скористайтеся порадами «Як бути приємним співрозмовником» (вправа 74); прочитайте матеріал, поданий у рамці. Усно складіть із поданими словами кілька речень-звернень (вправа 204); прочитайте вислови і пригадайте ситуацію, коли ви вчинили несправедливо у ставленні до своїх знайомих, родичів. Чи завжди ви

просили вибачення? Якщо ні, напишіть текст вибачення, а при зустрічі з людиною, яку ви образили, знайдіть у собі мужність просити пробачити вас. Пам'ятайте про правила мовлення (вправа 215). Таких вправ мало для повноцінного формування культури спілкування. Водночас, є вправи, умови яких можна було б доповнити завданням із культури спілкування.

У підручнику для 6 класу [192] пропонуються вправи, спрямовані безпосередньо на розвиток умінь використання правил мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування здебільшого на уроках розвитку зв'язного мовлення, хоча є вправи, які можна було б доповнити в умові щодо використання правил спілкування.

У підручниках констатуємо відсутність вправ для розвитку позамовних засобів (міміка, жестикуляція, рухи тіла тощо), що важливо в процесі створення й вдосконалення власних висловлювань.

На основі змісту освітньої галузі „Мови і літератури” Державного стандарту базової і повної середньої освіти розроблено чинну програму з української (рідної) мови для 5-12 класів [179] із урахуванням вітчизняного законодавства в галузі освіти та результатів сучасних вітчизняних і зарубіжних психолого-педагогічних та методичних досліджень, зокрема Рекомендацій Ради Європи. Нова програма, структура якої передбачає мовленнєву, мовну, соціокультурну й діяльну (стратегічну) змістові лінії, дозволяє якісніше реалізувати методику вдосконалення навичок говоріння.

Для нашого дослідження важливою є мовленнєва змістова лінія, завдяки якій здійснюється усвідомлення мовленнєвознавчих понять, зокрема посилюється увага до вдосконалення навичок говоріння, до формування й розвитку вмінь і навичок монологічного й діалогічного мовлення як на спеціальних уроках, так і на уроках засвоєння мовної системи. Стандарт мовної освіти, що передбачає не лише знання мовних засобів, необхідних і достатніх для спілкування, а й автоматизоване їх використання в актах комунікації, свідчить про те, що мовленнєва діяльність стала основою шкільного навчання.

У програмі для п'ятого класу передбачено різні види робіт для формування умінь і навичок говоріння, що передбачає формування й розвиток умінь і навичок усного

діалогічного й монологічного мовлення: виразне читання вголос, вивчення учнями напам'ять або близько до тексту художніх, науково-популярних текстів різних типів мовлення, що належать до таких жанрів, як оповідання, замітка, стаття, легенда, переказ, казка, прислів'я, приказки, пісня, вірш, байка; переказування (докладно) текстів наукового стилю, художніх текстів розповідного характеру з елементами опису тварин, роздуму; складання й розігрування діалогів відповідно до запропонованої ситуації спілкування, пов'язаної із життєвим досвідом учнів (етикетного характеру, діалог-розпитування), за поданим початком, малюнком, створення монологічних висловлювань різних типів, стилів і жанрів мовлення; складання відповідей на уроках української мови та інших предметів (за поданим планом або таблицею) в науковому стилі, усних повідомлень та відгуків на лінгвістичну тему [Там само, с. 18 - 20].

Полегшує роботу з формування навичок говоріння школярів рекомендоване програмою паралельне опрацювання мовної і соціокультурної ліній через систему текстів, що забезпечують оволодіння національними й загальнолюдськими культурними та духовними цінностями, а також нормами, що регулюють стосунки між поколіннями, націями, сприяють естетичному й морально-етичному розвитку. Наприклад, «Українська мова – найбільша духовна цінність українського народу», «Народні митці України», «Родина, члени родини, їхні професії, історія мого роду», «Традиційна повага до старших в Україні», «Моя школа, мій клас», «Покликання людини» та ін.

З метою підготовки учнів до усної роботи творчого характеру, зокрема висвітлення понять ієрархії вартостей (абсолютних, національних, громадянських, родинних чи особистісних), програмою передбачено теми висловлювань: «Мова – найцінніший скарб народу», «Ой, роде наш красний», «Шкільна родина», «Краса врятує світ» та ін.

У шостому класі рекомендовано такі види робіт: виразне читання вголос художніх, ділових, науково-популярних текстів, що належать до таких жанрів мовлення, як оповідання, стаття, замітка, п'єса, казка, байка, прислів'я, приказки, загадки (вивчення деяких напам'ять чи близько до тексту); переказування почутого або прочитаного (докладно, вибіркового) текстів різних типів, стилів і жанрів

мовлення, складання і розігрування діалогів відповідно до серії малюнків, запропонованої ситуації спілкування, пов'язаної з особистими враженнями від певних подій, спостереженнями, обміном думками, життєвим досвідом учнів, етикетного характеру, створення монологічних висловлювань різних типів, стилів і жанрів мовлення; складання усних повідомлень на лінгвістичну тему в науковому стилі [177, с. 42-44].

Для шестикласників пропонувані нові теми текстів: «Пісня – душа народу», «Символіка народного костюма», «Декоративно-художнє оздоблення хати», «Рослинний і тваринний світ рідного краю», «Етика спілкування» тощо, теми висловлювань «Дівчина з легенди (Маруся Чурай)», «Одягни вишиванку», «Мережила скатертину», «Бджола на квітці», «Символ нездоланності людини» та інші.

Діяльнісна змістова лінія виявляється у розвиткові й удосконаленні загальнопізнавальних, організаційно-контрольних, творчих, естетико-етичних умінь учнів. П'ятикласники мають оволодіти вміннями робити спостереження (аналізувати, порівнювати, виділяти головне), моделювати мовні та позамовні поняття, явища, закономірності, визначати мету власної пізнавальної діяльності, планувати, здійснювати план, оцінювати результат, уявляти, помічати й формулювати проблему, робити припущення, добирати аргументи, помічати красу в мовних явищах, явищах природи, у мистецтві, у вчинках і звершеннях людей; критично оцінювати свої вчинки [Там само, с. 39]. Крім зазначених умінь для учнів 5 класів, шестикласники повинні систематизувати, узагальнювати мовні та позамовні поняття, явища, закономірності, узгоджувати свої вчинки з загальнолюдськими моральними нормами, виявляти готовність творити добро словом і ділом.

У програмі особливу увагу зосереджено на міжпредметних зв'язках, що реалізуються через звернення до літератури, образотворчого мистецтва під час створення усних розповідей, описів, роздумів, використання текстів етичної, історичної, природознавчої тематики (5 клас), усних переказів текстів наукового стилю мовлення, усних роздумів на математичні теми (6 клас).

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що в новій програмі послідовніше

впроваджується комунікативно-діяльнісний принцип навчання мови, посилюється увага до вдосконалення навичок говоріння, формування й розвитку вмінь і навичок діалогічного й монологічного мовлення.

Відповідно до навчальних програм створюються підручники й посібники. Вивчення української (рідної) мови в 5-6 класах загальноосвітніх навчальних закладів здійснюється за підручниками О. Глазової, Ю. Кузнецова, С. Єрмоленко, В. Сичової, О. Заболотного, В. Заболотного, М. Пентилюк та ін. [48 ; 49 ; 69 ; 74; 194; 195]. На вдосконаленні вмінь усного діалогічного й монологічного мовлення школярів позитивно позначається використання в підручнику з рідної мови для 5 кл. (О. Глазова, Ю. Кузнецов) [48] ситуативних вправ, що ознайомлюють зі структурою мовленнєвого спілкування. Важливим є те, що ситуативні вправи подано не лише в розділах «Говоріння», а й у розділах мовної змістової лінії.

Підручник передбачає формування навичок говоріння за допомогою складання діалогів відповідно до ситуації спілкування, пов'язаної з життєвим досвідом учнів, особистими враженнями, спостереженнями. Наприклад: Складіть невеликий діалог, який міг би відбутися між двома однокласниками під час шкільної перерви. Використайте надані в рамці слова, словосполучення, речення. Розіграйте діалог за особами (вправа 35), або вправа 37: Уявивши, що ви прийшли до шкільної бібліотеки, зорієнтуйтеся в умовах спілкування. Для цього замисліться над таким: офіційними чи неофіційними можна вважати обставини спілкування; хто є адресатом мовлення? З'ясуйте тему вашого майбутнього висловлювання (про що говоритиме) та його головну думку (які висновки впливатимуть). Придумайте діалог між вами та бібліотекарем. Підготуйтеся розіграти цей діалог за особами зі своїм однокласником.

У підручнику є завдання на усне переказування тексту, успішність виконання яких значною мірою залежить від урахування вимог до мовлення. Наприклад, вправа 48: Прочитайте текст спочатку мовчки, потім – уголос. Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словником. Визначте тему і головну думку тексту. Колективно складіть і запишіть план тексту. Усно перекажіть текст за планом. Монологом чи діалогом є подане висловлювання? Свою думку доведіть. Поясніть, які види мовленнєвої діяльності ви використали, виконуючи вправу.

Відпрацювання комунікативних умінь і навичок в учнів 5 класу організовується також завдяки створенню усних текстів-описів предметів. Наприклад: Самостійно складіть художній опис будь-якої глиняної (керамічної) побутової речі: глечика, миски, куманця, вазона для квітів тощо. Той самий предмет намалюйте або сфотографуйте. Запам'ятайте: те, що описано словами, завжди можна передати одним малюнком або фотографією (вправа 153) або: Уявіть котрийсь із фантастичних предметів, які згадувано в українських народних казках: меч-гартованець, шапку-невидимку, чарівну паличку тощо. Усно опишіть предмет (вправа 132), або: Виберіть один із предметів шкільного приладдя: пенал, лінійку, олівець тощо. Уважно роздивіться цей предмет, його частини (“відоме”), назвіть його ознаки (“нове”). Усно опишіть його в науковому стилі. Яка мета наукового опису предмета? (вправа 149). Такі завдання сприяють розвитку творчої уяви, мислення, пам'яті, мовлення школярів.

Підручник ознайомлює п'ятикласників з елементами практичної риторики. У контексті засвоєння правил спілкування звернено увагу на дотримання орфоепічних правил (словничок правильної вимови слів), подано поняття про допоміжні засоби спілкування: емоційно-експресивне забарвлення голосу, жести, міміку. Наприклад: Усно дайте пропущені репліки. Діалог розіграйте за особами, дотримуючись правильної інтонації. Застосовуйте жести та міміку (вправа 230). Уміщено вправи для формування вміння правильно інтонувати речення, засвоєння найоптимальніших для говоріння темпу й гучності мовлення. Наприклад: Прочитайте вірш у середньому темпі, правильно інтонуючи речення. Визначте окличні речення. Прочитайте вірш удруге – у прискореному темпі, втретє – в уповільненому. Чому саме середній темп мовлення є найкращим для сприймання? (вправа 121) або: Прочитайте речення з правильною інтонацією. З'ясуйте вид кожного речення за метою висловлювання та за емоційним забарвленням (вправа 206). Але вправи, в яких з'ясували б роль таких невербальних засобів, як рухи, погляд, поза, у підручниках відсутні.

Вправи на створення усних монологічних висловлювань супроводжуються зразками виконання та довідками для вибору потрібних слів. Наприклад: Подякуйте бабусі за надісланий до дня народження подарунок. В усному висловлюванні

використайте слова: родина, люб'язність, пам'ятати, святкувати, з'їхатися, матір'ю, здоров'я (вправа 377).

З метою уникнення одноманітної змістової наповнюваності в підручнику для 5 класу формування патріотичних, морально-етичних, екологічних переконань та естетичних смаків здійснюється за допомогою вдало підбраного матеріалу, пов'язаного зі способом життя й ментальністю українського народу, історією держави, символами, усною народною творчістю, християнською етикою.

Зрозуміти матеріал, що пропонується учням для вивчення, пересвідчитися у багатобарвності, глибині української культури допомагають таблиці, схеми, кодограми, картини сучасних українських художників, фотокартки, кадри з мультфільмів, малюнки, пам'ятки.

У підручнику «Рідна мова» (О. Глазова, Ю. Кузнєцов) [49] для 6 класу передбачено формування вмінь і навичок, необхідних для усного продукування висловлювань за допомогою складання діалогів у процесі вивчення мовних тем. Наприклад, вправа 534: Складіть і розіграйте діалог (телефонну розмову) між працівниками театральної каси та гостями Києва (Львова, Одеси або іншого обласного центру). Приїжджий хоче замовити квитки на прем'єру в драматичному або музичному театрі. У репліках діалогу використовуйте деякі з поданих у рамці висловів (хотів би придбати квиток на виставу від двадцять першого до двадцять п'ятого квітня; є квитки на ранок двадцять шостого) чи вправа 524: Складіть і розіграйте діалог між бабусею й онукою, які роздивляються родинний альбом фотокарток. Бабуся розповідає про своїх батьків, сестер, братів, друзів, указуючи, якого вони були віку на час фотографування, зіставляючи вік старших і молодших. Онука розпитує, скільки дітей мав кожен із родичів, якою була різниця в їхньому віці. У репліках використовуйте кількісні числівники в непрямих відмінках.

Чимало вправ на створення власних монологічних висловлювань в усній формі, виконання яких забезпечує свідоме використання мовних засобів у тексті відповідно до мовленнєвої ситуації й комунікативних особливостей монологу, а також виховання кращих моральних якостей.

Допоміжні матеріали до уроків (твір-роздум про вчинок людей, твір-оповідання за жанровою картиною, повідомлення на лінгвістичну тему)

стимулюють мовленнєву активність учнів, розвивають уяву: Роздивіться репродукцію жанрової картини «Святочне ворожіння». Дайте усні відповіді на подані запитання. Що могло відбуватися перед зображеним на картині моментом? Що могло трапитися після зображеного на картині? (вправа 550).

Завдання для тих, хто бажає стати красномовним, орієнтують на побудову висловлювань певного типу й стилю мовлення, усвідомлення основних правил культури спілкування, збагачення лексичного запасу учнів, форсування мовленнєвих умінь і навичок.

Підручники нового покоління «Рідна мова» для учнів 5-6 класів [194], [195] відповідають сучасним вимогам, задовольняють потреби вчителя й служать засобом пізнання й розвитку учня. Матеріал підручників, призначений для формування і вдосконалення навичок говоріння, розвиває діалогічне й монологічне мовлення, організовує роботу з ситуативними завданнями, що стимулюють висловлювання, текстами різних типів, стилів і жанрів мовлення, що забезпечують розуміння й засвоєння функцій мовних одиниць у зв'язному мовленні, вправами аналітичного, креативного й корекційного характеру, що дає змогу вчителю формувати комунікативні навички учнів, додержуючи принципів систематичності і послідовності. Значну увагу в підручнику для 5 кл. (М. Пентилюк, І. Гайдаєнко, А. Ляшкевич, С. Омельчук [194] приділено особливостям спілкування з урахуванням дискурсивного мовлення, предметом якого є не тільки створений учнями текст діалогічної чи монологічної структури, а й самі співрозмовники, мета, мотив, ситуація і сфера спілкування. Наприклад: 1. Прочитайте текст, випишіть речення з прямою мовою і проаналізуйте в такій послідовності: 1) визначте мовця (адресанта), тобто назвіть, кому належать слова прямої мови; 2) визначте час дії: у момент мовлення чи до або після нього; 3) з'ясуйте значення і вживання дієслів, що називають процес спілкування. Скористайтеся зразком міркування (роздуму). 2. Пригадайте, про який період з історії України йде мова в наведеному тексті. 3. Якщо хтось із вас побував у Києві, то бачив собор Андрія Первозванного, ходив вулицею Андріївський узвіз. Поділіться враженнями зі своїми однокласниками у формі роздуму. Уникайте помилок у його побудові (5 клас, вправа 377) чи вправа 43: Розгляньте малюнок. Яку казку проілюстровано? Який епізод казки зобразив

художник? Схарактеризуйте ситуацію спілкування персонажів. Побудуйте діалог між ними (6 клас). Ці та інші вправи позитивно впливають на формування гуманістичного світогляду, розвиток загальної культури, уяви, мислення, мовлення учнів. Важливим є органічне поєднання авторами індуктивного й дедуктивного підходів до розташування й характеру засвоєння теоретичного та практичного матеріалу, що знайшло відображення в завданнях і вправах, у викладі теоретичного матеріалу.

У вправах трапляються такі завдання: “Поміркуйте”, “Пригадайте”, “Уявіть”, “З’ясуйте”, “Проаналізуйте”, “Ознайомтеся”, “Розгляньте”, “Прочитайте виразно”, “Використайте”, що викликає бажання пізнати нове, розвиває пошукові здібності, забезпечує сталий інтерес учнів до навчання, формує стійку мотивацію до оволодіння мовою.

Отже, у чинних підручниках з рідної мови автори подають вправи для вдосконалення навичок говоріння, але їх кількість недостатня, відсутня система вправ, що є надійним підґрунтям для вдосконалення власного мовлення впродовж усього життя.

Успішність роботи з удосконалення навичок говоріння залежить від вдало підбраного навчально-методичного забезпечення (посібники, наукова й методична література).

У посібнику “Розвиток усного мовлення на уроках української мови в 4 – 8 класах” М. Стельмаховича [216] подано завдання й обсяг роботи з розвитку усного мовлення у 4 – 8 класах, принципи його навчання, методи та прийоми, описано систему тренувальних вправ. Учений визначив основний зміст роботи: засвоювати теоретичні відомості про усне висловлювання, оволодівати нормами усної літературної мови, засобами експресії, мімікою, жестами, етикою й естетикою живого спілкування, набувати вміння висловлюватися змістовно, цілеспрямовано й емоційно. Серед умов оволодіння культурою усного спілкування М. Стельмахович називає також засвоєння правил виразного читання, збагачення лексичного запасу школярів, усунення помилок в усних висловлюваннях та запобігання їм. Ефективними, на думку автора, методами засвоєння знань про ознаки усного мовлення й формування на цій основі необхідних умінь і навичок є живе слово

педагога, бесіда, метод спостереження і аналізу мовних явищ, самостійна робота учнів.

М. Пентилюк у підручнику “Культура мови і стилістика” [160] пропонує систему вправ і завдань, що поєднує додержання правил спілкування з одночасним засвоєнням теоретичних відомостей та формуванням правописних і стилістичних умінь. Знайшла відображення і класифікація мовних і мовленнєвих помилок усного мовлення, усунення яких залежить від досконалого знання норм літературної мови.

Вітчизняні методисти, автори “Методики навчання української мови в середніх освітніх закладах”, ознайомлюють з нормами процесу говоріння (дотримуватися вимог артикуляції, інтонування, темпу, тембру, висоти голосу, пауз тощо як засобів передачі смислу висловлювання та впливу на слухачів; слідкувати за технікою дихання; почуватися впевнено перед аудиторією, доречно використовувати жести, міміку, тримати поставу, обирати зручне для спілкування місце тощо), називають нормативні мовленнєві вміння під час створення усних висловлювань: підпорядкування висловлювання комунікативній меті, темі й основній думці; доречно використовувати мовні засоби і способи зв'язку; дотримуватися правил спілкування, мовленнєвого етикету; розрізняти нормативну й ненормативну лексику, не використовувати позанормативну лексику (мовленнєві табу); контролювати й виправляти змістові й мовленнєві помилки [132, с. 284].

Монографія Е. Палихати [152] орієнтує вчителя-словесника на основні відомості про діалогічне мовлення, його психолого-методичні засади та лінгвістичні особливості, що виступають теоретичною базою для навчання усного діалогічного мовлення на уроках української мови. Авторка пропонує систему навчально-тренувальних вправ (мовно-мовленнєві, умовно-мовленнєві та власне-мовленнєві), що полегшують продукування діалогічного тексту. У монографії дослідниці знайшли відображення і факультативні заняття, позакласні заходи, на яких також формуються навички говоріння, відбувається засвоєння правил мовленнєвого етикету й культури спілкування, розвиваються творчі здібності та естетичний смак. У посібнику “Культура українського діалогічного мовленнєвого спілкування” [149] подано не тільки відомості про діалог, полілог, їхні види й будову, лінгвістичні та паралінгвістичні засоби, фонетичні, лексичні, фразеологічні, словотворчі та

синтаксичні норми, а й багатство мовленнєвого етикету, знання якого допомагають розкрити скарби слова, сформувати особистість, яка відзначалася б свідомим ставленням до мови, високою культурою мовлення. Сприяють вихованню навичок культурної поведінки і конспекти уроків усного діалогічного спілкування для учнів 5 – 9 класів, які рекомендовано в книзі Е. Палихати [151]. За допомогою текстів, що мають позитивне виховне, морально-духовне спрямування комунікативного характеру, автор ознайомлює з видами діалогів (полілогів), діалогічних єдностей, діалогічних реплік, позамовних чинників – інтонації, жестів, міміки та ін.

Методиці формування діалогічного мовлення учнів 1 – 4 і 5 класів з урахуванням принципу наступності й перспективності присвячено дисертаційне дослідження А. Ляшкевич [118]. Розроблена система вправ на спостереження побутових, художніх, навчальних і ділових діалогів, редагування чужих і самостійно складених діалогів відповідно до мовленнєвої ситуації сприяє осмисленню, усвідомленню знань і вмінь, необхідних для продукування висловлювань та вдосконалення мовлення в цілому.

Л. Попова в дисертаційному дослідженні [173] теоретично обґрунтувала важливість і необхідність створення системи роботи з удосконалення монологічного мовлення учнів 5 – 7 класів, що будується від засвоєння мовленнєвих понять до їх застосування в процесі створення монологу, від аналізу текстів-взірців – до розвитку мовленнєвої компетентності.

Проблему формування навичок виразності усного мовлення розглянуто в дисертаційному дослідженні І. Варнавської [32]. Авторка дійшла висновку, що процес породження висловлювань буде успішним за умови розвитку виразного й образного мовлення учнів, оскільки ці процеси передбачають свідоме користування виражальними засобами мови для висловлення думки та відбивають рівень сформованості мовленнєвих умінь і навичок, який виявляється в мовленнєвій діяльності особистості і є одним із чинників загальної культури людини.

Удосконалення навичок говоріння повинно базуватися на умовах, способах, правилах, нормах формування думки під час створення усних висловлювань. Так, у посібнику Н. Десяєвої, Т. Лебедевої, Л. Ассуірової [58] визначено правила говоріння, що допомагають не тільки структурувати висловлювання, а й указують

шляхи оволодіння етикою спілкування, зокрема етикетною культурою, умінням контролювати свої почуття, емоції, волевиявлення.

Ураховуючи труднощі говоріння, М. Василик виділив умови, за допомогою яких здійснюється процес говоріння: наявність комунікативно-мовленнєвої ситуації, яка є стимулом говоріння; наявність мети повідомлення своїх думок, комунікативної спрямованості взаємодії; наявність знань про предметний зміст, компоненти ситуацій, тобто про те, що визначає процес говоріння; ставлення до співрозмовника, розуміння його настрою, почуттів, системи поглядів, знання про його потреби в спілкуванні; наявність засобів вираження своїх думок і почуттів, засобів вираження свого ставлення й реалізації мовленнєвої дії (такими засобами є мовленнєве вміння та його навички) [147, с.232]. Крім умов, автор називає способи формування навичок говоріння: говорити цікаво та доступно (з урахуванням інтересів слухачів); передавати слухачам корисну інформацію; правильно оформляти мовленнєві висловлювання, розташовуючи в великих композиційних блоках (виступах, монологіях, міркуваннях) за принципом: вступ, основна частина, висновки; використовувати мовленнєві засоби згідно з кількісним складом аудиторії (міжособистісне, міжгрупове, публічне спілкування); застосовувати мовленнєві засоби, які відповідають стилю, ситуації, сфері спілкування; передавати зміст з використанням невербальних сигналів; здійснювати аналіз зворотної реакції слухачів у процесі говоріння; регулювати темп говоріння, ураховуючи, що усне мовлення сприймається та усвідомлюється важче, ніж писемне [Там само, с.249].

Важливими для усвідомлення особливостей процесу говоріння є словники та довідники, зокрема „Словник-довідник з української лінгводидактики” за редакцією М. Пентиліук [207]. Автори намагалися зосередити увагу на засвоєнні понятійної основи мовленнєвого розвитку, що формує вміння створювати усні монологічні й діалогічні висловлювання.

У посібнику М. Львова [115] подано загальне уявлення про усне мовлення, проаналізовано мовленнєвий акт, його механізми. Серед вимог до усного оформлення думок (уміння осмислити тему майбутнього висловлювання, збирати фактичний матеріал, розміщувати його в логічній послідовності, використовувати мовні засоби відповідно до літературних норм, завдань висловлювання, виправляти

й удосконалювати сказане) автор указує на важливість додержання етапів вимог культури мовлення.

Проблемам усного мовлення учнів присвячено окремі статті в часописах „Дивослово”, „Українська мова і література в школі” (Л. Варзацька, Л. Кратасюк, Н. Подлевська, В. Тихоша, І. Ющук та ін.) [30], [171], [172], [222], [223], [244]. Так, Л. Варзацька, Л. Кратасюк пропонують у методичному журналі [30] систему особистісно-зорієнтованих ситуацій, яка програмує позицію учня як активного співтворця уроку через формування вмінь висловлювати думку. Включення в пізнавальний процес емоційно-образного змісту навчання, словесної, художньої творчості, емоційно забарвлених, ігрових методів, інтерактивних форм та прийомів дає змогу ввести дітей у таку мовленнєву ситуацію, яка спрямовує на розв’язання граматичних, лексичних, словотворчих завдань, що стимулюють мовленнєву творчість. В. Тихоша вмістила систему вправ на аналіз текстів, завдання на конструювання діалогів, які не тільки спонукають до активного засвоєння норм української мови, а й навчають спілкуватися, додержуючи правил мовленнєвого етикету [222].

Наголошуючи на проблемі формування культури спілкування в учнів підліткового віку, Н. Подлевська [171] запропонувала систему ситуативно-діалогічних вправ, у яких учні 5-6 класів набувають навичок орієнтуватися у стандартних етикетних ситуаціях, вести діалог, використовуючи формули мовленнєвого етикету та збагачуючи лексичний запас. Ці вправи відіграють важливу роль у процесі формування комунікативних умінь учнів, навичок культурного спілкування, сприяють виробленню гуманістичних установок на моральні цінності, створюють психологічний та емоційний настрій, атмосферу вільного спілкування та співробітництва вчителя й учнів.

І. Ющук у статті “Мова як засіб спілкування” називає такі правила говоріння: чітко уявляти мету й підпорядковувати їй кожний мовний засіб; розуміти внутрішній світ слухачів і враховувати його; підтримувати зворотний зв’язок, стежити очима за слухачами й реагувати на їхню поведінку; надавати мовленню якомога більше образності, впливати на уяву слухачів [244, с.32].

Отже, аналіз програм, підручників і методичної літератури з досліджуваної

проблеми показав, що останнім часом посилюється увага до вдосконалення говоріння як виду мовленнєвої діяльності, до формування й розвитку вмінь та навичок монологічного й діалогічного мовлення. Проте процес удосконалення навичок говоріння буде ефективним, коли здійснюватиметься системний підхід до роботи, відбуватиметься поетапне створення усних висловлювань різних типів, стилів і жанрів мовлення в різних ситуаціях спілкування.

2.2. Стан роботи з розвитку усного мовлення учнів в основній школі

Вивчення спеціальної лінгвістичної, психолінгвістичної та методичної літератури, аналіз програм і підручників з рідної мови для 5–6 класів дають змогу стверджувати, що робота над удосконаленням навичок говоріння школярів надзвичайно важлива. Тому виникла потреба з'ясувати, яке місце вона посідає в практиці вчителів – словесників, а також одержати об'єктивні дані про те, якими знаннями, вміннями й досвідом володіють учителі для навчання говоріння як засобу спілкування й одержання інформації, щоб забезпечувати вільне вираження думок і почуттів учнів у різних сферах приватного й суспільного життя.

Систематичні спостереження уроків з української мови та літератури, аналіз усних відповідей школярів на уроках та власного досвіду викладання української мови та літератури в школі, спілкування в позаурочний час, анкетування вчителів та учнів, проведеного в школах Донецької, Полтавської, Волинської областей серед 1007 учнів 5 – 6 класів, 68 учителів, організація виховних заходів свідчать про недостатню увагу вчителів до проблеми розвитку вмінь і навичок володіти мовою в момент породження висловлювань, що ускладнює процес навчання, порушує програмні вимоги щодо формування комунікативної компетенції учнів. Недооцінка вчителями роботи з удосконалення навичок говоріння пояснюється такими причинами: 1) відсутність науково обґрунтованої та чіткої системи вправ і завдань для вдосконалення говоріння, що сприяла б виробленню в учнів умінь виражати свої думки й почуття з використанням відповідного мовного матеріалу залежно від мети та ситуації спілкування, а також розвитку пізнавальної

активності, формуванню культурного спілкування; 2) несистематичність роботи з розвитку усного мовлення школярів на уроках рідної мови; 3) брак теоретичних відомостей про говоріння як вид мовленнєвої діяльності, конкретних вимог щодо рівня оволодіння вмінням створювати усні висловлювання; 4) відсутність належного зв'язку в роботі з розвитку усного мовлення між початковими та середніми класами; 5) хибна думка вчителів про те, що спеціально навчати говоріння на уроках рідної мови необов'язково.

Крім зазначених причин, констатуємо й низку інших у процесі аналізу відповідей на запитання анкет (див. додаток Б). Проаналізуємо результати анкетування вчителів основної школи. На перше питання анкети "Ваше розуміння "говоріння" як виду мовленнєвої діяльності" вчителі відповідали так: „Говоріння – це один із чотирьох видів мовленнєвої діяльності, що забезпечує формування в школярів мовленнєвих умінь, необхідних для спілкування”, “Говоріння – це складова культури мовлення, що передбачає не тільки правильну вимову слів, а й уміння бути приємним співрозмовником”, “Говоріння – це двосторонній процес спілкування”, “Говоріння – це вміння правильно використовувати оптимальні для ситуації мовні засоби”. 28 % учителів відповіли неправильно, 14 % взагалі не відповіли, 45 % дали неповну відповідь, лише 13 % респондентів відповіли правильно. На друге запитання “Які вимоги до формування вмінь і навичок говоріння передбачені програмою з рідної мови для учнів 5-6 класів?” 28 % учителів зазначили, що слід формувати в учнів уміння створювати усні висловлювання різних типів, стилів і жанрів. На думку цих учителів, вони досягають цього під час створення мовленнєвих ситуацій на початку уроку, а також на уроках розвитку мовлення. 48 % учителів указали на важливість уміння вести діалог, переказувати докладно текст, точно й аргументовано висловлювати свої думки. 21 % учителів взагалі не дали відповіді на це запитання. Як бачимо, більшість учителів не називає вимоги до говоріння, що забезпечує усне спілкування в діалогічній і монологічній формі.

Відповідаючи на третє питання “Що передбачаєте в своїй діяльності, щоб сформувати в школярів уміння й навички, необхідні для продукування усних

висловлювань, 20% учителів зауважили, що на уроках розвитку мовлення створюють діалоги й монологічні висловлювання, 44% учителів пропонують мовленнєві ситуації, які, на жаль, не є несподіваними, а заздалегідь підготовлені учнями. 23% назвали збагачення словникового запасу, удосконалення вимови, усвідомлення учнями мовних засобів, відповіді учнів на питання, бесіду, переказування текстів підручника, що, на їхню думку, дозволяє констатувати достатній рівень сформованості вміння продукувати висловлювання. 13% учителів виділили заучування дітьми невеликих віршів, текстів, матеріалів для рольових ігор, створення діалогів відповідно до запропонованої ситуації спілкування, за малюнками, складання монологічних висловлювань з урахуванням мети й адресата мовлення, типу й стилю мовлення.

На запитання “Чи залежить ефективність процесу говоріння від урахування комунікативних якостей мовлення. Назвіть їх” позитивно відповіли 22% респондентів. 62% опитаних дали неповну відповідь, назвавши лише виразність, змістовність, багатство, точність. 8% учителів відповіли негативно і 5% не змогли відповісти.

Незважаючи на те, що в підручнику при вивченні теми “Загальне уявлення про спілкування” учням пропонують згадати правила спілкування, учителі не можуть чітко назвати етикетні норми, які регулюють нашу поведінку в процесі мовлення. Тому складним для вчителів було п’яте питання “Чи звертаєте увагу на засвоєння учнями 5-6 класів етикетних норм у процесі говоріння?” 54% учителів, зазначивши, що знання правил, формул етикету не тільки регулюють поведінку школярів, а й роблять процес спілкування приємним, розповіли лише про те, що намагаються вчити школярів слухати до кінця, не перебивати співрозмовника, бути ввічливими. Ніхто з опитуваних учителів до норм не відніс урахування невербальних засобів комунікації (доброзичливі мімічні та жестові сигнали), хоча останнім часом на важливість цієї норми наголошують на засіданнях методичних об’єднань учителів української мови та літератури. 27% учителів указали на відсутність такої роботи, 10% залишили це питання без відповіді, 8% зауважили, що етикетні норми суттєво не впливають на сформованість умінь і навичок говоріння.

Викликало поживлення в учителів шосте питання “Які труднощі виникають у процесі вдосконалення навичок говоріння учнів 5-6 класів?”. Серед труднощів 15% учителів називають недостатню кількість методичної літератури, незнання сучасних досліджень у галузі методики, психології, лінгвістики, педагогіки; 7% – умови роботи заважають шукати певний матеріал; 26% – відзначають невміння учнів урахувати ситуацію спілкування, адресата мовлення, мету та місце спілкування; 5% – формувати задум майбутнього висловлювання; 12% – добирати потрібні мовні засоби для користування визначеним стилем та типом мовлення з урахуванням усіх складових мовленнєвої ситуації; 6% – логічно мислити й послідовно викладати думки; 21% вказують на бідність лексичного запасу та синтаксичних конструкцій у створенні висловлювань; 7% учителів вважають істотним недоліком у монологічному висловлюванні те, що учні не намагаються налагодити контакт з аудиторією, їм не відомі засоби спілкування, завдяки яким можна привернути увагу слухачів, зробити їх мовчазними учасниками діалогу, тобто активними слухачами; 2% респондентів зазначають те, що учні не чують себе, тому не виникає у них потреба уточнити та виправити сказане.

„На курсах підвищення кваліфікації вчителів української мови і літератури говорили, що інтерактивна діяльність на уроках передбачає розвиток діалогічного спілкування, яке призводить до взаєморозуміння, проте не вистачає часу на “мозкові атаки”, імпровізовані роздуми, дискусії”, – була відповідь 7% учителів на сьоме запитання анкети. 17% опитаних усвідомлюють важливість організації навчання на основі активних та інтерактивних технологій, 53% відповіли негативно, оскільки переконані, що формування комунікативних умінь і навичок культурного спілкування здійснюється і без застосування інтерактивних методів і прийомів, 20% учителів утрималися від відповіді. Слід сказати, що під час відвідування багатьох виховних годин та заходів (“Родинне свято”, “Різдво” та ін.) можна було спостерігати, як учителі активно впроваджують у навчальний процес активні й інтерактивні технології навчання, зокрема проект (інсценізація), драматизація, робота в групах, передбачення, Прес та ін.

Відповідаючи на восьме запитання, вчителі дали ствердну відповідь. Деякі

вчителі зауважили, що система вправ і завдань має гармонійно поєднуватися з систематичним курсом рідної мови. 9,3% респондентів відповіли негативно.

На запитання “Чи достатню кількість методичної літератури про роботу з удосконалення навичок говоріння маєте в своєму розпорядженні?” вчителі відповідали так: “Про важливість роботи з удосконалення навичок говоріння усвідомлюють майже всі вчителі, проте, на жаль, крім розробок О. Глазової в журналі «Дивослово», не зустрічали іншої літератури” або: “Без спеціальної літератури важко підготуватися до уроку, адже не вистачає як теоретичної, так і практичної інформації для вдосконалення навичок говоріння, тому важко оцінювати усні відповіді учнів”. На це запитання позитивно відповіли 58% учителів, негативно – 29%, 12% утрималися від відповіді.

Отже, анкетування вчителів дозволило стверджувати, що на уроках вчителі мало уваги приділяють створенню усних монологічних і діалогічних висловлювань з додержанням правил побудови усних висловлювань й норм українського мовленнєвого етикету. Як виявилось, не всі вчителі цікавляться теоретичними відомостями про говоріння як вид мовленнєвої діяльності, лише частково ознайомлені зі специфічними ознаками, тому продукування висловлювань здійснюється поза реальною мовленнєвою ситуацією, не застосовують новітні педагогічні технології, добирають однотипні методи, прийоми. Фактично відсутній системний підхід до розвитку навичок говоріння, що й спричинює епізодичну роботу з формування в учнів умінь і навичок усно висловлювати думки й почуття.

Наш досвід керівника шкільного методоб'єднання вчителів української мови та літератури ЗОШ № 5 м. Слов'янська Донецької області та спілкування з учителями м. Луцька, Миколаєва, Слов'янська, Херсона дають підстави для висновку, що, незважаючи на численні недоліки в роботі колег, більшість опитуваних оцінила рівень сформованості вмінь і навичок продукувати висловлювання як задовільний, що відповідає високому (творчому) рівню компетентності.

З метою виявлення вмінь підлітків створювати усні висловлювання було проведено їх анкетування, у результаті якого з'ясовано, що 8% учнів 5 класу розуміють поняття “усна форма мовлення”, 19% учнів знають, від чого залежить

характер нашого мовлення. Проте на друге запитання були й такі відповіді: “Характер мовлення залежить від реакції слухачів” або “Характер мовлення залежить від бажання висловлюватися”. Незважаючи на низький рівень теоретичних відомостей з правил мовленнєвого етикету та численні недоліки й помилки в процесі говоріння, п’ятикласники вважають, що ясно висловлюються (62%), стежать у процесі створення усних висловлювань за тим, щоб їх правильно зрозумів перципієнт (51%), спочатку „про себе” зв’язують думки (37%). За поведженням слухача стежать не всі учні (21%), хоча 80% ображаються, якщо їх не уважно слухають, не реагують на почуте. 60% школярів чесно зізналися в тому, що не завжди використовують невербальні засоби спілкування при продукуванні висловлювань. 78% учнів назвали умови спілкування з дорослими та однолітками.

Анкетування учнів 6 класу показало, що деякі учні (6%) знають ознаки усного мовлення, 12% можуть передати відтінки почуттів, емоцій за допомогою невербальних засобів. 28% шестикласників можуть пояснити, що є діалогом і монологом. 39% учнів дали позитивну відповідь на четверте запитання, але були й такі відповіді: “Говоріння – це спілкування”, “Говоріння – це діалог”, “Говоріння – це вміння усно переказувати тексти”. Ми дійшли висновку, що важлива роль говоріння як виду мовленнєвої діяльності не усвідомлюється учнями, асоціюється лише з названими вчителем уміннями вести діалог та усно переказувати тексти, що й контролюється на сторінці журналу під час виставлення балів, що накопичуються протягом семестру. Слід сказати, що ці вміння, якими не обмежується формування й розвиток усного діалогічного та монологічного мовлення, вчителі не можуть об’єктивно оцінити, адже часто не знають чітких вимог процесу говоріння. 27% знають, які мотиви мовця в ситуації усномовленнєвої комунікації, і 31% школярів назвали складові поняття “мовленнєва ситуація”, лише 18% добирають у процесі говоріння слова, які відповідають рівню підготовки слухачів, що спричинює невміння наповнювати слова в свідомості мовця чи слухача реальним змістом, що приводить до відриву мовлення від мислення, неточності, пустослів’я.

82%учнів вважають, що висловлюються точно, ясно, ввічливо.

Отже, анкетування показало, що більшість учнів не оволоділи спеціальним понятійним апаратом, операційними знаннями, усвідомлення і засвоєння яких забезпечує формування практичних умінь і навичок створювати усні діалогічні й монологічні висловлювання різних типів, стилів і жанрів, необхідних у різних життєвих ситуаціях, а також здійснює мовленнєве спілкування з урахуванням різних сфер, ситуацій, мотивів і цілей, учасників комунікації.

Протягом розвідувального експерименту нами було відвідано та проаналізовано близько 60 уроків української мови в 5 – 6 класах.

Так, учителька Я. Склярова-Жук (ЗОШ № 5 м. Слов'янська) на уроках пропонує життєві ситуації, які спонукають учнів до роздумів, формують навички мовленнєвого етикету, стимулюють мовленнєву творчість, яка утверджує етику поведінки. Наприклад: 1) Ви телефонуєте, але трапляєте не туди, куди потрібно. Як запитаєте номер? 2) Батьків немає вдома, запитують тата. 3) Згадайте, що говорите батькам, дідусеві, бабусі, коли йдете до школи. Такі ситуації дають змогу не тільки вивчати лінгвістичний матеріал, а й знайомитись із найпоширенішою лексикою, синтаксичними конструкціями, що вживаються за певних обставин, спонукають до створення власних аналогічних ситуацій, створюють атмосферу вільного спілкування.

Так, у 5 класі під час вивчення теми «Діалог» на етапі мотивації навчальної діяльності вчителька запропонувала пригадати, звідки цей уривок, й прокоментувати розмову по телефону:

У мене задзвонив телефон.

– Хто говорить?

– Слон.

– Чого вам треба?

*Уявіть себе на місці Слона. Він не встиг рота розкрити, а його вже питають: “Хто говорить? Чого треба”. Чи приємно це? Використовуючи формули мовленнєвого етикету, виконайте в особах телефонну розмову.

Під час вивчення теми «Звертання» вчителі повинні практично

ознайомити учнів 5 класу з найбільш уживаними вставними словами, тому вчителька А. Здоровцова (ЗОШ №1 м. Слов'янська) пропонує вправи ситуативно-діалогічного характеру, що не тільки допомагають вивченню нового матеріалу, а й удосконаленню вмінь створювати діалогічні й монологічні висловлювання, формуванню в учнів правил етикетного спілкування. Наприклад:

Уявіть собі, що:

- а) ви помилилися у відніманні;
- б) на вулиці потемніло;
- в) ви звернулися з проханням до вчителя ще раз пояснити новий матеріал “Відмінність словосполучення від слова, його форми і речення”.

* Але зовсім не впевнені в тому, що говорите. Будуючи висловлювання, використовуйте звертання та вставні слова: певно, напевно, мабуть, може бути, здається, можливо, очевидно. У розмові з учителем використовуйте формули мовленнєвого етикету. Спробуйте переказати пояснення вчителем нового матеріалу.

* Використовуючи вставні слова та формули мовленнєвого етикету, висловіть думку з упевненістю.

На жаль, така робота істотно не впливає на оволодіння навичками говоріння, оскільки носить епізодичний характер.

Необхідно зазначити, що на уроках етики в 5 класі основним методом пояснення нового матеріалу є діалогічне спілкування, що не тільки підводить до сприймання етичних істин, а й створює емоційно – почуттєву атмосферу, умови для взаємного особистісного розвитку школярів, а також формування системи моральних оцінок. У зв'язку з цим рекомендовано вчителям використовувати інтерактивні технології (уявний мікрофон, робота учнів у парах, у малих творчих групах та ін.) та етичні практикуми, на яких учні розв'язують педагогічні ситуації, виконують вправи, тести, ділові та рольові ігри. На уроці етики вдало підібрані вчителем української мови та літератури О. Чумак (Ланнівська загальноосвітня школа I – III ступенів Карлівського району Полтавської області) тексти, звичайно, викликають інтерес

в учнів. Наприклад:

1. Першим вітається той, хто ввічливіший, вихованіший! За етикетом, першим вітається молодший із старшим, чоловік – з жінкою, підлеглий – з керівником, учень – з учителем, дитина – з дорослим. При вітанні, знайомстві старший першим показує руку молодшому, жінка – чоловікові, начальник – підлеглому. У спілкуванні заведено вдаватися до пошанної множини, тобто звертатися на Ви до одного співрозмовника, якщо він незнайомий, малознайомий, старший за віком та посадою. Займенник Ти виражає близькі стосунки між людьми. Він передає повагу, що виникла на основі дружби, кохання, товариських відносин.

2. В основі виховання, на думку мудрих, покладено увагу до людей, без якої не можна нічого досягти. Досить повчальна мудрість „золотого правила” доброзвичайності: “Що бажали б ви, щоб люди вам чинили, те ви чиніть їм”.

Усвідомлення цих мудрих порад, на нашу думку, – складний процес, який потребує роботи розуму, систематичного тренування. Учитель запропонував п’ятикласникам переказати ці тексти й запам’ятати. Монологи учнів ми записували на диктофон, що й дозволило виявити значну кількість невіправлених учителем помилок і недоліків:

- сплутування різних за значенням слів (відношення між людьми, товариські стосунки);

- зайві в мовленні слова (ну, значить, цей);

- неправильне вживання займенників (те ви чиніть ним);

- невміння показувати голосом свого ставлення до того, про що говорять та ін.

Спостереження уроків етики показали, що, засвоюючи зміст “золотого правила” моралі, учні здебільшого аналізують тексти, а не набувають умінь оцінювати власні вчинки та вчинки інших у змодельованій ситуації, що практично пояснює особливості поведінки в спілкуванні з людьми, допомагає застосовувати засоби невербального спілкування, контролювати процес говоріння.

Відвідуючи урок української мови в 6 класі вчителя Л. Лаврової

(Івано-Пільська ЗОШ Костянтинівського району Донецької області) з теми “Загальні відомості про мовлення і спілкування. Мовленнєва ситуація”, ми спостерігали за тим, як учитель оголошує “Хвилинку виправлення помилок” під час спостережень за мовленням однокласників на різних уроках та перегляду телепередач, щоб виявити помилки в усному мовленні та проаналізувати ситуативну зумовленість.

С. Делеске (ЗОШ № 16 м. Слов’янська) вбачає в міжпредметних зв’язках шляхи розвитку мовленнєвої компетенції школярів. Відтворюючи на уроках української мови в 5 класі діалоги з казок “Названий батько”, “Мудра дівчина”, монологи з казки І. Франка “Фарбований лис”, оповідання М. Коцюбинського “Ялинка”, у 6 класі діалоги та монологи з оповідання П. Мирного “Морозенко”, учителька пропонує відтворити монолог героїв, розіграти діалоги не лише в ролях персонажів одного твору і створеного автором сюжету, а й персонажів різних творів, можливих, хоч і не здійснених сюжетних варіантів, а також діалоги літературних героїв. Це допомагає розкрити творчий потенціал, емоційність школярів. Такі копіюючі ситуації, безумовно, розвивають виразне мовлення, уміння доречно використовувати невербальні засоби спілкування, проте вважаємо, що слід пропонувати учням 5 – 6 класів моделюючі ситуації, оскільки вони є проміжним етапом між теоретичними знаннями школярів та практичним використанням у щоденних життєвих ситуаціях.

На уроках літератури С. Філоненко (ЗОШ № 4 м. Слов’янська) для вчителів міста за допомогою наочності, емоційно-стимулювального впливу слова виховує моральні якості підлітків. У процесі аналізу оповідання Б. Грінченка “Трицько” вчителька формує високий рівень духовного й мовленнєвого розвитку шестикласників, які вміють мислити, щоб правильно висловлювати думки:

- Діти, що це? (у руках вчителя справжній бублик).
- Як думаєте, навіщо я його принесла?
- Опишіть його за допомогою епітетів і порівнянь.
- Зачитайте в тексті опис бублика.

– Що відчуваєте, коли розглядаєте його ?

– Чи насправді бублик став причиною сварки між хлопцями? (інсценізація діалогу Грицька, Семена, матері від слів “Чого ж ти ... до слів “Я тобі дам бити ...”).

– Чи схвилювала вас ця подія ? Чому ? Доберіть синоніми та антоніми до слів добро, сміливий, сміятися.

– Як ставитеся до вчинку Семена ?

– Що зробили б ви на його місці ?

– Яка тема та головна думка твору ?

– Яке завдання ставив перед собою автор ?

– Знайдіть опис кручі. Зачитайте. Поясніть, навіщо автор детально описав її.

Наприкінці уроку вчитель пропонує згадати випадки з життя й переказати.

Аналізуючи оповідання Марка Вовчка “Горпина”, С. Філоненко використовує прийом асоціативності за допомогою музики, що створює емоційне й ілюстративне тло, викликає в учнів бажання виразно оформлювати власні думки та почуття. Така робота над текстом має на меті розвиток правильного й досконалого мовлення для мислення, спілкування, пізнання, виявлення творчих здібностей шестикласників.

– Якби ви були режисером у театрі, ставили п’єсу „Горпина”, яку жінку запросили б на цю роль ?

– За допомогою яких епітетів, порівнянь автор зображує людяність, працьовитість, красу Горпини ? Зачитайте.

– Що було найбільшим щастям для героїні ?

– Якими словами виражені материнські почуття Горпини ? Знайдіть у тексті.

– У тексті зустрічаємо почуття жорстокості ? Зачитайте виразно діалог від слів “Чому не йдеш ...” до “Неси, неси ...”.

– Чи зустріли в тексті приказки ? Як розумієте ?

– Під реквієм Моцарта виконуємо діалог з IV частини до слів “А

дай, як заплаче”.

Наприкінці уроку шестикласники створюють монологічні висловлювання „Чим дорога мені мати ?”

Отже, спостереження за навчально-виховним процесом у школі, результати анкетування вчителів і учнів дозволяють зробити висновок, що вчителі мало уваги звертають на роботу з удосконалення навичок говоріння як виду мовленнєвої діяльності, важливості систематичного вдосконалення навичок говоріння підлітків під час навчання мови, відсутність на уроках мови, літератури, етики вправ і завдань, що спрямовані на створення усних діалогічних і монологічних висловлювань з додержанням правил мовленнєвого етикету, інтерактивних технологій навчання для підвищення рівня культури спілкування школярів спричиняють численні помилки й недоліки в процесі продукування висловлювань учнів 5 – 6 класів.

2.3.Рівні сформованості вмінь і навичок говоріння учнів 5-6 класів

На констатувальному етапі дослідження було розроблено й проведено зрізові контрольні роботи з метою визначити ступінь володіння учнями 5-6 класів навичками говоріння.

Експеримент охоплював школи міст Слов'янська, Костянтинівки, Іванопілля Донецької області, с. Ланна Полтавської області, м. Миколаєва, м. Луцька, м. Херсона.

Усього охоплено 9 шкіл. Загальна кількість опитаних учнів – 1007.

Завдання констатувальних зрізів полягали :

- 1) в з'ясуванні рівня сформованості навичок говоріння школярів;
- 2) у виявленні вмінь і навичок створювати усні діалогічні й монологічні висловлювання з урахуванням різних життєвих ситуацій;
- 3) в аналізі типових помилок і недоліків учнів у процесі говоріння і з'ясуванні їх причин.

Для виявлення рівня володіння вміннями висловлювати думку в усній формі було визначено критерії сформованості говоріння учнів 5-6 класів, що лягали в основу експериментального навчання відповідно до його етапів:

- орієнтування в ситуації спілкування;
- адекватність висловлювань відповідно до задуму, теми, основної думки та ситуації спілкування;
- вільний добір мовних засобів відповідно до задуму висловлювання, типу, стилю та жанру;
- додержання норм української літературної мови та правил спілкування;
- доцільність інтонаційних засобів, їх виразові можливості;

Для аналізу результатів констатувального зрізу було визначено рівні володіння навичками говоріння учнями 5-6 класів: низький, середній, достатній, високий.

Високий рівень показали школярі, які вміють контролювати (удосконалювати) власні висловлювання, будувати висловлювання згідно з комунікативно-риторичними якостями мовлення (змістовність, точність, логічність і послідовність, правильність і чистота, багатство, виразність і образність), що пов'язані з усіма складовими комунікативного акту (учасниками, їх взаємодією, мовним кодом, конситуацією), володіють культурою спілкування в різних життєвих ситуаціях.

Достатній рівень виявили учні, які орієнтуються в ситуації спілкування, усвідомлюють і формують задум майбутнього висловлювання, утримують у пам'яті й попереджають основну думку змістової частини повідомлення, об'єднують частини в ціле мовленнєве повідомлення, миттєво відбирають необхідні мовні засоби, проте допускають мовні помилки.

Середнього рівня досягли учні, які вміють добирати потрібні мовні засоби для користування визначеним стилем та типом мовлення з урахуванням усіх складових мовленнєвої ситуації, але виявляють обмеженість словникового запасу, наявність логічних протиріч, неадекватної інтонації. Процес говоріння характеризується недосконалістю як за лексико-граматичним, так і структурно-змістовим оформленням.

Низький рівень школярів характеризується тим, що вони змогли лише відтворити зміст усної інформації, але не вміли здійснювати свою мовленнєву діяльність відповідно до комунікативних завдань і залежно від ситуації спілкування.

Учням 5 класу було запропоновано три завдання (див. додаток В). У першому

завданні, запропонованому з метою перевірки рівня сформованості в п'ятикласників умінь висловлювати думки в усній монологічній формі, прогнозувати загальний характер змісту висловлювання на основі визначеної теми, необхідно було розповісти про цікавий випадок, що трапився з ними, смішну чи захоплюючу пригоду.

Аналіз відповідей школярів дозволив відмітити невміння орієнтувати мовлення на слухача, ситуацію, враховуючи тему та мету висловлювання, бідність словника, смислову неточність, невправне слововживання, оперування простими реченнями, невміння послідовно висловлювати свої думки. Це зумовило виявлення помилок усного мовлення в учнів 5-6 класів (див. Додаток Г) на основі класифікації, запропонованої М. Пентилюк [161], та критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів 5-12 класів з української (рідної) мови [179, с. 158- 167].

Серед помилок також виділяли й логічні (порушення закону тотожності, протиріччя, достатньої основи, послідовності тощо). Наприклад: Дідусь поставив кошик. У ньому сидів маленький собака. Він дивився на мене, а я відчувала, що його душа жорстока, черства, але не втратила почуття любові (Колот Н., 5-А клас). У монологічному мовленні школярів спостерігали невміння осмислювати задум висловлювання, виділяти його частини та поєднувати, знаходити відповідні влучні мовні засоби та вдосконалювати своє мовлення за змістом, структурою, мовним оформленням. Недостатньо вживаються також фразеологізми, що надають мовленню яскравості й виразності. Підтвердженням цього є аналіз першого завдання, в результаті якого дійшли висновку, що лише 10% п'ятикласників змогли створити усні монологічні висловлювання, враховуючи умови, ситуацію, тему та власну мету під час продукування. 72% школярів не можуть висловити власні думки, побудувавши логічне, зв'язне, послідовне висловлювання. З-поміж опитаних близько 2% учнів не змогли навіть відібрати необхідні мовні засоби для передачі змісту, обміркувати деталі самостійно створюваного висловлювання.

Наступне завдання передбачало створення у парі з товаришем по партії діалогу – розпитування, в якому однокласники пояснюють назву вулиць міста (села), проаналізувати ситуацію. Мета – перевірити рівень сформованості в учнів уміння розв'язувати комунікативне завдання в процесі діалогу відповідно до

запропонованої ситуації спілкування.

Серед недоліків у процесі створення школярами (28%) діалогу можна назвати такі: порушення етикетних норм діалогічного мовлення, відсутність навичок породжувати початкову репліку в діалозі (виступити ініціатором розмови), а також реагуючу репліку (уміння підтримувати й закінчувати діалог), як наслідок – невміння планувати хід бесіди, швидко перебудовуватися в процесі бесіди; відсутність стрункості, логічної послідовності, повноти в розкритті предмета розмови, уривчастість, зумовлена частими паузами, незакінченість фраз, обмежене використання прикметників, що увиразнюють діалог, а також власне українських слів, лексичних синонімів. У процесі говоріння п'ятикласники не намагаються привернути увагу слухача, викликати в нього інтерес, що здебільшого зумовлено невмінням доцільно використовувати в мовленні інтонаційні засоби. Аналіз діалогів свідчить про те, що п'ятикласники (7%) недостатньо оволоділи потрібними теоретичними поняттями, у зв'язку з чим діалоги склалися з низки відповідей, що в природному діалозі мало ймовірно.

Метою вправи було також виявити рівень уміння школярів аналізувати особливості змісту й мовленнєвого оформлення усного діалогу, адже ефективний результат спілкування залежить і від того, наскільки вправно учень здійснює контроль для забезпечення зворотного зв'язку. Зіставлення власних результатів із результатами інших учнів дозволило 19% учнів проаналізувати фактичний матеріал про назви вулиць, проте, на жаль, ніхто з опитаних не відстежив реакції співрозмовника відповідно до очікуваного результату, тобто з точки зору відповідності меті, темі, потребам, доцільності мовних засобів.

У третьому завданні пропонувалося переказати текст розповідного характеру. У більшості учнів сформовані вміння і навички переказувати текст, що позитивно впливає на вміння школярів створювати власні висловлювання. Проте спостерігаємо інтонаційну невиразність, невміння помічати й виділяти голосом слова, найважливіші для вираження думки, користуватися темпом, силою голосу; утримувати в пам'яті й обмірковувати деталі самостійно створюваного тексту. Обробка матеріалів констатувального зрізу полягала в кількісній характеристиці його результатів. Результати аналізу представлено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

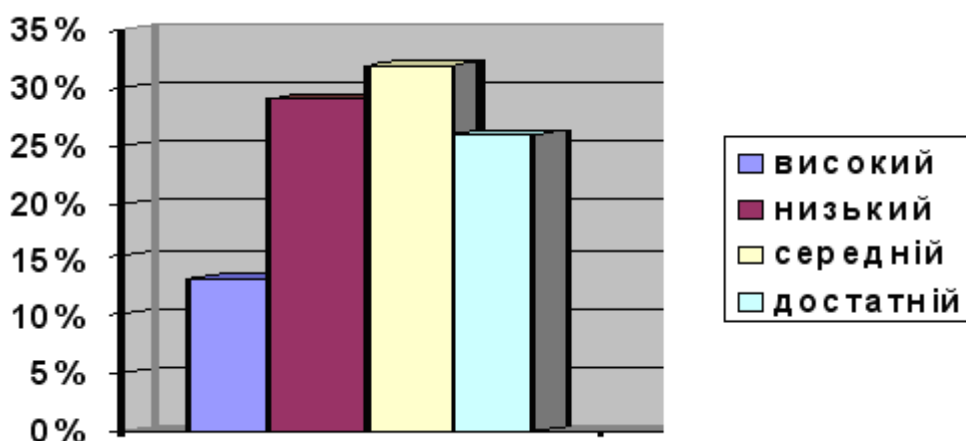
Володіння продуктивними вміннями й навичками

Уміння й навички створювати висловлювання	5 клас		
	Правильна повна відповідь	Правильна неповна відповідь	Неправильна відповідь
1. Аналізувати мовленнєву ситуацію	7%	54%	38%
2. З'ясовувати задум	9%	52%	37%
3. Визначати роль засобів мови відповідно до типу й стилю	5%	57%	40%
4. Прогнозувати зміст майбутнього висловлювання	13%	42%	38%
5. Збирати матеріал	11%	55%	33%
6. Висловлювати власне ставлення	8%	53%	40%

Одержані результати свідчать про необхідність створення системи роботи з удосконалення навичок говоріння.

Рівень володіння навичками говоріння учнів 5 класу покажемо діаграмою 2.1. :

Діаграма 2.1.

Діаграма показує, що ступінь володіння навичками говоріння п'ятикласниками є досить низьким. Так, високого рівня готовності продукувати усні висловлювання досягли 13%, достатнього - 26%, середнього - 32 % учнів, низький рівень у 29% учнів п'ятого класу.

Учням 6 класу було запропоновано 3 вправи з відповідними завданнями (додаток В). Метою першого завдання було виявлення вмінь створювати усні

висловлювання відповідно до ситуації, добирати виражальні засоби. Пропонуючи перше завдання (Складіть усний твір-опис за темою «Прийшла зима». Продумайте інтонацію, з якою будете говорити, потрібні жести й міміку), ми спеціально наголошували на попередньому продукуванні таких важливих ознак усного висловлювання, як наявність інтонації, жестового та мімічного оформлення. Висловлювання учнів слухали індивідуально, записуючи на магнітофонну плівку для того, щоб разом мати змогу проаналізувати кожен варіант.

Продукуючи усні тексти – описи, школярі намагалися додержувати логіко-композиційних частин (зачин, основна частина, висновок), проте виявлено невміння планувати своє висловлювання, відібрати факти, мовні засоби відповідно до мети, змісту мовлення й ситуації, а також застосовувати потрібний темп, силу голосу, надаючи йому відповідного емоційного забарвлення, що пояснюється внутрішньою невідповідністю задуму висловлюваної думки.

Наведено приклади учнівських висловлювань:

1. Зима – красива пора року.

Усе вкрито снігом: і річки, і дахи будинків. Деревина стоять голі. Кружляє в повітрі листя, немов танцює останній вальс.

Люблю цю пору року

(Федір М.)

2. Зима вкриває все срібним снігом, щоб земля відпочила від багатого врожаю. Ставки й річки закуті кригою, заметені снігом поля й ліси. Крижаний вітер так і віє, так і несе дрібний колючий сніг.

(Катерина Б.)

3. Зима ... Чудова пора року, коли з'являється перший сніг, перші морози, перші зимові враження.

Сніг переливається всіма барвами, дерева немов одягнули білі хустки, а кущі перетворилися на білосніжний пух.

Милуйтеся красою зими!

(Костянтин М.)

4. Січень ... Середина зима.

Усе навколо біле – білісіньке. Деревина стоять у пухнастому білому одязі. У повітрі літають сніжинки, немов лісові бджоли. Гасає веселий вітер. Він жене по небу світлі хмарки, з яких сиплеться холодний сніг. Мороз, як справжній

художник, розмалював казковими малюнками вікна будинків. Уночі чути, як потріскують дерева. Землю скувала крига.

Природа зачарована красою зими! (Андрій С.)

В усних висловлюваннях шестикласників трапляються помилки щодо побудови висловлювань: відсутність логічного зв'язку між реченнями або частинами, необґрунтованість думок; мовленнєві помилки: уживання слів у невласливому для контексту значенні, повторення слів, співзвучні слова; помилки, пов'язані з порушенням орфоепічних та граматичних норм.

Друге завдання вимагало спостереження за усним текстом, висловлення власної позиції щодо обговорюваної теми і відповіді на поставлені запитання.

Результати виконаного завдання показали, що виховний зміст зацікавив школярів, примусив замислитися. Але шестикласники не завжди можуть логічно мислити й послідовно висловлювати думки й почуття, орієнтуватися в ситуації спілкування, спрямовувати своє мовлення на слухача. Істотним недоліком є те, що висловлюванням бракує образності й емоційності, стилістичної вправності, мовлення інтонаційно не забарвлене, багатьом не відомі засоби невербального спілкування. При побудові висловлювань також виявлено неправильне наголошування слів, бідність словникового запасу й синтаксичних конструкцій, русизми.

У третьому завданні необхідно було скласти й розіграти діалог етикетного характеру (Уявіть, що хочете дізнатися про сім'ю нового учня. Складіть і розіграйте діалог етикетного характеру).

Кількісний аналіз результатів за завданнями подано в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Кількісний аналіз результатів контрольного зрізу знань учнів 6-х класів

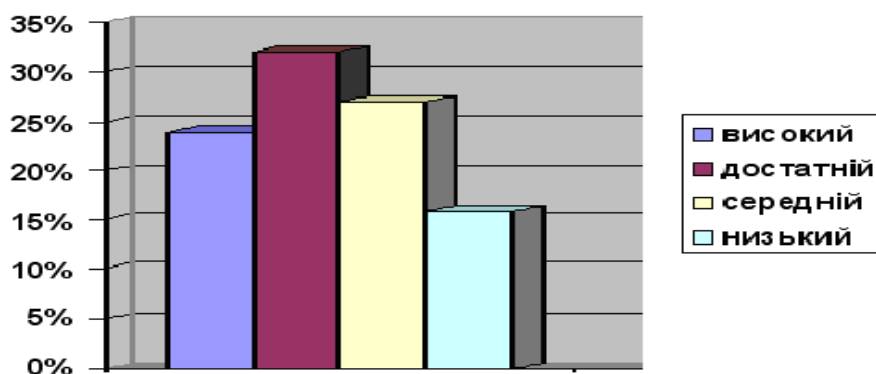
Завдання	Правильна повна відповідь	Правильна неповна відповідь	Неправильна відповідь
1	14%	69%	19%

2	6%	56%	38%
3	26%	52%	18%

Аналіз діалогів дозволив виявити невміння шестикласників створювати початкове уявлення про можливий варіант змісту висловлювань, прогнозуючи його загальний характер, планувати хід бесіди, швидко перебудовуватись у процесі бесіди, відібрати факти, вибрати слова для адекватного відображення думок, відкинути зайве, тому заважають подробиці, що не мають значення для теми висловлювання. У 52% учнів не розвинені вміння використовувати форми мовленнєвого етикету, не виникає потреба уточнити чи виправити сказане, ініціювати відповідну реакцію співрозмовників, розуміти не тільки слова, але й поведінку в процесі спілкування (міміка, жести, погляд, інтонація). У діалогічному мовленні учнів спостерігаємо й велику кількість пауз, семантично не виправдані повтори окремих складів, слів, словосполучень. На жаль, учні поспішають відмовитися від недосконалої початкової фрази, не намагаються упорядкувати й закінчити її. Тому 35% шестикласників не змогли вільно замінити слова з метою уточнення смислу висловлення, створення його образності, виразності, стилістичної і комунікативної доцільності. Під час аналізу 12% підлітків взагалі не помітили помилок і недоліків у діалогічному мовленні однокласників.

Ступінь володіння навичками говоріння учнів 6 класу покажемо діаграмою 2.2.

Діаграма 2.2.

Високий рівень виявили 24% школярів, які орієнтувалися в мовленнєвій ситуації, добирали мовні засоби, планували висловлювання згідно з нормами літературної мови, правилами мовленнєвого етикету.

Достатній рівень мали 32 % школярів – вільно будували й аналізували власні висловлювання, увідповіднюючи мовні засоби з ситуацією мовлення, але

допускали мовленнєві помилки й недоліки.

Учні середнього (27%) рівня підпорядковували висловлювання комунікативній меті, темі й основній думці, проте не усвідомлюють значення тону, темпу, гучності голосу, пауз, логічного наголосу як засобів передачі смислу висловлювання та впливу на слухачів, учні низького (16%) рівня не враховували ситуації, адресата мовлення, мету та місце спілкування, не усвідомлювали задум майбутнього висловлювання, не могли підібрати мовні засоби відповідно до типу, стилю, жанру висловлювання.

Одержані результати констатувального експерименту учнів 5-6 класів засвідчили недостатній рівень володіння навичками говоріння. Цей висновок зроблено на основі аналізу усних відповідей школярів, індивідуальних бесід із батьками, результатів анкетування вчителів та учнів 5-6 класів, контрольного зрізу.

Для учнів 5-6 класів складність оволодіння говорінням виявилася у швидкості мовлення й недостатній підготовленості, невмінні обдумувати, оцінювати ситуацію, визначити мотиви, усвідомлювати намір (контактний, інформаційний, спонукальний, емоційно-оцінювальний) сказати щось, оцінити адресата – його можливості сприйняття, визначити план висловлювання, вибрати найточніші слова, розподілити їх у певній послідовності, зв'язати їх за допомогою закінчень, прийменників і сполучників (маркувати), задіяти мовленнєвий апарат та оформити висловлювання акустично, тобто вимовити фразу, надаючи їй необхідних інтонацій, наголосу, уникаючи мовленнєвих помилок і недоліків. Щоб цього досягти, учні повинні не тільки володіти комунікативними вміннями й навичками, але й помічати та виправляти порушення, що виникають у процесі їхньої мовленнєвої діяльності. У зв'язку з цим виникла необхідність виявити й схарактеризувати помилки усного мовлення учнів 5-6 класів (див. додаток Г).

Спостереження над мовленням учнів 5-6 класів дали підстави для висновку, що робота над помилками є важливою умовою вдосконалення навичок говоріння, оскільки допомагає виявити рівень мовленнєвих знань, умінь і навичок, визначити характер помилок, причини їх виникнення, прогнозувати можливі недоліки або позитивні явища в мовленнєвому розвитку, знайти оптимальні шляхи вдосконалення мовлення учнів.

Висновки з 2 розділу

Огляд методичного забезпечення з досліджуваної теми свідчить, що необхідність удосконалення навичок говоріння школярів усвідомлюється в методиці, проте ця проблема ще не одержала своєї теоретико-практичної реалізації.

Аналіз наукової літератури підтвердив необхідність обґрунтування й уточнення понятійної й операційної основ мовленнєвого розвитку, із засвоєнням яких удосконалюються навички створювати усні діалогічні й монологічні висловлювання різних стилів, типів і жанрів, що дозволило констатувати: ознайомлення школярів з теоретичними засадами говоріння принципово можливе й не створює труднощів для підлітків.

У чинних підручниках з рідної мови автори подають вправи для вдосконалення навичок говоріння, але їх кількість недостатня, відсутня система вправ, що є надійним підґрунтям для вдосконалення власного мовлення впродовж усього життя.

Загальна проблема вдосконалення навичок говоріння є однією з найактуальніших для кожного вчителя, який відповідає за вміння учнів продукувати висловлювання, уникаючи мовленнєвих помилок і недоліків. Проте, на жаль, більшість учителів лише частково ознайомлена з вміннями говоріння, що відображають високий рівень теоретичних відомостей з даної проблеми, що спричинює епізодичну роботу над удосконаленням практичних навичок.

Урахування недоліків в оволодінні учнями 5-6 класів усним мовленням викликає підвищений практичний інтерес до дослідження проблеми говоріння щодо змісту тієї частини чинної програми загальноосвітньої школи «Рідна мова», яка визначає суть роботи з удосконалення в учнів навичок будувати самостійні висловлювання.

На основі результатів констатувального зрізу виявлено помилки в процесі продукування усних висловлювань учнів 5-6 класів, а також недоліки, зокрема невміння орієнтуватися в ситуації спілкування, змісті висловлювання, структурній організації, мовному оформленні, оцінювати мовленнєві повідомлення, здійснювати контроль для забезпечення зворотного зв'язку.

Результати констатувального зрізу, проведеного в 5 та 6 класах, підтвердили необхідність оновлення системи вправ відповідно до визначеного змісту освіти, що

сприятиме інтенсивній мовленнєвій практиці учнів у певних видах, стилях, типах і жанрах мовлення, розвитку творчих здібностей, формуванню комунікативної компетенції і готуватиме школярів до активного спілкування в різних життєвих ситуаціях. Таким чином, ми дійшли висновку, що процес удосконалення навичок говоріння буде ефективним, коли здійснюватиметься системний підхід до роботи, відбуватиметься поетапне створення усних висловлювань різних типів, стилів і жанрів мовлення в різних ситуаціях спілкування.

Отже, аналіз програм та огляд методичного забезпечення з досліджуваної проблеми, результати зрізових робіт переконали нас у необхідності створення експериментальної методики, що сприятиме формуванню комунікативної компетенції і готуватиме школярів до активного спілкування в різних життєвих ситуаціях.

РОЗДІЛ 3

Експериментально-дослідне навчання за розробленою методикою та його результати

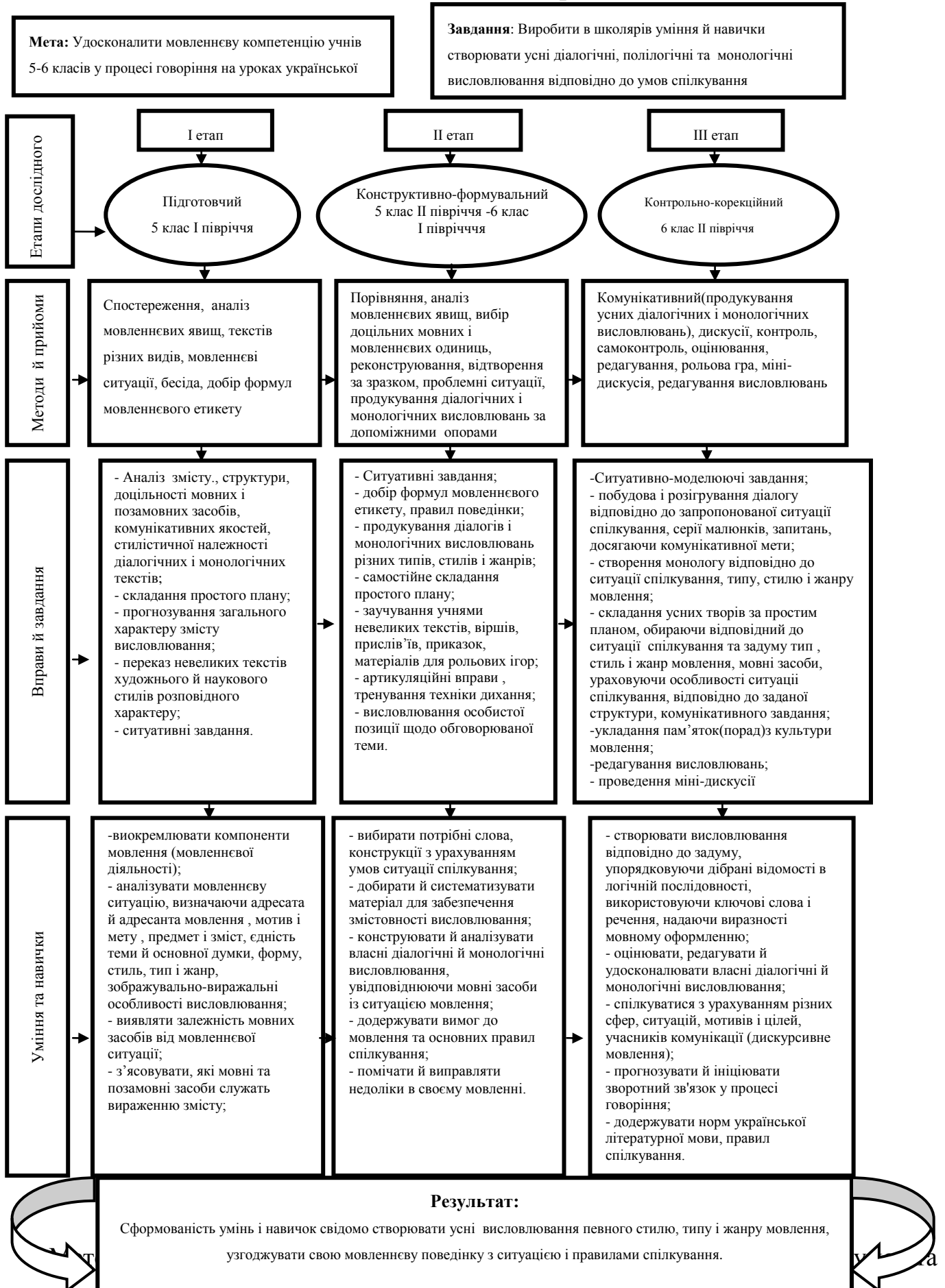
3.1. Зміст і програма експериментального навчання

Аналіз лінгвістичної, психологічної, психолінгвістичної та методичної літератури з досліджуваної проблеми, результати констатувального зрізу спонукали до створення лінгводидактичної моделі змісту роботи з удосконалення навичок говоріння (Схема 3.1.) й дозволили висунути припущення, що рівень сформованості вмінь учнів 5-6 класів продукувати усні висловлювання підвищиться, якщо:

- 1) реалізувати комунікативно-діяльнісний підхід до навчання української мови;
- 2) забезпечити сукупність знань про ознаки усного мовлення, правила його побудови та випереджальне оволодіння ним;
- 3) урахувати індивідуально-психологічні особливості учнів та психолінгвістичні чинники процесу говоріння;
- 4) здійснити оптимальний добір форм, методів і засобів навчання, що сприятимуть активному розвитку навичок говоріння;
- 5) активно впроваджувати в процес удосконалення навичок говоріння інноваційні технології навчання;
- 6) застосувати систему вправ і завдань, що забезпечує формування вмінь і навичок учнів, необхідних для продукування усних висловлювань.

Для перевірки гіпотези було розроблено програму експериментального навчання (див.дод.А), у якій визначено знання, уміння і навички, необхідні для конструювання усних монологічних та діалогічних висловлювань, адекватних цілям, сферам і ситуаціям спілкування. Експериментальну програму було побудовано на основі чинної програми з рідної мови [177] з урахуванням вікових особливостей школярів та рівня їхньої підготовки. Вона забезпечила систематичне вироблення в школярів умінь і навичок комунікативно виправдано користуватися засобами мови під час продукування висловлювань – говоріння

Лінгводидактична модель експериментального навчання

створення системи роботи з удосконалення навичок говоріння у чнів 5-6 класів, що

базується на доцільно визначеному змісті, формах, методах і засобах навчання, та доведення її ефективності.

Виявлення в учнів підліткового віку недостатнього рівня сформованості вмінь і навичок здійснювати мовленнєву діяльність з урахуванням усіх складових мовленнєвої ситуації дозволило припустити, що ефективність удосконалення навичок говоріння в учнів 5-6 класів на уроках української мови забезпечується сукупністю таких педагогічних умов:

- Зацікавленість учителя в удосконаленні навичок говоріння на мовленнєвій, мовній та соціокультурній основі, розуміння актуальності й необхідності його вдосконалення в учнів, творчий підхід до процесу навчання;
- наявність дібраного дидактичного матеріалу комунікативно доречних висловлювань;
- поєднання традиційних та інноваційних технологій навчання;
- активізація пізнавальної діяльності школярів шляхом опори на принципи зв'язку навчання з життям;
- додержання культури мовлення і правил спілкування;
- потреба у враженнях від спілкування з метою самореалізації і самовдосконалення.

У ході дослідного навчання методична система передбачала розв'язання таких завдань:

- удосконалення в учнів знань про говоріння як продуктивний вид мовленнєвої діяльності;
- правильний добір методів, прийомів, засобів роботи з удосконалення говоріння як виду мовленнєвої діяльності;
- розуміння учнями необхідності вдосконалення навичок говоріння;
- набуття комунікативної компетенції у процесі комунікативно-діяльній спрямованого навчання;
- систематичне застосування вправ і завдань, що передбачають створення усних висловлювань монологічного й діалогічного характеру в різноманітних ситуаціях спілкування з дотриманням українського мовленнєвого етикету.

Для здійснення окреслених завдань проводилося дослідне навчання шляхом використання поетапної методики вдосконалення навичок говоріння.

Зважаючи на те, що знання мовленнєвих понять є умовою стимуляції інтелектуального й комунікативного потенціалу школярів, першим етапом дослідного навчання було засвоєння мовленнєвих понять (I півріччя 5 класу), другим – удосконалення умінь і навичок правильно висловлюватися в усній формі, користуючись мовними засобами відповідно до мети, змісту мовлення й умов спілкування (II півріччя 5 клас – I півріччя 6 класу), третім – аналіз і контроль, свідоме створення усних діалогічних і монологічних висловлювань із додержанням вимог мовленнєвого етикету в різних ситуаціях.

Кількість етапів та часові межі кожного з них визначалися з урахуванням засвоєних учнями 5-6 класів мовленнєвознавчих понять, передбачених програмою; ступеня оволодіння мовленнєвими вміннями й навичками; вікових психологічних особливостей школярів. Хід і зміст дослідження відображено в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

**Поетапна методика вдосконалення навичок говоріння
в учнів 5 – 6 класів на уроках української мови**

Етапи дослідного навчання	Зміст роботи з удосконалення навичок говоріння	Уміння й навички, що формуються	Засоби навчання	Орієнтовні вправи та завдання
Підготовчий етап 5 клас-1 півріччя	Формування в учнів поняття про мовлення як спілкування за допомогою мовних засобів, про структуру мовленнєвої діяльності та мовленнєві ситуації. Ознайомлення з говорінням як видом мовленнєвої діяльності, засвоєння мовленнєвих понять, необхідних для створення діалогічних і монологічних висловлювань: адресат мовлення, мовлення і спілкування, текст як результат мовленнєвої діяльності, тема й основна думка, «дане» й «нове» в тексті, типи, стилі, жанри мовлення.	- орієнтуватися в ситуації й умовах спілкування; - складати простий план; - формувати задум майбутнього висловлювання; - з'ясувати роль зображувально-виражальних особливостей висловлювання; - прогнозувати композицію й структуру залежно від теми, задуму, типу і стилю висловлювання; - вести спостереження пізнавальних текстів діалогічного й монологічного характеру різних типів, стилів і жанрів; - аналізувати зміст, структуру, відбір мовних засобів усних висловлювань; - використовувати формули мовленнєвого етикету відповідно до ситуації.	Тексти різних типів і стилів мовлення, таблиці, ілюстрації, малюнки, магнітофонний запис зразків висловлювань	- аналіз ситуації спілкування; особливостей змісту й мовленнєвого оформлення створюваних висловлювань; - складання плану тексту; - прогнозування структури висловлювання; - переказ текстів художнього й наукового стилів розповідного характеру; - складання висловлювань типу розповіді, опису, роздуму; - усна відповідь у науковому стилі.

контрольний зріз

<p>Конструктивно-формувальний етап – 5 клас 2 півріччя - 6 клас 1 півріччя</p>	<p>Створення усних монологічних та діалогічних висловлювань різних типів і жанрів, необхідних у різноманітних життєвих ситуаціях</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Добирати й упорядковувати матеріал для усних висловлювань у логічній послідовності; - будувати діалоги різних типів, стилів і жанрів, розігрувати відповідно до запропонованої ситуації спілкування, пов'язаної із життєвим досвідом учнів, за початком, малюнками; - складати монологічні висловлювання відповідно до навчальної і комунікативної мети; - володіти засобами виразного мовлення; - редагувати створені висловлювання 	<p>Інтерактивна дошка, проблемні й пошукові, ситуативні завдання, картини, малюнки, таблиці, тексти різних типів, стилів і жанрів мовлення. Словники(орфоепічний, тлумачний, перекладний, словник наголосів, етимологічний, фразеологічний, синонімів, антонімів), магнітофонний запис зразків діалогів і монологів</p>	<p>Порівняльний аналіз текстів художнього й наукового стилів мовлення, складання простого плану, переказ текстів різних типів і жанрів мовлення, побудова діалогів різних типів і жанрів, розігрування відповідно до ситуації спілкування, за початком, малюнком; складання монологічних висловлювань; - складання творів- описів; -відгук про висловлювання товариша; - складання усного твору- оповідання</p>
--	--	--	--	---

контрольний зріз

<p>Контрольно-корекційний етап- 6 клас 2 півріччя</p>	<p>Перевірка рівня засвоєння учнями мовленнєвих понять і умінь та навичок аналізувати, оцінювати й редагувати висловлювання з погляду його змісту, будови, задуму й мовного оформлення. Оволодіти вміннями й навичками культурного мовленнєвоетикетного спілкування</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Створювати монологічні й діалогічні висловлювання ,обираючи відповідно до запропонованої ситуації спілкування тип, стиль, жанр, мовні засоби; - оцінювати мовленнєве повідомлення з погляду його змісту, форми, задуму й мовного оформлення; - контролювати й редагувати власні монологічні й діалогічні висловлювання різних типів, стилів і жанрів у різноманітних ситуаціях відповідно до норм української літературної мови й правил мовленнєвого етикету 	<p>Ситуативно-уявні завдання, творчі завдання, таблиці, плакати – пам'ятки, серія малюнків, картин, звукові фільми</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Відтворення текстів різних стилів, типів, жанрів мовлення, висловлюючи власне ставлення до предмета мовлення; - складання діалогу й монологу відповідно до ситуації спілкування; - аналіз і переказування художніх і наукових текстів; - редагування усних висловлювань; - усне повідомлення на лінгвістичну тему; - складання твору – оповідання; - проведення міні-дискусії
---	---	---	--	---

контрольний зріз

На першому етапі учні засвоювали мовленнєвознавчі поняття, необхідні для вдосконалення навичок говоріння: мовлення і спілкування, текст як результат мовленнєвої діяльності, тема й основна думка, тип, стиль, жанр мовлення. Значне місце відводилося аналізу тексту, мовленнєвої ситуації й умов спілкування, прогнозуванню композиції й структури залежно від теми висловлювання, спостереженню особливостей змісту й мовленнєвого оформлення усних

висловлювань, умінню планувати зміст, аналізувати й переказувати тексти, підпорядковуючи висловлювання темі та основній думці, з дотриманням комунікативного завдання, композиції, мовних, стильових особливостей та авторського задуму, ставити запитання й формулювати відповіді на них. Одночасно із засвоєнням понятійної й операційної основи мовленнєвого розвитку учнів удосконалювалося вміння конструювати усні діалогічні й монологічні висловлювання у визначеній мовленнєвій ситуації. Завершувався етап аналізом складеної усної відповіді, виправленням недоліків і помилок у змісті, побудові й мовному оформленні.

Другим етапом дослідження передбачалося удосконалення вмінь вільно оперувати мовними засобами під час говоріння, доречно добирати слова з метою уточнення смислу висловлювання, створення його образності, виразності, стилістичної й комунікативної доцільності. Завдання цього етапу – учити дітей добирати й логічно упорядковувати матеріал, відтворювати зміст тексту, продукувати усні діалогічні й монологічні висловлювання різних стилів, типів і жанрів, необхідних у різноманітних життєвих ситуаціях, редагувати створені висловлювання.

На цьому етапі учні виокремлювали компоненти мовленнєвої діяльності, поглиблювали знання про мовленнєву ситуацію, збирали й систематизували матеріал на основі різних джерел для забезпечення змістовності самостійних висловлювань, осмислювали й переказували тексти зазначених у програмі видів, типів, стилів і жанрів, складали усні монологічні висловлювання, обираючи відповідний до ситуації спілкування та задуму стиль, тип і жанр мовлення, мовні засоби, ураховуючи особливості ситуації спілкування, відповідно до заданої структури, комунікативного завдання; будували та розігрували діалоги, досягаючи комунікативної мети, аргументуючи висловлювання, додержуючи норм української літературної мови та основних правил спілкування. Також в учнів формувалася здатність вступати в спілкування, ураховувати характеристику співрозмовників, прогнозувати їхню мовленнєву поведінку.

На третьому – контрольно-корекційному етапі – основна увага приділялася розвитку вмінь під час відтворення текстів різних стилів, типів і жанрів мовлення

висловлювати власне ставлення до предмета мовлення, доцільно добирати й подавати матеріал під час міні-дискусії, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами в різних життєвих ситуаціях під час створення усних монологічних і діалогічних висловлювань з дотриманням правил мовленнєвого етикету, контролювати, оцінювати, редагувати й удосконалювати власні та чужі висловлювання з погляду змісту, форми, задуму й мовного оформлення.

Кожний з цих етапів передбачав подальше вдосконалення навичок користуватися усним мовленням. У процесі дослідного навчання закладалися основи вдосконалення навичок говоріння в перспекції всіх видів мовленнєвої діяльності.

В основу експериментальної програми було покладено загальнодидактичні й методичні принципи навчання. Ми керувалися основними загальнодидактичними принципами, що спрямовані на вдосконалення навичок говоріння учнів 5-6 класів: **науковості** (ураховує дані науки про особливості процесу говоріння, спілкування за допомогою мови); **систематичності й послідовності** (виявляє взаємозв'язок засвоєних явищ, подання їх у певній послідовності з наростанням складності й залучає до активної комунікативної діяльності); **наступності й перспективності** (безперервне цілеспрямоване навчання створювати усні висловлювання різних типів, стилів і жанрів, що реалізується через опору на засвоєний і вивчений учнями матеріал і забезпечує розвиток комунікативної компетенції в процесі говоріння з перспективою на майбутнє); **доступності** (здійснює відбір матеріалу з урахуванням вікових особливостей школярів та дотриманням норм поступового ускладнення практичних завдань); **зв'язку теорії з практикою** (спрямований на обов'язкове виконання практичних вправ і завдань); **свідомості** (забезпечує свідоме використання мовного матеріалу); **емоційності** (формує вміння й навички поліпшувати й увиразнювати зміст висловлювання в конкретній ситуації); **наочності** (сприяє інтелектуальному та емоційному розвитку, полегшує засвоєння мовленнєвих понять); **проблемності** (допомагає орієнтуватися в ситуації спілкування, максимально наближеній до життя), **культуровідповідності** (передбачає дотримання лексичних, граматичних і стилістичних норм

української літературної мови, а також правильної вимови звуків і вживання нормативних наголосів у словах).

Спираючись на праці С. Карамана, М. Пентилюк, К. Плиско, Л. Федоренко, ми виділили найважливіші для нашого дослідження методичні принципи:

- **функціонально-стилістична й комунікативна спрямованість у навчанні мови;**
- **єдність розвитку мовлення й мислення** (забезпечує активну роботу думки в процесі говоріння та зумовлює когнітивну методику навчання мови й мовлення в школі, коли учень спостерігає дійсність і вчиться осмислювати, аналізувати, узагальнювати й переконувати в правильності своїх думок в процесі спілкування);
- **випереджальне навчання усного мовлення** (є запорукою успішного формування комунікативної компетенції учнів, передбачає швидке реагування школярів на правильність використання мовних засобів, адекватних завданням та умовам спілкування);
- **зв'язок розвитку мовлення з формуванням мовної компетенції** (спрямовує на оволодіння вмінням висловлювати власні думки відповідно до норм літературної мови, сформованих мовних умінь і навичок як засобу пізнання, спілкування, самовираження);
- **зв'язок розвитку мовлення з вивченням літератури та інших предметів** (конструювання власних висловлювань відбувається на основі знань, набутих на уроках з інших предметів);
- **вироблення навичок виразного мовлення** (забезпечує свідоме використання виражальних засобів мови під час створення усних висловлювань у різних ситуаціях спілкування).

Ураховуючи комунікативне спрямування говоріння, у дослідному навчанні спиралися на принципи, виділені в працях Е. Палихати:

- принцип **комунікативності** (передбачає поступове вдосконалення в учнів основних механізмів мовлення, уміння користуватися мовою як засобом спілкування та пізнання за допомогою комунікативних ситуацій реального життя);
- **ситуативності** (здійснення мовленнєвих вчинків в умовах реальних і навчальних ситуацій, що підвищують практичну спрямованість навчання);

- **домінуювальної ролі вправ** (передбачає виконання учнями вправ, що спонукають їх до здійснення мовленнєвих дій, в основі яких лежать певні мовленнєво-розумові операції) [152, с.146-148].

Реалізація цих принципів здійснювалася через методи і прийоми, підпорядковані експериментальній програмі. До найефективніших методів дослідного навчання віднесли **метод розповіді вчителя**, за допомогою якого учні ознайомлюються з процесом говоріння, правилами, умовами, способами; **метод бесіди**, що передбачає діалогічне спілкування, за допомогою якого здійснюється залучення учнів до активної розумової діяльності; **метод конструювання**, завданням якого є наближення учнів до роботи над створенням усних власних висловлювань, розвиток інтересу до природного мовлення; **метод реконструювання**, що полягає в тому, щоб учні правильно розпочали, продовжили чи завершили висловлювання; **метод продукування** (комунікативний), згідно з яким мовні вміння й навички формуються в умовах, подібних до умов комунікації; **метод вправ**, спрямований на практичне ознайомлення з особливостями процесу говоріння, кінцевою метою якого є створення усних діалогічних і монологічних висловлювань, використання їх у спілкуванні; **метод спостереження над мовою**.

Ефективність процесу вдосконалення навичок говоріння учнів 5-6 класів залежить також від застосування елементів інноваційних технологій навчання, як – от: технології колективної та групової доцільності; ігрової технології пізнавального, розвивального, творчого, комунікативного характеру; технології ситуативного моделювання; технології опрацювання дискусійних питань. Для нашого дослідження виділяємо **імітаційний метод** (розігрування ролей, ігрове проектування, ігри), що дає змогу моделювати ситуації реального спілкування і відрізняється свободою і спонтанністю мовленнєвої і немовленнєвої поведінки учасників, розвиває аналітичні здібності, **метод мозкового штурму**, що сприяє вільному вираженню думок усіх учасників, **метод міні-дискусії**, що спонукає диспутантів висловлювати різні погляди під час обговорення проблеми й пошуку істини, **«Прес»** - для вироблення вміння аргументувати свою позицію, висловлюючи

думки з певної проблеми, «сенкан» - синтезування інформації й фактів у стисле висловлювання тощо.

В експериментальній роботі знайшли відображення прийоми, що сприяють удосконаленню навичок говоріння: визначення, тлумачення, характеристика ознак мовленнєвознавчих понять; порівняння, наслідування дій, редагування висловлювань, аналіз мовленнєвих явищ, тексту, вибору доцільних мовленнєвих одиниць, побудови за аналогією, продукування за допоміжними опорами, добір формул мовленнєвого етикету, урахування ситуації спілкування.

Важливим засобом формування навичок говоріння була спеціально розроблена нами система вправ. У відборі завдань до системи вправ з удосконалення навичок говоріння враховано такі критерії:

- цілеспрямоване ускладнення завдань з поступовим переходом до продукування власних висловлювань;
- систематичність і послідовність навчання мови;
- доступність змісту матеріалів для учнів підліткового віку;
- природна ситуативність навчання;
- використання правил мовленнєвого етикету, норм поведінки відповідно до ситуації спілкування, дотримання вимог культури мовлення;
- комунікативне спрямування завдань.

Система вправ і завдань передбачала формування в учнів підліткового віку вмінь і навичок усного монологічного й діалогічного мовлення, збагачення їхнього словникового запасу за рахунок реалізації мовленнєвої змістової лінії програми з української мови, забезпечення розвитку комунікативних здібностей учнів, удосконалення культури мовлення, діалогічного мислення, тобто вміння думати, переконувати, поважати іншу людину, створення усних висловлювань різних типів, стилів і жанрів у різних ситуаціях спілкування. За основу взяли класифікацію вправ, запропоновану А. Нікітіною, М. Пентилюк, оскільки вона програмує діяльність учнів на засвоєння мовленнєвознавчих понять й оволодіння вміннями та навичками створення власних висловлювань, що формує комунікативну компетенцію школярів. За цією класифікацією всі вправи поділяються на пропедевтичні, кумуляційні, тренувально-мовленнєві, творчі [132, с.280].

Систему вправ і завдань ми поділили на такі групи:

1) за метою проведення:

- пропедевтичні, спрямовані на активізацію опорних знань учнів і практичне засвоєння мовленнєвознавчих понять, виконання мовленнєвих дій на основі несформульованого поняття про говоріння, спілкування. Основна мета вправ – сформувати в учнів пізнавальну й психологічну потребу правильно висловлювати думки в процесі говоріння;
- кумуляційні, що допомагають усвідомити правила, виробити вміння й навички застосовувати теоретичний матеріал на практиці, добирати матеріал до вираження змісту висловлювань;
- тренувально-мовленнєві передбачали вдосконалення практичних умінь створювати усні висловлювання діалогічного й монологічного характеру в процесі говоріння;
- творчі, що стимулюють продукування висловлювань на основі власного досвіду в конкретній ситуації спілкування, вираження свого ставлення до того чи іншого факту, створюють умови для спілкування.

2) за місцем проведення: класні вправи застосовувалися з метою систематичного й цілеспрямованого вдосконалення навичок говоріння підлітків; домашні вправи сприяли усвідомленню важливості оволодіння спеціальним понятійним апаратом, що є основою мовленнєвого розвитку. Домашні вправи здебільшого мали творчий характер.

3) за ступенем самостійності: групові, колективні вправи використовувалися з метою перевірки рівня засвоєння учнями мовленнєвих понять та сформованості мовленнєвих умінь і навичок, а також залучення школярів до умов, наближених до природної комунікації, створення невимушеної, творчої атмосфери. Індивідуальні вправи виконувалися кожним учнем самостійно й передбачали аналіз, переказування, створення монологічних і діалогічних висловлювань в усній формі. Усі види вправ активно використовували в ході експерименту, але по-різному. Так, на I етапі – пропедевтичні, а вправи за ступенем самостійності – на всіх етапах.

Отже, експериментальна методика складалася з визначення етапів дослідного навчання, визначала вміння й навички, необхідні для продукування усних

монологічних і діалогічних висловлювань; створення системи вправ, програми експериментального навчання і визначення місця цієї роботи в загальному курсі української мови. Експериментальна робота була спрямована на вдосконалення необхідних для продукування учнями 5-6 класів усних висловлювань комунікативних умінь, що забезпечують розвиток мовної особистості в процесі мовленнєвої діяльності, яка реалізується в спілкуванні. В основу навчання мови було покладено комунікативно-діяльнісний підхід, що передбачав пріоритетним розвиток умінь і навичок усіх видів мовленнєвої діяльності, і насамперед говоріння, яке є складовою комунікативної компетенції. Такий підхід сприяв активній мовленнєвій взаємодії людей, формував комунікативно-пізнавальну потребу, забезпечував виховання мовної особистості.

3.2. Система роботи з удосконалення навичок говоріння за експериментальною методикою

Експериментальне навчання проводилося поетапно за розробленою програмою в загальноосвітніх школах № 1, 4, 5, 16 м. Слов'янська, Івано-Пільської загальноосвітньої школи Костянтинівського району Донецької області, середньої Ланнівської школи Карлівського району Полтавської області, №53 м. Миколаєва, № 1 м. Луцька Волинської області, № 50 м. Херсона.

В експериментальному навчанні взяло участь 68 учителів української мови. Зрізові роботи виконували 445 учнів 5 класу, серед них 225 школярів з експериментальних класів і 220 – з контрольних, 447 учнів 6 класу, серед них 247 учнів з експериментальних класів і 220 – з контрольних.

Обов'язковою умовою експериментального навчання було те, що учні контрольних класів навчатимуться за чинною програмою для загальноосвітніх навчальних закладів, а експериментальних класів – за розробленою нами програмою.

На початку експерименту з учителями – словесниками проводилися бесіди та консультації, у процесі яких було визначено особливості цієї роботи, що сприяло точнішому визначенню умов проведення дослідного навчання:

- під час поділу класів на експериментальні й контрольні урахувався приблизно однаковий рівень знань мовленнєвознавчих понять і комунікативних умінь і навичок учнів;
- учні експериментальних класів обов'язково проходили всі етапи дослідного навчання за розробленою програмою;
- контрольні зрізи наприкінці кожного етапу дослідного навчання проводилися в експериментальних і контрольних класах за однакових умов і вимог, з дотриманням однакових критеріїв оцінювання;
- навантаження учнів контрольних та експериментальних класів було однаковим;
- навчання в експериментальних класах проводилося з узгодженням вимог чинної програми й дотриманням вимог програми експериментального навчання.

Система роботи з удосконалення навичок говоріння була побудована таким чином: від засвоєння елементарних мовленнєвих понять до їх використання під час продукування висловлювань у будь-якій життєвій ситуації, від спостережень над мовленнєвими взірцями-текстами діалогічного, монологічного, полілогічного характеру, їх аналізу до створення власних висловлювань, удосконалення комунікативної компетенції в процесі говоріння.

Для здійснення експериментальної перевірки системи вправ і завдань нами визначено вимоги до сформованості навичок говоріння учнів 5 – 6 класів відповідно до етапів навчання:

- брати до уваги мовленнєву ситуацію й умови спілкування, визначати адресата мовлення, мотив і мету, предмет, стиль, тип і жанр висловлювання;
- уміння формулювати задум майбутнього висловлювання, збирати й систематизувати необхідний матеріал, користуватися різними джерелами інформації, прогнозувати зміст, визначати єдність теми й основної думки, складати план;
- композиційно узгоджувати складові частини висловлювань;
- самостійно вибирати й використовувати мовні засоби, що служать вираженню змісту, увідповіднювати їх із ситуацією мовлення;

- інтонаційно правильно оформлювати висловлювання, передавати зміст з доречним використанням невербальних засобів;
- контролювати й удосконалювати власні монологічні й діалогічні висловлювання різних типів, стилів і жанрів у різноманітних ситуаціях відповідно до норм української літературної мови й правил мовленнєвого етикету;
- використання вербальних і невербальних засобів спілкування з метою встановлення контакту з адресантом;
- усне переказування діалогів і монологів.

Результати констатувального зрізу показали, що рівень умінь і навичок говоріння учнів контрольних і експериментальних класів суттєво не відрізнявся. Тому в процесі дослідного навчання робота з удосконалення навичок говоріння проводилася систематично, поетапно, з урахуванням вікових особливостей учнів, поступовим підвищенням вимог до учнів під час виконання вправ і завдань.

3.2.1. Підготовчий етап

Мета підготовчого етапу експериментального навчання – активізувати вміння учнів за допомогою змістово-композиційного аналізу висловлювання орієнтуватися в ситуації спілкування, аналізувати її, визначаючи компоненти мовленнєвої діяльності (адресата й адресанта мовлення, мотив і мету, предмет і зміст, форму, стиль, тип і жанр висловлювання), єдність теми й основної думки, виявити залежність мовних засобів від мовленнєвої ситуації, відповідно до цього прогнозувати структуру майбутнього висловлювання, увідповіднюючи мовні засоби із ситуацією мовлення.

До основних завдань цього етапу відносили:

- виокремлення компонентів мовленнєвої діяльності як понятійної основи вдосконалення навичок говоріння, аналіз усного мовлення;
- спостереження за текстами, в яких функціонують одиниці всіх мовних рівнів, об'єднані відповідно до законів текстотворення, що передбачають збереження логіко-змістової єдності висловлювання з урахуванням жанрово-стильових особливостей. Це дало підстави стверджувати, що використання на підготовчому етапі текстового матеріалу ознайомлює учнів 5-6 класів із

характерними особливостями зв'язку висловлювань й готує для створення власних висловлювань;

- відтворення чужого мовлення;
- розвиток умінь продукувати усні висловлювання за допомогою аналізу мовленнєвої ситуації;
- будувати й аналізувати висловлювання.

З метою реалізації завдань на першому етапі передбачали текстові зразки висловлювань певного типу і стилю мовлення, на основі яких формується основна понятійна база. До цих понять належать мовлення і спілкування, стиль мовлення, говоріння як вид мовленнєвої діяльності, адресат і адресант мовлення, монологічне й діалогічне мовлення, текст як результат мовленнєвої діяльності, тема й основна думка, відоме і нове в реченнях тексту, вимоги до мовлення, засоби зв'язку речень у тексті, вербальні й невербальні засоби мовлення, відповідність їх цілям, умовам, ситуації, структура мовлення, типи мовлення, жанри. Одночасно із засвоєнням понять удосконалювалися вміння та навички відтворювати текст, урахуваючи мовленнєву ситуацію, і створювати усні діалогічні та монологічні висловлювання різних стилів, типів та жанрів, необхідних у життєвих ситуаціях. Тому, на нашу думку, для навчання говоріння як засобу спілкування мовленнєвий матеріал необхідно організувати навколо ситуацій як системи взаємовідносин співрозмовників, а змістом ситуацій стануть проблеми, що відповідають інтересам 5 – 6 класів.

На першому уроці «Значення мови в житті суспільства» через спостереження й переказування учнями текстів удосконалювалися вміння визначати тему й основну думку, окремі мовні засоби в конкретній ситуації, урахувати особливості адресата мовлення, усвідомлювати задум автора, ставити запитання, враховувати ситуацію спілкування:

- Найчастіше мову називають другом, наставником, порадником, знаряддям, коштовністю. Поясніть сусідові, чому саме ці слова добирають. Поставте один одному запитання за текстами.

1. Рідна мова

Рідна мова – найбільша духовна коштовність, у якій народ звеличує себе, якою являє світові найцінніші набутки свого серця і мудрості, передає з покоління в покоління досвід, культуру і життєдайні традиції. Рідна мова – незборна таїна, яка робить народ народом і увічніює найтонші порухи його душі. Заглиблюючись у таїну мови, ми засвоюємо золоті скарби народного досвіду і виховуємо у собі творчу особистість. Яка радість чекає кожного, хто відчув глибіню слова серцем і розумом, усвідомив необхідність свого постійного вдосконалення, пізнав щастя духовності. І скрізь на шляхах зростання з нами мова. Вона веде на вершини знань і відчиняє двері до духовної скарбниці людства. Мова – наш найкращий друг, наставник, постійний порадник і найдосконаліше знаряддя (І. Вихованець).

2. Рідна мова

Вона з шляхетного лицарства, що йому ніщо найстрашніші муки й тортури. Вона як напнуті паруси волі, зіткані з останнього поклику воїнів і борців повстання, революції, битв за волю, честь і незалежність; вся змочена удовиною сльозою, повита дівочою тугою. Вона з полум'я очей, відчайдушної усмішки, рішучого вихору з-під каблука; вся спрямована в стрімкий лет, щоб наша доля не цуралась.

Ніжна й тендітна, а міцніша броньованої броні, бо єднає дух і тіло, бо в її основі – непорочність, цнота й чистота (Б. Харчук).

- Поясніть значення слів: ставитися – відноситися; засвоювати – освоювати; відчинити – відкрити; таємний – таємничий – секретний; головний – основний.
- Доберіть синоніми до слів: вершина, воїн, водночас.

На етапі закріплення вивченого матеріалу вчитель, використовуючи прийом подиву, запропонував завдання : «Уявіть, що мова зникла. Що відбудеться в суспільстві?». У результаті усних відповідей виявлено бажання не тільки щиро й безпосередньо висловлювати думки, що спричинено внутрішньою потребою підлітків пізнати та емоційним ставленням до дійсності, а й користуватися виражальними засобами залежно від мети й завдань висловлювання.

Зміст роботи розділу «Повторення вивченого в початкових класах» передбачав виокремлення компонентів мовленнєвої діяльності, необхідних для продукування висловлювань (мотив, мета, зміст, мовленнєві дії.) Значну увагу відведено аналізу текстів, що містять точку зору мовця, емоційно оформлені, інтонаційно виразні, допомагають організувати реальне спілкування, а також аналізу мовленнєвої ситуації, складанню усних висловлювань відповідно до мети, використанню активних методів і прийомів навчання (прийом взаємних запитань, метод гронування), що дають змогу співпрацювати в режимі діалогу. Наведемо приклади вправ:

➤ Прослухайте записаний на магнітофонній плівці текст. Визначте тему й основну думку тексту. У якій мовленнєвій ситуації може звучати поданий текст? Яка мета (обмінятися враженнями, дати інформацію, пояснити, створити образ, спонукати слухача до дії)? Які мовні засоби використано? Визначте ключові слова й словосполучення, на основі яких можна побудувати переказ тексту.

Першоджерела нашої духовності

Писемній спадщині українського народу більш як 1000 літ. Наші пращури за цей час створили праці, які століттями були й тепер є невичерпним джерелом духовних настанов прийдешнім поколінням, вчать добра, збуджують інтерес до освіти, науки, культури.

Справжньою перлиною давньоруської морально – настановчої літератури є «Повчання» дітям Володимира Мономаха. Син Всеволода Ярославича і дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха (звідси і його прізвище) великий князь Київський Володимир Мономах залишив безсмертний твір своїм нащадкам. Просто й глибоко гуманно звучать його настанови щодо добродійного життя. «Усього ж паче, - писав наш далекий предок, - убогих не забувайте, але наскільки є змога ... годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіть самі, а не давайте сильним погубити людину». Князівська «грамотка», як він сам називав своє «Повчання», закликала до високих чеснот у стосунках між людьми: «Старих шануйте, як отця, а молодих, як братів», «Недужого одвідайте...», «І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте».

З власного життя, досвіду Мономах описував уроки працелюбства, воїнської відваги і державної мудрості. Його «Повчання» лягло в основу багатьох моральних кодексів. Не цураймося ж і ми черпати з тої духовної скарбниці моральні чесноти «на добро, на злагоду» (З календаря).

Для довідок: гуманний – людяний у своїх діях і ставленні до інших людей, перейнятий турботою про людину; чеснота – позитивна моральна риса в характері людини; доброчесність.

* Поясніть значення слів: писемний – письмовий – писаний; писемність – письменність – письменництво – письменство; військовий – воєнний – воїнський.

* Доберіть синоніми до слів сміливість, працелюбність.

- 1. Визначте тему, мету, тип і стиль мовлення, сферу використання.
- 2. У яких словах сконцентрована головна думка? Яка? Чи доніс автор свою думку до слухача? Що допомогло йому це зробити?
- 3. Назвіть ключові слова та словосполучення, на основі яких можна побудувати переказ тексту.
- 4. Що відчуваєте, коли чуєте рядки тексту? Про що подумали?
- 5. Які спогади (асоціації) вони викликали?
- 6. Які запитання виникли у вас до автора?
- 7. Чи згодні з думкою автора? Обґрунтуйте або заперечте її.
- 8. Яким тоном, темпом мовлення скористалися б, переказуючи текст? Перекажіть, дотримуючись структури, мовних засобів і логічності викладу.
- 9. Чи є у вас родинні реліквії? Розкажіть про них.
- 10. Що успадкували ви від своєї родини?

Родовідна пам'ять

Вивішений на стіні портрет дідуся чи бабусі - це не просто данина традиції, це і пам'ять про тих, хто творив історію, з кого треба брати приклад, який би унаслідували наші діти. Там, де зникають пошанівні форми, переростаючи в лайливе „старомодництво“, у штучно приклеєні ярлики „міщанство“, обов'язково зростає чортополохом панібратського ставлення до батьків, старших, до святих істин...

Родовідна пам'ять обіймає всю сферу нашої духовності - звичаї і обряди, пісні та історичні перекази, мову, культуру народу. Якщо, скажімо, заросла чортополохом безіменна криниця, забута мова твоєї матері чи понівечена нашою байдужістю могилка - про яку родовідну пам'ять може йтися?

Але народжується легкодухність, а відтак і бездушність з найпростішого - забутого на підвіконні листа, припалого пилукою портрета найдорожчої людини чи занедбаной на околиці пам'ятки нашої історії (В. Скуратівський).

Запитання до текстів як зразків чужого монологічного та діалогічного мовлення уможливають розв'язання комунікативного завдання в конкретній ситуації спілкування (посперечатися, дати пораду, висловити незгоду, уточнити, пояснити тощо), забезпечують мотиваційну готовність учнів висловлюватися з приводу обговорюваного, розвивають когнітивні (уміння відчувати, ставити запитання, робити висновки), креативні (виявляти гнучкість розуму, фантазії, натхнення), комунікативні (виявляти ініціативу й мати точку зору, програмувати мовленнєві дії) якості особистості.

Особливу увагу було приділено аналізу ключових слів, що містять найважливіші, істотні відомості про інформацію, відображають особливості мовленнєвої ситуації.

Під час вивчення розділу „Текст, його ознаки. Мовні засоби зв'язку речень у тексті” система роботи передбачала вироблення в школярів умінь і навичок змістово-композиційного аналізу висловлювань (основні поняття: текст, його тема, головна думка, план), стилістичного аналізу (основні поняття: стиль мовлення, його особливості, жанрові різновиди), типологічного аналізу (основні поняття: тип мовлення, його структура).

Ефективність процесу говоріння також залежить від засвоєння учнями найважливіших правил поведінки під час висловлення й оформлення думки, що формують потребу користуватися нормами в повсякденній мовленнєвій діяльності, розвивають комунікативні здібності, формування морально-етичних цінностей. Відтак підліткам пропонувалися вправи типу:

Прочитайте. Визначте тему тексту, його основну думку. З'ясуйте стиль. Який тип мовлення покладено в основу тексту? Що вам відомо про побудову роздуму? Виділіть слова, що виражають ставлення мовця до висловленої думки. Які думки та

почуття вони виражають? Порадьте своїм однокласникам, що потрібно робити, щоб бути приємним співрозмовником.

Як ми говоримо

Мабуть, немає людини, якій би було байдуже, чи слухають її в товаристві, чи ні. А досягти загальної уваги вміють не всі. Запам'ятай: тебе слухатимуть, якщо ти маєш сказати щось цікаве. До того ж, треба вміти висловити свою інформацію.

Прислухайся до людей, які ведуть між собою бесіду, і зрозумієш: і мова, і манера говорити кожного – дзеркало його культури.

Хіба ж приємні, наприклад, крикуни? Від них швидко втомлюєшся і перестаєш сприймати зміст того, що вони кажуть. Як від тих, хто сипле словами, мов горохом, ковтаючи закінчення, склади. А який непривабливий вигляд має той, хто, перебиваючи свого співрозмовника, прагне захопити лідерство в обговоренні того чи іншого питання.

Є люди, дотепні за своєю природою: скаже слово – всі сміються. З ними весело, слухати їх саме задоволення.

Уміння слухати – цінна людська риса. Це, певне, кожен знає по собі. Про того, хто вміє слухати, кажуть: доброзичливий, тактовний. В умінні слухати великою мірою виявляється внутрішня культура людини (Л. Феофілов).

- Поясніть лексичне значення слів: тактичний – тактовний; дотеп – дотепність; вигляд – вид.
- Доберіть синоніми до слів: мабуть, байдуже.
- За складеним планом стисло перекажіть текст, додавши початок та кінцівку – висновок.

Пропонована робота з текстами дозволила актуалізувати сутність мовленнєвих понять, необхідних для правильної побудови висловлювань, сприяла усвідомленню мовних особливостей, розширила уявлення учнів про виразально-зображувальні можливості говоріння, була підготовкою до складання власних висловлювань, передбачала удосконалення вмінь учнів орієнтуватися в змісті висловлювання й осмислювати загальну його структуру, створювати початкове уявлення про можливий варіант змісту висловлювання, прогнозуючи його загальний характер на основі визначеної теми висловлювання. Важливою на цьому етапі є інформація про

емоційний стан мовця, тому спонукали учнів до виявлення емоційно–почуттєвого ставлення в процесі обміркування деталей висловлювань, аналізу особливостей змісту, формулювання запитань, а також з'ясування ролі мовленнєвої поведінки мовця в процесі визначення мовленнєвих дій.

До системи вправ на підготовчому етапі ми включали завдання, що сприяють осмисленню загальної культури висловлювання, виділенню логіко-сміслових частин текстів та створюваних висловлювань.

➤ Прочитайте уривок казки. Проаналізуйте ситуацію спілкування (тему й основну думку діалогу, мету й умови спілкування). Назвіть учасників діалогу. Визначте ключові слова (словосполучення, речення). Перекажіть текст, дотримуючись його структури, мовних засобів і логічності викладу. Які прислів'я чи приказки згадали, коли почули зміст.

Обговоріть вчинок хлопця. Дайте йому оцінку. Обґрунтуйте справедливість сказаного в останньому реченні.

Визначте ритміко-інтонаційну структуру легенди за планом:

- 1). Інтонування й емоційний зміст різних частин тексту (задушевно, схвильовано, замислено, спокійно тощо)
- 2). Ритміка різних частин (повільно, бадьоро, жваво, урочисто).

Спробуйте передбачити, як далі розвиватимуться події у творі. Інсценізуйте текст з доречними мімікою і жестами.

Без чого людині не обійтись

– Скажи мені, сину, без чого людині не обійтись?

– Без грошей, тату. У багатого повно золота та срібла, тому вони і їдять смачно, і одяг гарний носять. Ніхто краще за них не живе.

– Ні, синку, – похитав головою батько, – не вгадав.

– Тоді без рису і пшениці. У людини досить сил, щоб і поле орати, і хліб жати, і хмиз у горах збирати лише тоді, коли вона сита...

Батько знову похитав головою:

– Рис та пшениця, безперечно, дуже потрібні людям, але без них можна на світі прожити.

Замислився син. Думає довго, але чогось путнього так і не зміг придумати.

– Синку, – зрозумівши, що той неспроможний розгадати цієї загадки, звернувся до нього батько, – я скоро помру і залишу тобі у спадок оцю стару хатину, латаний-перелатаний одяг та трохи збіжжя. Такої спадщини тобі надовго не вистачить, тож доведеться покладатись лише на свій розум та руки. Кмітливий розум та вправні руки – ось що найпотрібніше людині! (Китайська народна казка)

➤ Виразно прочитайте текст. У якій ситуації спілкування доречне таке висловлювання? Думку обґрунтуйте. До яких роздумів спонукала одержана інформація? Чи можна стверджувати, що в основу тексту покладено міркування? Вказати в тексті експозицію, роздуми – пояснення, роздуми – доведення та висновки.

Щоб вчинок став звичкою

Вихованість слід виховувати. Коли, зустрівши на вулиці знайомого, вітаємося з ним, ми робимо це автоматично, бо навчені змалку вітатися із знайомими людьми.

Настав час, коли кожна людина має спинитися й замислитися над тим, як ми жили й живемо, як спілкуємося, чи культурні, ввічливі, чи уважні один до одного в сім'ї, школі, у транспорті, у нашому повсякденні. Чи часто в житті робимо шляхетні вчинки?

Вчинок складається з таких основних елементів: стимулу, мотиву, вибору рішення, певної дії, вміння оцінити свій вчинок та ставлення інших людей до цього вчинку.

Чи можна, озброївшись книжками, засвоївши правила поведінки та етикету, вважати себе вихованою та культурною людиною? Ні, бо головним підручником мудрості є життя, а для того, щоб вчинок став звичкою, потрібні, крім знань, воля, характер, високі ідеали та шляхетні почуття. Слід не тільки знати правила поведіння, а й виконувати їх (Л. Феофілов).

- З'ясувати значення слів: проблема – проблематика; етика – етичність; звичка – навичка.

➤ Запитайте у своїх однокласників, як вони розуміють зміст поданого речення. Складіть полілог. До якого композиційного компонента його можна віднести: тези, доказів, висновку?

Грамотна, багата мова – не тільки ефективний засіб передачі й сприйняття думок та образів, а й вияв поваги до людей, з якими спілкуєшся, до народу, який створив цю мову (О. Федик).

➤ Прочитайте. Перебудуйте текст, розташовуючи в певній послідовності дані частини. Доберіть заголовок. Визначте тему, мету тексту. Поставте один одному запитання за текстом. Уважно вислухайте відповіді. При потребі ввічливо уточніть чи виправте однокласника.

Загадки здавна мали вагоме значення в духовному бутті народу. Вони були тісно пов'язані з трудовою діяльністю людини, обрядами. Загадуючи й відгадуючи їх, люди прагнули впливати на природу і тваринний світ, підкоряти їх собі, проникати в їх таємниці. Звичаї вимагали вміння складати і розгадувати алегорію. Отже, загадки розвивали кмітливість, учили мислити поетичними образами. З часом вони набули розважального значення. У наш час загадки використовуються з виховною метою, допомагають справі навчання, розвитку мовлення і мислення дітей. Так, пояснюючи школярам правила користування олівцем, зошитом, книжкою, говорячи, для чого необхідно навчатися грамоті, учитель може скористатись такими загадками: Добре бачить, а сліпий (неписьменний). Не сорочка, а зшита, не куш, а з листочками (зошит). Біле поле, чорне насіння, хто його сіє, той розуміє (письмо). Чорні криві, від роду німі, а стануть у ряд, враз говорять (літери) (З календаря).

- Поясніть значення слів: користатися – користуватися; книжка – книга; книжковий – книжний.

➤ До якого стилю мовлення належить поданий текст? Доберіть заголовок. Продовжіть діалог Ігорка та Михея Хомича, використовуючи інформацію про прикмети. Інсценуйте текст із доречними мімікою й жестами.

– Зима йде люта! – каже Михей Хомич. – Треба, щоб худобі тепло було.

Ігорок здивовано подивився на лісника: осінь стоїть така тепла, сонячна.

– Не помиляєтесь? – запитав недовірливо.

– А принеси-но мені з комори цибулину!

Ігорок вибрав добрячу, з кулак завбільшки цибулину, подав.

– Глянь, хлопче, як багато на ній лусочок, – став лісник обчищати цибулину. Найперша ознака, що зима йде холодна. А тепер пригадай, яке було бабине літо цього року?

– Бабине літо... Тепле, зовсім як справжнє. – Ігорок згадав, що тоді літало багато павутиння, він ловив його й роздивлявся маленьких павучків-мандрівників, які в такий спосіб розселяються.

– Так ось знай – велика кількість павутинок під час бабиного літа теж ознака холодної зими. І ще скажи, як цієї осені пройшов у лісі листопад – швидко чи повільно?

– Не дуже швидко. Окремі листочки он і досі з гілочок не зриваються. Та яке це має відношення до холодної зими? – дивувався хлопець.

– Безпосереднє. Народна приказка мовить: „Якщо з дерева опадає не все листя – бути зимі суворій!“. А ще я помітив, що зайці нагуляли цієї осені багато жиру. Миші й кроти зробили чималі запаси їжі. Кроти ще й соломи в свої підземелля понатягували. Це правдива ознака того, що зима буде не лише холодна, а й із завірюхами. Снігу випаде багато (З календаря).

Робота з текстом продемонструвала п'ятикласникам, що з засвоєнням понятійної основи мовленнєвого розвитку (тема й основна думка, частини (мікротеми), відоме і нове в реченнях тексту, смислові зв'язки між частинами тексту та реченнями, мовні засоби відповідно до комунікативної мети, стиль, тип, жанр) формулюється система умінь і навичок: орієнтуватися в ситуації спілкування, добирати основний матеріал для розкриття задуму (розмежовувати основне й другорядне), зв'язувати між собою факти, думки, розташовувати логічно завершені частини, виділяти слова, важливі для висловлення думки. Отже, створення усних монологічних і діалогічних висловлювань різних стилів, типів і жанрів вимагало оволодіння спеціальним понятійним апаратом за допомогою аналізу текстів, переказування й продукування на їх основі власних висловлювань діалогічного, монологічного й полілогічного характеру.

„Відомості з синтаксису і пунктуації ” передбачали спостереження учнів за інтонацією, що передає ставлення мовця до предмета висловленої думки, до співрозмовника, фактів у момент спілкування, виражає емоційний стан, а також

висотою, силою голосу, тембром, темпом тощо, засобами логічної виразності(паузи, логічна мелодія). На цих уроках п'ятикласники визначали роль фразеологізмів, прислів'їв і приказок у процесі складання усних висловлювань з урахуванням адресата мовлення, підпорядковуючи їх темі, основній думці, меті спілкування. Для цього учням пропонувалися такі вправи:

➤ Прослухайте текст. Визначте тему, мету, тип і стиль мовлення. Поясніть як ви це зробили. Інтонаційно правильно вимовте речення з вставними словами, дотримуючись невеличких пауз, швидкого темпу, пониження чи підвищення голосу. Доповніть текст характеристикою свого краю. Розіграйте діалоги.

Знай свій край

У кожного є мала батьківщина: місце(село, селище, місто чи хутір), де ми народилися, зростали, а може, й живемо все життя. Місце те має своє ім'я, що стає частиною характеристики нас самих - харків'яни, львів'яни, одесити, черкашани.

Рано чи пізно, мабуть, кожен з нас замислюється: а чому саме так зветься його рідне село чи місто, де витоки тієї назви, що вона означає? Утім, чимало серед них цілком „прозорих”. Вони не потребують особливого пояснення. Іванівка, Петрівка, Олександрівка походять від імен. Щоправда, відразу виникає цікавість: на честь якого Івана або Петра нарекли даний населений пункт? І чому?

Багато назв сіл, міст, як і географічних назв взагалі в Україні, має таємниці свого походження. Людям допитливим, таким, які люблять рідний край, дбають про нього, звичайно ж, не байдужа ця таємничість. А коли пізнаємо її, розкриваємо, стає милішим, ще дорожчим свій край і вся Батьківщина. Вивченням географічних назв (гір, вод, населених пунктів) займається окрема наука – топоніміка. Відомі мовознавці присвятили цій цікавій і корисній справі десятки книг (З народного календаря).

- Запитайте в однокласника значення слів батьківщина, Батьківщина. Перевірте наголос у цих словах за орфоепічним словником.

- Користуючись нижче наведеними прислів'ями, розкажіть, чому любите рідний край. Опишіть ситуації, де їх вживання було б доречне.

1. З рідного краю і ворона мила.
2. У чужім краю і солов'ї лиш цвірінькають.

3. Де рідний край, там і під ялиною рай.

4. Що хуторок, то говорок, що сільце, то інше слівце.

➤ Прочитайте речення, вимовляючи узагальнювальне слово з попереджувальною інтонацією, а однорідні члени – з перелічувальною. Визначте тему і мету. Доведіть істинність цих рядків у діалозі з однокласниками. Що малює Ваша уява, коли розповідаєте про хліб?

Хліб

У хлібі все: і райдуги степів,
І сонця сплав, і роси променисті,
І хліборобів невгамовний спів,
І радість смаглочолых трактористів.

Д. Луценко

➤ Визначте слова, на які падає логічний наголос. Як ви їх будете вимовляти? Зверніть увагу на змістову різницю речень, у яких можливі різні варіанти розділових знаків. Проведіть спостереження над зміною інтонації при однорідних членах речення.

1. Налякали її слова батька, збудили тривогу в душі.

2. Впорядкую скирти, накрию зерно на току, поїду до пасіки.

Впорядкую скирти, накрию зерно та току – поїду до пасіки.

3. Земля притихає, вчувається в молитви матерів, приймає до себе синів, проклинає татарів. Земля притихає, вчувається у молитві матерів – приймає до себе синів, проклинає татарів.

4. Я сходжу до тітки, приготую вівсянку, догляну за вередливими малятами.

Я сходжу до тітки, приготую вівсянку – догляну за вередливими малятами.

5. Він подумав трохи, підійшов до свого двору, з протилежного кінця вулиці знову з'явилися вершники.

➤ Прочитайте вірш. Скажіть, які типи речень за метою висловлювання та інтонацією використані? Які почуття вони допомагають передати авторові? До кого звертається автор? Якого відтінку надають колисковій звертання?

Над колискою
Спи, мій малесенький, спи, мій синок...
Я розкажу тобі безліч казок.
Нащо ж ти віченьки знову розкрив?
Спи, моя пташко, то вітер завив.

Стогне і виє уже він давно,
 Б'ється і стука у наше вікно...
 Геть, розбишако, в далекі степи!
 Спи, моя ластівко, солодко спи

О. Олесь

- Пригадайте колискову, яку співала мати. Чи пам'ятаєте слова, мотив?

Розкажіть або проспівайте.

➤ Прочитайте виразно текст, додержуючись пауз, логічного наголосу, перелічувальної інтонації. Визначте тему і основну думку. Поясніть, з якою метою автор використав у тексті речення з однорідними членами. Як зміниться текст, якщо вилучити з нього однорідні члени речення?

Як ставали запорожцями

Щоб стати справжніми козаками, слід було пройти нелегку школу навчання і суворі іспити, які витримували не всі. Тому новачки, незалежно од віку, приймалися спочатку в „молодики”. Молодик 7 років учився вправно фехтувати, влучно стріляти, реп'яхом на коні сидіти, розвивав силу, спритність. Керували навчанням досвідчені воїни, полководці, при яких юні служили джурами. Наприкінці кожен мусив узяти участь в морському поході на Туреччину.

І лише тоді кандидат у козаки допускався до іспиту на звання запорожця. Спочатку мав з'їсти миску сильно наперченого борщу, випити кварту горілки. Опісля пройти по колоді, перекинутій між скелями на березі Дніпра, й не впасти у воду. Наступне випробування – подолати всі пороги, пливучи човном знизу вгору по Дніпру. На завершення молодик, осідлавши необ'їждженого коня задом наперед, без сідла і вуздечки мав проскакати по степу й вернутися благополучно. Перевіряли новачка й на такі якості, як кмітливість, товарицькість – уміння не розгублюватися в складних ситуаціях (В. Балашок).

- Які риси характеру козаків вам подобаються? Перекажіть текст від імені кандидатів у козаки. Почніть так: „Щоб ми стали...”

- Запитайте в однокласника, які ще випробування мали витримати козаки.

➤ Визначте тему, основну думку.

- Назвіть слова, які допомагають передати почуття любові до України.

Прочитайте цей уривок вірша майже пошепки, але так, щоб вас почули присутні.

На роковини

Не він один її любив,
 немов „красу – дівчину”
 поети славили в піснях
 віддавна Україну.
 Від неї переймали сміх,
 її байки, немов квітки,
 сплітали у віночки.
 Той в ній давнину покохав,
 той мрію молоденьку.
 Він перший полюбив її,
 як син кохає неньку.
 Хоч би була вона стара,
 сумна, змарніла, бідна,
 для сина вірного вона
 єдина, люба, рідна...

Леся Українка

- Розкажіть, чим для Вас є Україна.

➤ Яка тема, мета? Визначте стиль, тип і жанр мовлення. Як гадаєте, кому він адресований? Побудуйте художній опис лісу

Ліс

Ліс – це угруповання дерев і кущів, зв’язаних з ґрунтом, атмосферою, гідросферою, тваринним світом та мікроорганізмами. Під впливом лісу докорінно змінюється кліматичний і гідрологічний режим місцевості, хід ґрунтоутримання, склад флори і фауни. Зелений океан виконує багато корисних функцій: регулює вологу та оберігає ріки від висихання, створює мікроклімат для розвитку сільськогосподарських культур.

Охорона лісу – це особлива галузь лісового господарства, покликана зберігати і примножувати народне багатство (З журналу).

За допомогою таких вправ учні доходять висновку про залежність сили голосу від умов спілкування чи змісту висловлювання, усвідомлюють значення логічного наголосу, що акцентує увагу адресанта на найважливіші слова, інтонаційно правильно оформлюють висловлювання, передають зміст з доречним використанням невербальних засобів.

Переказування текстів художнього й наукового стилів мовлення полягало не тільки в удосконаленні вмінь і навичок орієнтуватися в ситуації спілкування (ураховувати умови, обставини, адресата спілкування, прогнозувати загальний

характер висловлювання на основі теми), у змісті висловлювання (формулювати думку, утримувати в пам'яті деталі змісту, особливості жанрово-композиційного мовленнєвого оформлення, аналізувати їх), осмислювати загальну структуру висловлювань, а й висловлювати власну думку, робити висновки.

➤ Поясніть зміст останнього речення. Перекажіть текст. Чи є у вас собака? Опишіть його.

Уявіть, що ваш собака заговорив. Що б особисто вам сказав?

Шарко

У дворі в нас один хлопчак тримає песика Шарка на ланцюгу - ще цуциком його посадив, змалечку.

Виніс я йому одного разу курячих кісточок, іще теплих, пахучих, а тут саме хлопчик спустив бідолаху побігати двором. Сніг на дворі пухнастий, щедрий. Шарко вистрибує, як заєць, скаче то на передні лапки, то на задні, із закутка в закуток, з кутка в куток, і морда в снігу.

Підбіг до мене, волохатий, мене обстрибав, кістки понюхав - і знову геть, бр'юхати животом по снігу!

Не треба мені, мовляв, ваших кісток – відпустіть лишень на волю!..
(О.Солженіцин)

➤ До якого типу й стилю мовлення належить уривок? Обґрунтуйте свою думку.

Що таке філологія?

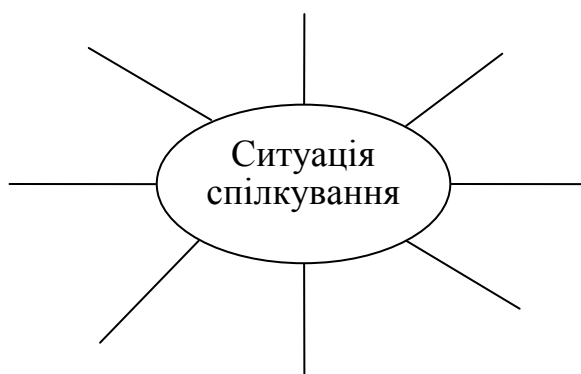
Поняття „філологія” зародилося в період відродження наук та мистецтва в Західній Європі в 15-17 ст. і спершу обіймало знання про античний світ. Пізніше назва „філологія” почала охоплювати загальну сукупність вивчень історії, літератури, права, мистецтва того чи іншого народу. В наші часи під філологією в тісному розумінні узвичаєно вживати науку про художню творчість людини, яка створює словесні пам'ятки, тобто філологія вивчає тепер мови й літератури – дві галузі, тісно зв'язані в багатовіковому процесі творення(В. Шевчук).

- З'ясуйте значення слів: античний – стосовно давньогрецької або давньоримської культури, мистецтва, суспільного ладу і т. ін.; пам'ятка – це предмет збереженої матеріальної культури минулого (церкви, замки, первісні вали, городища тощо), твори писемності.

- Доберіть синоніми до слів: вживати, створювати, охоплювати, з'ясувати.

Основна робота на уроці складання усного повідомлення в науковому стилі була спрямована на осмислення загальної структури висловлювання, вироблення навичок знаходити відповідні мовні засоби та вдосконалення мовлення за змістом, структурою, мовним оформленням відповідно до поставленої мети. З цією метою було запропоновано завдання:

➤ Визначте складові ситуації спілкування. Підготуйте повідомлення, спираючись на схему. Висловлювання якого стилю створюватимете? Ілюструйте правила прикладами.

- Як ви думаєте, від чого залежить мовлення? Що впливає на добір мовних засобів?

Аналізуючи відповіді учнів, ми звернули увагу на свідоме користування науковою термінологією у змодельованій ситуації, доцільність мовних засобів, що відповідають змістові висловлювання, здійснюють вплив на слухача, допомагають переконати, спонукають передати почуття в логічній послідовності, здійснювати контроль для забезпечення зворотного зв'язку.

Робота з удосконалення навичок говоріння на першому етапі експерименту буде ефективною за умови поступового переходу від ознайомлення з вимогами усного мовлення, ситуаціями спілкування, правилами поведінки в процесі говоріння, основами культурного спілкування до оволодіння мовленнєвими діями за допомогою відповідей на запитання, спостереження над текстами, мовленнєвими ситуаціями, аналізом змісту, структури, доцільності мовних і позамовних засобів, переказуванням та конструюванням власних висловлювань.

3.2.2. Конструктивно – формувальний етап

На другому (конструктивно – формувальному) етапі вдосконалення навичок говоріння навчання було спрямовано на створення усних діалогічних і монологічних

висловлювань різних типів і жанрів, необхідних у життєвих ситуаціях. Протягом другого етапу навчання основну увагу було зосереджено не тільки на мовленнєвих взірцях, а й ситуативних завданнях творчого характеру, творчих переказах, складанні текстів. За основу ми взяли систему вправ на засвоєння мовленнєвознавчих понять, запропоновану А. Нікітіною, М. Пентилюк: пропедевтичні, кумуляційні, тренувально-мовленнєві, творчі.

Мета етапу – навчити школярів виконувати мовленнєві дії і вчинки на основі не сформульованого поняття про говоріння і спілкування, зокрема оцінити ситуацію під час продукування інформації, визначити адресанта й адресата – його можливості, реакцію, інтереси, настрої, почуття, потреби в спілкуванні тощо, вільно оперувати мовними засобами, досягаючи якісних характеристик мовлення, як змістовність, багатство, точність, виразність, доречність, правильність. Вправи мають такі завдання: дати характеристику ситуації, визначити мету, єдність теми й основної думки висловлювання, комунікативну спрямованість взаємодії, мовні засоби, що служать вираженню змісту.

На другому етапі також визначено вимоги до сформованості навичок говоріння учнів 5-6 класів:

- осмислення й аналіз мовленнєвої ситуації, тобто сукупності умов, мовленнєвих і немовленнєвих, необхідних та достатніх для того, щоб здійснити мовленнєву дію;
- оперування мовними засобами, доречний добір й вільна заміна слова з метою уточнення смислу висловлювання, створення його образності, виразності, стилістичної і комунікативної доцільності;
- користування формулами мовленнєвого етикету, засобами ввічливості, нормами поведінки відповідно до ситуації спілкування;
- створення власних усних висловлювань на основі мовленнєвих ситуацій;
- забезпечення зворотного зв'язку.

Відповідно до розділу «Лексика. Фразеологія» заплановано формування умінь доречно використовувати мовні засоби у стандартних і нестандартних мовленнєвих ситуаціях, добирати й вільно замінювати слова з метою уточнення смислу висловлення, створення його образності, виразності, комунікативної доцільності.

Цьому сприяє адекватне розуміння смислу слова в тексті та пояснення його значення.

На цьому етапі дослідного навчання робота з удосконалення навичок говоріння передбачала збагачення мовлення учнів. Методика активного збагачення словника підлітків зосереджується на завданнях, визначених Н. Бондаренко:

- активізувати процес природного спонтанного засвоєння учнями лексики української мови;
- максимально розширювати й цілеспрямовано поповнювати словниковий запас учнів з урахуванням їхніх вікових можливостей, пізнавальних інтересів та комунікативних потреб;
- навчити вживати слова у найточнішому їх значенні, найдоречніші у конкретній ситуації спілкування відповідно до типу, стилю і жанру мовлення;
- виховувати в учнів дбайливе ставлення до власного мовлення, прагнення позбутися слів, що не відповідають мовній нормі [26, с.8-9].

П'ятикласникам було запропоновано аналіз ключових слів, уточнення словника – словниково-стилістична робота, активізацію словника через включення слів у висловлювання – введення в переказ, діалог, бесіду, розповідь, засвоєння слів та їх значень. Це й створило основу для уведення в мовну свідомість учнів лексико-семантичних груп, синонімічних рядів, де слова відрізняються смисловими відтінками, емоційно-експресивним забарвленням, стилістичними особливостями, антонімічних пар, що дозволяє відбирати для будь-якого висловлювання найдоречніші слова відповідно до комунікативної мети і логіки його розгортання.

➤ Прочитайте. Які слова в тексті несуть основне смислове навантаження? Яка основна думка тексту? До якого стилю і типу мовлення належить? Свою думку аргументуйте.

Сусіди – найближчі родичі

Стосунки між людьми, які живуть поруч або в окремій хаті на селі, чи в міській квартирі, багато в чому визначають комфортність життя, несучи в нього спокій, радість чи, навпаки, нотки роздратування, неприязні.

Увічнені піснями, приказками, ці стосунки намагались будувати на засадах співпраці та товариства. Сусіди були першими, кого кликали на новосілля – входини в нову хату, до них звертались по допомогу під час нагальних господарських робіт за найнеобхіднішим (позичити солі чи хліба). Взаємна підтримка сусідів (супряга – об'єднання реманентом, технікою, кіньми для виконання трудоемких процесів) давала можливість швидше і легше впоратися з такими важкими роботами, як вивезення добрив, заготівля дров чи корму для худоби, будівництво житла.

У випадку якихось сімейних урочистостей (хрестини, весілля) сусідки були помічницями господині на кухні.

В народі надавали великого значення тому, хто першого дня великих свят провідає оселю. Візит жінки в перший день Нового року, Різдва вважався небажаним, тому, якщо в родині були хлопчики, їх посилали до сусідів засіяти зерном, привітати зі святом.

Хороших сусідів запрошували на обід «просто так, по-сусідськи» і обдаровували їх свіжиною, пирогами. Звичаї ці ще й досі не перевелись в Україні, як, власне, й добрі сусіди (Г. Бондаренко).

Поясніть, як розумієте вислів «сусіди – найближчі родичі»? Чи згодні з цією думкою? Наведіть приклади своїх стосунків з сусідами. Використовуючи текст, складіть діалог і розіграйте його.

- Поясніть лексичне значення слова «реманент».
- Вимовте слово «сусіди» так, щоб воно виражало повагу, іронію, розчарування, симпатію. Не забувайте про жести, міміку.

Розігрування життєвих ситуацій сприяло досягненню поставленої мети з використанням відповідної інтонації, жестів, міміки, що сприяють продукуванню висловлювань.

➤ Обґрунтуйте справедливість афоризмів і прислів'їв. Як у них тлумачаться якості мовлення? Відповідно до них сформулюйте правила мовця. Визначте, на яке слово в кожному реченні падає логічний наголос.

- Треба знати, де що сказати.
- Сміх - то не гріх, але час від часу сповідатися за нього треба.
- Всякому слову свій час.

- Добре слово краще м'якого пирога.
- Меле, як порожній млин.
- Заговори, щоб я тебе побачив.
- Що маєш сказати, то наперед обміркуй.

Застосування кумуляційної вправи допомогло усвідомити правила, виробити вміння застосовувати теоретичний матеріал на практиці, зосередити увагу на осмисленні висловлювання (теми, фактів, доказів, головного й другорядного, логіки викладу), уживати афоризми й прислів'я відповідно до їх ситуативного значення.

➤ Як ви гадаєте, яку людину можна назвати доброю? Як можна виявити добрі почуття до оточуючих тебе людей? Пригадайте оповідання, в яких ідеться про таких людей. Які прислів'я про чуйність і уважність знаєте? (Слово - ранить, слово - лікує). Чи є у вашому житті вчинок, який би ви назвали добрим? Розкажіть своєму товаришеві.

➤ Чи доводилось зустрічатися з таким хлопчиком, як Помагай? Яку рису людини прославляє автор? Чи схвалюєте поведінку хлопця? Обґрунтуйте свою думку.

Помагай
Через поле, через гай
Ходить хлопчик Помагай.
Бачить хлопчик – садять сад,
Він поміг кінчати ряд,
Вмить приніс відро води
І полив аж два ряди.
Ось і ти часу не гай, -
Будь, як хлопчик Помагай.

П. Воронько

➤ Прочитайте прислів'я. З'ясуйте, чи пов'язані вони між собою. Відповідь обґрунтуйте. Скажіть, яку ситуацію вони допомагають створити авторові? Укажіть слова, на які падає логічний наголос. Виберіть із запропонованих прислів'їв те, що може бути темою висловлювання, а інші розташуйте в такій послідовності, щоб можна було розкрити тему. Розіграйте діалог, в основі якого одне з прислів'їв. Вивчіть прислів'я та приказки напам'ять.

- Слухай перший, говори **останній**.
- Будь **першим** на банкеті, а останнім у лихослов'ї.

- **Одне** погане слово скажеш – почувеш **десять**.
 - Де багато слів, там мало мудрості.
 - Рис розсипав – ще збереш, сказав **слово** – не вернеш.
 - Доброго тримайся, поганого остерігайся.
 - Материн гнів, як весняний сніг: рясно впаде, та скоро розтане.
- Пригадайте, які українські фразеологізми знаєте зі словами, що виділені?
 - Визначте слова з протилежним значенням. З якою метою їх використано?

Такі вправи сприяли розвиткові вміння добирати найдоречніші слова для вираження думки, створення власних висловлювань, а також послідовно за планом створювати діалог, дискутувати, правильно розуміти роль прислів'їв.

Під час виконання вправ ми намагалися врахувати міжпредметні зв'язки української мови з іншими профільними напрямками. З цією метою ми використовували матеріали з математики, історії, етики, культурології. Це допомогло залучити учнів до активної комунікативної діяльності, спрямованої на формування інтелектуально – креативних здібностей: мислення, мовного чуття, мовлення, уваги, спостережливості, уваги тощо. Наведемо приклади вправ

➤ Прочитайте текст. З якими новими словами ознайомилися?

Як розумієте вислови «У коваля руки золоті», «Неук кує – коней псує», «Кований на всі чотири копита», «Коли на дворі льодок – тоді ковалеві медок». Коротко охарактеризувавши кожне, вкажіть, у якій ситуації ви можете їх використати? Які назви ковальської справи? (кузня, молот, плуг, залізо, криця). Складіть і розіграйте діалог між вами і товаришами про важливість професії коваля, використовуючи поданий початок. Ким працюють ваші батьки? Чи всі професії є важливими? Чому?

Підкова на щастя

Знахарем і чарівником вважався в Київській Русі коваль. Говорили, що він може визначити людські долі. Заможна верхівка просила коваля «взувати своїх коней у срібні й золоті підкови». А вони іноді губилися. Радів той, хто знаходив таку коштовну річ. Тому й народився пізніше вислів «підкова на щастя» (З журналу).

➤ Як Ви звертаєтеся до своїх дідусів і бабусь? Які пестливі форми можете утворити від слів „дід”, „баба”? Складіть і розіграйте діалог між Вами, бабусею й дідусем.

➤ Складіть діалог за ситуацією, опорними словами та словосполученнями. Уявіть, що ви з подругою (другом) посварилися. І тепер хочете помиритись.

Опорні слова: привіт, ображаєшся, вибач, будь ласка, мені теж прикро, намагалася виправити, все гаразд, до зустрічі, бувай.

➤ Чи вітаєтеся ви з учителями, які не викладають у Вашому класі, але працюють у школі? Чому?

Такі вправи формували вміння підлітків урахувувати умови, обставини, місце, спосіб і адресата спілкування, створювати початкове уявлення про можливий варіант змісту висловлювання, прогнозуючи його загальний характер на основі визначеної теми.

Запитання до учнів удосконалювали вміння орієнтуватися в мовленнєвих ситуаціях, використовуючи власний життєвий досвід, стимулювали бажання підлітків висловлюватися, викликати мовленнєву реакцію, програмували побудову власних висловлювань.

➤ Спробуйте передбачити, як далі розвиватимуться події. Пригадайте подібні ситуації, свідком або учасником яких вам довелося бути. Як допомагали вам у таких випадках правильно зрозуміти прислів'я? Як ви розумієте перше речення.

– Ніколи не відкладай на завтра того, що можна зробити сьогодні,- сказала мама синові.

– Добре, мамочко,- весело відповів хлопчик і побіг до сусідньої кімнати

– Що ти збираєшся робити?

– Хочу з'їсти завтрашню порцію халви.

➤ Послухайте уважно діалог – гумореску. Як відбувається розмова? Чи є правила ведення такого діалогу? Скорегуйте відповідно до етикетних норм.

Батько та мати поїхали з дому, а Данилко, лишившись на господарстві, до школи не пішов.

Раптом телефонний дзвінок ... Данилко впізнав по голосу свою вчительку:

– Чому сьогодні Данилко не прийшов до школи?

– Тому що він захворів.

– А хто це розмовляє зі мною?

– Мій тато ...

- З чого слід починати розмову? Як закінчувати її? Чи важливо знати правила етикету?

➤ Добро

– Дідусю, це правда, що на будь-яке зло завжди треба відповідати добром?

– Істинна правда, онучку.

– Тоді дай мені морозиво, бо я розбив твої окуляри ...

*Чи поділяєте точку зору дідуся? Чому?

➤ Руками краще

Мати вчить сина:

– Ніколи не тягнись, синку, за їдою через весь стіл. Хіба в тебе немає язика?

– Є. Але руки довші ...

- Розкажіть правила поведінки за столом.
- Як правильно: за стіл чи до столу?

➤ Прочитайте сміховинку, дотримуючись відповідної інтонації при звертанні. Визначте тему, мету, тип, стиль тексту. Подумайте, з якими жестами та виразом обличчя слід промовляти рядки.

Дотепний хлопчик

Василько дістав од тітки, яка була в них у гостях, кілька солодких пиріжків. Його мама засоромилася, що він не подякував, і нагадала йому:

– Васильку, а як говорять, коли щось дають?

– Дайте ще, – одповів хлопчина.

- Що Василько повинен був сказати?
- Прочитайте виразно висловлювання за дійовими особами, щоб передати настрій героїв, виразити своє ставлення.

➤ Уявіть, що Вас пригостили. Складіть діалог, використовуючи слова мовного етикету: будь ласка, дякую, прошу ...

- Подумайте й скажіть, коли треба використовувати слова *прошу́* – *про́шу*.

Запропоновані пропедевтичні вправи формують уміння орієнтуватися в ситуації й умовах спілкування, ураховуючи місце, час, мету, соціальний стан, а відповідно до врахованого – вибір формул мовленнєвого етикету. Визначення мовленнєвої ситуації дозволяє планувати хід власних думок, розвивати уяву, мислення, уміння прогнозувати зміст, утримувати в пам'яті деталі, відповідати на запитання й ставити їх, сприяє природному збагаченню словника учнів комунікативно значущою лексикою.

Кумуляційні вправи сприяли засвоєнню понятійної основи мовленнєвого розвитку (адресат, адресант, тема, основна думка, абзац, мовленнєві дії, намір, потреба, мотив, задум, форма, стиль, тип, жанр) з усвідомленням їх суті, визначень, формулювань. Завдання передбачали осмислення предмета говоріння (те, про що), виокремлювати компоненти мовленнєвої діяльності, виявляти залежність мовних засобів від мовленнєвої ситуації, аналізувати мовленнєву ситуацію.

Основним напрямом роботи з удосконалення навичок говоріння є створення мовленнєвих ситуацій, що передбачають наявність адресата й адресанта, мотиву, мети й змісту (теми та основної думки) мовлення і визначають його форму, стиль, тип і жанр, прогнозують загальний характер висловлювань. Моделювання реальних мовленнєвих ситуацій, які проектує вчитель, допомагає учням усвідомити, що процес продукування висловлювань залежить від мовленнєвої ситуації. Створюючи таку ситуацію, ми запропонували учням уявити, що 1) треба привітати іменинника й віддати подарунок.

Аналізуємо ситуацію так: адресант – учень; адресат – однокласник; мотив – зустріч з другом з нагоди іменин; мета – правильно привітати, сказати добрі слова, тема висловлювання - зичення здоров'я, тепла, добра; основна думка - друзі шанують однокласника, з радістю вітають його.

Інша мовленнєва ситуація - 2) розмова по телефону. Телефонують і питають батька, якого нема вдома. Складіть можливий діалог (співрозмовникам запропоновано взяти в руки телефони). Учні мають з'ясувати, як їм поводитися, якою буде мовленнєва поведінка, хто починає й завершує розмову.

Висловлювання учнів:

– Алло (Слухаю Вас).

- Добрий день. Це знайомий Василя Павловича. Запросіть, будь ласка, його до телефону.
- Вибачте, але його зараз немає. Якщо бажаєте, можете лишити інформацію.
- Дякую. Перекажіть, будь ласка, що сьогодні він має вийти на роботу в другу зміну.
- Добре, обов'язково.
- Вибачте за клопіт, до побачення.
- До побачення.

Після діалогу обов'язково учні дають відповіді на запитання, користуючись довідковим матеріалом на інтерактивній дошці. Про що говорили учасники? Для чого? Чи відбулася розмова? Яких необхідних умов ефективного спілкування було додержано?

- Користуючись інтерактивною дошкою, зорієнтуйтеся в наступних мовленнєвих ситуаціях, обміркуйте тему, основну думку, форму (діалог чи монолог), тип мовлення, стиль вашого висловлювання.

Інтерактивна дошка

Зразок 1

Мовлення – це процес реалізації мовленнєвої діяльності за допомогою мовних засобів.

Компонентами мовленнєвої діяльності є мотив, мета, зміст, мовленнєві дії, контроль (самоконтроль).

Мотив – це те, що спонукає мовця до мовленнєвої дії, до висловлювання.

Мета – це те, чого автор прагне досягти своїм висловлюванням.

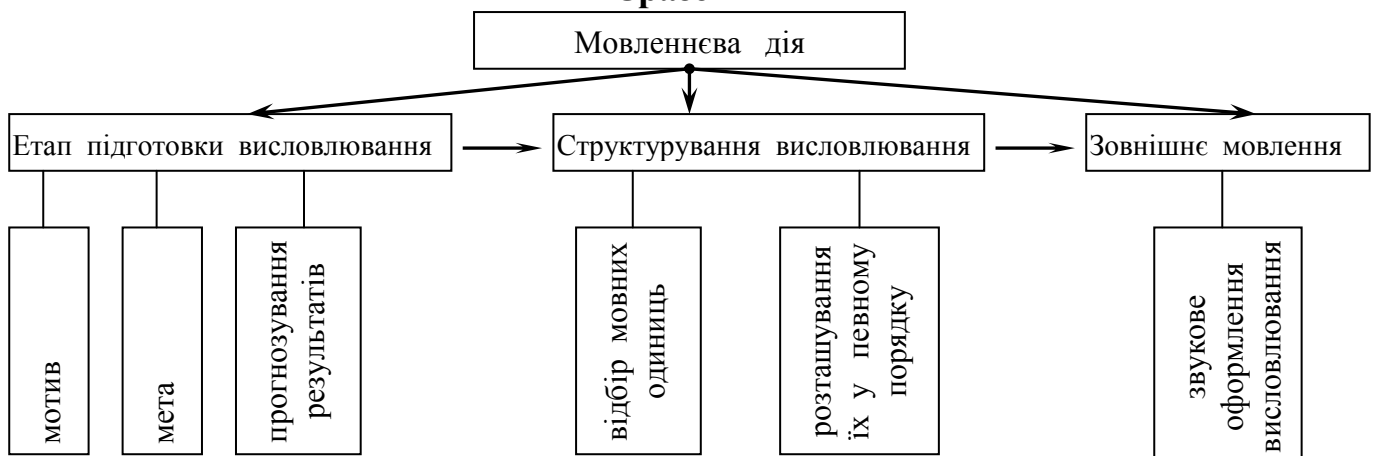
Зміст висловлювання – це єдність теми висловлювання (того, про що йдеться) і основної думки (того, для чого говориться).

Тема – (предмет мовлення) визначається мотивом і метою, основна думка висловлювання зумовлюється метою.

Мовленнєва ситуація - це сукупність умов, мовленнєвих і немовленнєвих, необхідних і достатніх для того, щоб здійснити мовленнєву дію.

Мовленнєва ситуація передбачає наявність адресата й адресанта, мотиву й мети спілкування, предмета й змісту мовлення і визначає мовленнєві дії, форму, стиль, тип і жанр мовлення.

Зразок 2

- а). Уявіть, що прийшли до бабусі з проханням пояснити лікарські властивості квітів.
- б). Уявіть, що ваша мама найбільше любить польові квіти. Вам потрібно купити букет до її Дня народження. Як будете описувати продавцеві квіти, які б хотіли подарувати матері?

Учні набули навичок орієнтуватися в ситуації діалогічного й монологічного спілкування, аналізувати її, використовуючи формули мовленнєвого етикету.

Використання рольових ігор ситуативного характеру сприяє розвитку комунікативних умінь і навичок школярів, їхньої пізнавальної діяльності, установленню емоційних контактів між учасниками, створенню атмосфери вільного спілкування, формуванню навичок мовленнєвого етикету. Крім того, методично правильне застосування рольових ігор як імітаційної форми активного навчання дає змогу словесникові створити умови навчання, за яких кожен учень відчуває свою інтелектуальну спроможність, що дає можливість вільно висловити думку. Ми запропонували такі завдання:

➤ Складіть кілька діалогів між вами і бібліотекарем, коли:

а) вам надали допомогу в пошуках книги;

б) бібліотекар побачив, що в підручнику, який Ви повертаєте до фонду бібліотеки, не вистачає сторінок;

в) вам відмовляють у пошуках літератури. Використайте відомі вам вирази задоволення, невдоволення, обурення, здивування.

➤ Уявіть:

ви зустріли друга (подругу). Обміняйтеся інформацією про важливість професії батьків. Використовуйте вставні слова та формули мовленнєвого етикету;

➤ На уроках природознавства ви дізналися про тваринний світ лісів Херсонщини. Уявіть, що діти зустрілися з Лісовичком. Зверніться до нього з проханням розповісти про мешканців лісу. Розіграйте діалог за ситуацією.

➤ Ти вперше в краєзнавчому музеї і розгубився. Розіграйте діалог з однокласниками, який виконуватиме роль адміністратора. Тобі потрібно звернутися до нього за допомогою. Які слова ввічливості в цій ситуації ти використаєш?

а) між однокласниками;

б) між учителем і учнем.

Необхідно зазначити, що перед виконанням останнього завдання ми ознайомили учнів з певними правилами, за допомогою яких здійснюється усвідомлення важливості вироблення компетентності в процесі говоріння:

Під час активного обміну думками

- забороняється давати оцінку та поради тому, хто говорить, перебивати його, змінювати тему розмови;
- мовець має очима встановлювати контакт, доброзичливо посміхатися, користуватися жестами; необхідно доводити свою точку зору за допомогою аргументів і фактів.

Для точного слововживання, емоційної передачі змісту ситуації пропонували «оживлення» малюнків через діалог, тобто завдання, спрямовані на уточнення когнітивних властивостей мовленнєвого висловлювання, формування вміння аналізувати, розуміти ситуацію, зображену на малюнках, а також поведінку людини при взаємодії з іншими. Це вміння ми виробляли за допомогою таких завдань:

1. Вибрати малюнок за бажанням (на першому - діти працюють на ділянці; на другому - розмова між бабусею і хлопчиком, який допомагає перейти дорогу; на третьому - дівчинка рятує кошенятко, на четвертому – хлопець на скейті). Який цікавий, близький? Чи були з тобою подібні випадки? З ким бажаєш познайомитися? Як звернулися б? Що скажете? Скажіть так, щоб з Вами бажали познайомитися.

2. Розгляньте малюнок, на якому зображено, як учителька знайомить дітей з новим учнем. Де все відбувається? Що роблять діти? Як ви гадаєте, що переживає новенький? Відчуває? На основі чого Ви так думаєте, що підтверджує Вашу думку? Познайомтеся з новим учнем, запитайте, звідки перейшов, познайомте з друзями. У складеному діалозі використайте формули мовленнєвого етикету відповідно до ситуації.

Кумуляційні вправи забезпечували осмислення змісту й загальної структури висловлювань, виділення логіко-сміслових частин, встановлення логічних зв'язків між елементами, висловленню власної думки, використання формул мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування.

Залучення учнів до участі в мовленнєвих ситуаціях допомагало уникнути формальності, сприяло створенню природної, невимушеної атмосфери спілкування.

Тренувально-мовленнєві вправи спрямовані на вдосконалення навичок створювати діалогічні і монологічні висловлювання різних стилів, типів і жанрів, необхідних у різних життєвих ситуаціях.

Завдання передбачали доречне застосування мовних засобів, що відповідають ситуації, стилю, сфері спілкування, визначення структурно-змістової єдності висловлювань, об'єднання частин в мовленнєве висловлювання, встановлення логіки розгортання повідомлень, планування і вербалізація предикативної структури викладу, тобто співвіднесення з реальною ситуацією.

➤ Пригадайте урок вивчення рідного краю, темою якого було «Дерево роду». Спробуйте намалювати його. Візьміть інтерв'ю у батьків. Запитайте, чи пам'ятають про рідних. Складіть словесний малюнок родинних стосунків за розповіддю. Використайте подані запитання.

1. Чи велика була у Вас сім'я?
2. Чи пам'ятаєте своїх дідуся і бабусю, прадідуся і прабабусю?
3. Які у них були прізвища?
4. Хто вважався головою сім'ї?
5. Що робила мати?
6. Що запам'яталось про батьків?
7. Як склалася доля братів і сестер?

Такі завдання контролюють уміння школярів свідомо ставитися до використання мовних засобів, помічати помилки в мовленні, краще творити діалоги.

Серед тренувально-мовленнєвих вправ особливе місце займали вправи на реконструювання і конструювання висловлювань за опорами(вербальні й природні ситуації, малюнки, зразки, інструкції, завдання, моделі діалогів і монологів, зміст тексту, тема, технічні засоби)

Вправи на побудову власних зв'язних висловлювань різних типів та стилів мовлення вдосконалювали вміння школярів складати план і будувати на його основі усні висловлювання. Вони дозволяли перевірити, як учні оволоділи вміннями осмислення теми, орієнтації в ситуації спілкування, фактичного матеріалу, його структурної організації й мовленнєвого оформлення, а також сприяли формуванню

навичок висловлювати думки в усній формі, дотримуючись стилістико – синтаксичної, інтонаційно – пунктуаційної залежності.

➤ Розіграйте діалог між бабусею й онуками, використовуючи репліки з довідок.

Для довідок:

- Основу вінка становило коло, обручик, який виготовляли зі шкіри, тканин, стрічок, із дроту, картону, воску, парафіну, металевих пластинок, пір'я, шматочків дзеркальця.

- Крім загальнослов'янських назв – «венок», «вянок», «вінок», «перев'язка», «чільце» - в українців у 19 – поч. 20 століття побутували – «лубок», «коробуля» (Поділля), «теремок» (Чернігівщина), «корона», «перта» (Закарпаття).

- За технікою виготовлення поділяли на звиті (стержень квітки обвивали довкола обручика), вінки – обручки (квіти розміщували над обручком) і комбіновані (квітами повністю закривали верх голови).

- Плели вінки зі штучних і живих квітів: барвінку, чорнобривців, волошок, ромашок, півоній.

- Вплітали в них і рослини з лікувальними властивостями (безсмертник, любисток), часто, для оберега, – зубки часнику.

- Вінок був не тільки окрасою, але й символом молодості, повноліття, знаком молодості на весіллі...

- Вірили, що цей оберег від болю голови, поганого ока...

- Жіночий головний убір включав кибалку, очіпок, хустку, намітку.

• З'ясуйте за словником значення слів кибалка, очіпок, хустка, намітка.

• Складіть план розповіді про вінок.

➤ Відновіть діалог. Поясніть значення слова астрономи. При потребі зверніться до словника.

- ...

- Мала планета № 2922 дістала назву оспіваної Миколою Гоголем Диканьки.

- ...

- Живуть у космосі планети на ім'я Одеса, Полтава, Херсон, Ялта.

- ...

- Зустрінемо на просторах Сонячної системи Таврію, Кримію, Суміану (на честь міста Суми), Гріневію (так астрономи увічнили пам'ять про романтика Олександра Гріна)

- ...

- Не могли астрономи забути про тих, хто щедро оспівав і зорі, і сонце, і небо, - поетів, художників, композиторів.

- ...

- Багато планет носять імена Кобзар, Леся, Сковорода, Гоголь, Булгаков

- ...

- Звичайно, є планети імені Корольова, Амосова, Філатова, інших учених.

Виконання такого виду завдань допомагало розпочати, продовжити й завершити висловлювання, усвідомити особливості змістового, жанрового, стилістичного, мовного оформлення.

➤ Прочитайте. Чи здогадуєтеся, про які квіти розповідають юннати? Складіть і розіграйте діалог, відновлюючи репліки. Змоделюйте продовження:

...

- А ти знаєш, що вона належить до квітів, які розкривають свої пелюстки близько десятої години ранку, а закриваються між п'ятою і шостою годинами вечора.

...

- Вони з'являються на стеблі пізніше, коли відцвінуть квітки.

...

- А ця має цікаву особливість поступово міняти забарвлення: спершу вона рожева, потім – фіолетова, пізніше – синя.

➤ Поясніть значення афоризму. Складіть і розіграйте діалог, в основі якого є афоризм «Усмішка – повітря, яким душа дихає». Подумайте, коли використати – на початку чи в кінці. Запам'ятайте цей афоризм.

➤ Уявіть та інсценізуйте діалог трьох братів (Червень, Липень, Серпень) про зміни в природі. Якого типу та стилю мовлення цей фрагмент тексту? Які мовленнєві засоби використовуєте в ньому? Які прислів'я знаєте про них? (травень творить хліб, а червень - сіно; проводить червень на роботу, відбиває від пісень охоту).

- Назвіть імена, що стали назвами квітів (васильки, грицики, лілії, маргаритки, миколайчики, іван-чай(звіробій). Поцікавтеся в старших, з якими легендами пов'язана їх назва? Перекажіть.
- Складіть діалог, що може відбутися між квітами: безсмертником, нарцисом, лілією. Яка квіточка буде розмовляти сумніше, яка – веселіше, про що говоритимуть голосніше, про що - тихіше?
- Привітайте вчителя з Днем народження. Готуючись до цього, продумайте свою поведінку, міміку, позу.

Виконання таких вправ засвідчило, що, зорієнтувавшись в умовах спілкування, учні конструювали діалоги в заданій ситуації, на основі чого формувалася здатність вступати в спілкування, відновлювати діалог, урахувувати характеристику співрозмовників, прогнозувати висловлювання, мовленнєву поведінку. Важливо, що учні навчилися розігрувати діалог відповідно до комунікативної мети, теми висловлювання, дотримуючись норм літературної мови, використовуючи формули мовленнєвого етикету. З метою створення усних висловлювань монологічного характеру було запропоновано завдання проектної технології.

- Уявіть, що ви – екскурсовод музею, де зібрано іграшки з давнини й до нашого часу з різних куточків України. Ознайомте гостей із старовинними експонатами, які пошиті з тканини, плетені з вовняних ниток, дерев'яні, керамічні, солом'яні, порцелянові тощо.

Виконуючи такі вправи, підлітки виявили бажання ознайомитися з матеріалами до теми для комунікативно доречних висловлювань, що дозволило учням об'єднатися в групи й систематизувати інформацію, скласти план.

- Прослухайте текст. Заплющіть очі, під музику уявіть картину. Визначте стиль і тип мовлення, тему і мету тексту. Перетворіть монолог на діалог, дотримуючись відповідної інтонації. Доповніть текст власними прикладами того, що вам подобається. Які слова виділили з більшою силою голосу?

Неприємно дивитись на великий вогонь, а от на малий - приємно. І приємно обнімати лоша... Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу, чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока. Приємно знайти пташине кубло... Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять,

приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І щеприємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з людьми. Любив я, коли хтось на дорозі вночі, проходячи повз нас, казав: „Здрастуйте"... Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки. Любив гупання яблук в саду у присмерку, коли падають вони несподівано в траву. Якась тайна, і сум, і вічна неухильність закону почувалися завжди в цьому падінні плода (О. Довженко).

Важливими особливостями таких вправ було увиразнення мовного оформлення висловлювань за допомогою лексико-фразеологічних засобів.

Запропоновані вправи для вдосконалення навичок говоріння упродовж вивчення морфології відбувалося з дотриманням принципу послідовності й наступності, із застосуванням комунікативного методу, методу бесіди, спостереження над мовними явищами. Подаємо завдання, спрямовані на розвиток уміння підлітків досягати точності, ясності, виразності висловлювання від правильного вживання іменників, прикметників залежно від стилю і ситуації спілкування.

➤ Уявіть, що повинні пояснити однокласнику розрізнення подібних слів. Складіть і розіграйте діалог, використовуючи слова тексту.

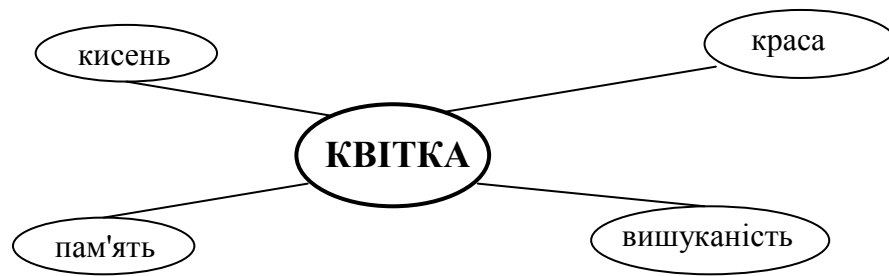
Святослав Караванський у книзі «Пошук українського слова» показує, як зміна однієї літери в закінченні слова змінює значення цих слів, які в називному відмінку звучать однаково, хоч означають різні речі. Конкретно, слово «НІС», як пише автор, може бути вжито переносно на позначення частини судна. Тому, хоч ми й кажемо, що в нас беруть «з-під носа», опинившись на судні, ми кажемо, що обішли його «з носу до корми».

Так само розрізняємо «Дзвін у вухах» і «Дзвін на дзвіниці». «Дід узявся висадити на дзвіницю ДЗВОНА». «Я прокинувся від ДЗВОНУ в вухах».

Система розрізнення подібних слів є частиною мовної логіки, спрямованої на те, щоб полегшити процес спілкування (Т. Теодорович).

➤ Іронування

Заплющіть очі, уявіть, що у вас на долоні квітка. Висловіть ставлення до неї за допомогою слів – асоціацій

* Опишіть улюблену квітку своєму сусідові по парті так, щоб він міг відтворити в малюнку ваші почуття.

Така робота вдосконалює навички відтворювальної уяви, активізує логічне мислення, підвищує інтерес до навчання .

➤ Подивіться інсценізацію смішинки учнями. Визначте тему й мету тексту. До якого стилю належить смішинка? Визначте типи використаних у ній речень за метою висловлювання. Поясніть розділові знаки діалогу. Що скажете про паузи, силу голосу, темп при звертанні, що знаходиться в середині або в кінці речення? Що виражають звертання? Чи правильно використали кличний відмінок іменників при звертанні?

По щирості

Прийшов один господар з міста, дає своєму синові бублика та й каже:

– На, Васильку, та поділися з Івасиком по щирості.

– Як же то по щирості, батьку? – питає Василько.

– А так, любий синку, – каже батько, – як переломиш бублика, то більшу частину даси Івасикові, а собі залишиш меншу. Ото й зветься – «по щирості ділити».

– Е, – каже Василько, – то дайте, тату, бублика Івасеві і нехай він ділить «по щирості».

• Як ви розумієте значення висловлювання “поділитися по щирості”? Доберіть свої вислови, близькі за значенням.

• Доведіть, що цей текст розмовного стилю.

• Як би ви вчинили на місці Василька? Складіть зв’язну розповідь

➤ Чи погоджуєтесь з точкою зору учня? Чому? Уявіть, що вчителька саме вам запропонувала дати відповідь на це запитання. Що ви відчуєте, подумаєте (згадаєте), якою буде поведінка? Які прислів'я, фразеологізми про викриття лицемірства знаєте?

Лицемірство

Учитель: Хто такий лицемір?

Учень: Це – хлопчик, який іде до школи з усмішкою на вустах.

Завдання такого типу активізували мисленнєву діяльність підлітків, спонукала до пошуків, використовуючи власний досвід, рецензувати відповіді товаришів.

➤ Прочитайте. Уявіть описану ситуацію. Спробуйте показати мімікою суворість дідуся, лагідне застереження матері. Які прислів'я й приказки ви знаєте про хліб? Обґрунтуйте або заперечте думку останнього речення.

Хліб

- Не грайся хлібом, тож - бо гріх! –
 В суворості ласкавій
 Бувало, каже старий дід
 Малечі кучерявій.
 - Не грайся хлібом, тож – бо гріх! –
 Іще до немовляти,
 Щасливий стримуючи сміх,
 Бувало, каже мати.
 Росли малята, з немовлят
 Робилися дорослі,
 І чуте десять літ назад
 Забувано навпослі,
 І до архіву слово «гріх»
 Здали не без підстави
 Ми всі, навчивши слів нових
 Дитинство кучеряве.
 Проте лишилася у нас,
 І зовсім це не хиба,
 Глибока шана повсякчас –
 Так! – до святого хліба!
 Бо красень труд, хоч рясен піт,
 Бо жита дух медовий
 Життя несе у людський світ
 І людські родить мови.

- Уявіть зображену в тексті картину. Спробуйте зробити його виразнішим, дібравши прикметники, які допомогли б «намалювати» уявну картину.

Соловей

Соловей сидів на гілочці, що схилилася од його ваги. Був дуже схожий на горобчика, тільки тільки мовби трохи витягнуте. Очі чорні, великі. Як співав, злегка горбився, трішки опускав крильця, широко відкривав дзьобик, у якому, ніби сердечко в дзвонику, бився язичок. І все його тільки тремтіло й здригалось (За Б.Комаром).

- Доберіть з довідки відповідні прикметники або іменники. Складіть діалог, використовуючи фразеологізм.

Для довідок: урівноважений, щирий, упевнений, базіка, нечесний

Учитель ... – в усіх ситуаціях має олімпійський спокій.

Друг ... – любить правду різати в очі.

Брат ... – може будь – кого за пояс заткнути.

Сестра ... – за словом до кишені не лізе.

Дідусь ... – у нього сім п'ятниць на тиждень.

- Поясніть значення фразеологізмів. Доберіть синоніми до слова **щирий** (щиросердечний, чистосердечний, нелукавий, відвертий, прямий, безпосередній).

- Перебудуйте монолог на діалог між гостем країни й ентузіастом, який клопочеться й сьогодні тим, аби не забулася світла традиція, чарівна краса збережених іграшок, використовуючи, по можливості, додаткову інформацію про іграшку як атрибут ритуальних обрядів. Використайте в мовленні прикметники-означення, порівняння, метафори, фразеологізми з прикметниками.

Бабусина лялька

Вона може знайтися і у вашому домі – іграшка дитинства ваших предків: коник-гойдалка, вітрячок, півник-свищик або крихтний керамічний посуд. А скільки механічних дерев'яних іграшок майстрували колись в Україні: ведмеді стукають молотками, цап із козою танцюють по колу. Не секрет же, що в іграшках людина відтворює не тільки світ власного реального життя, а й мрії.

Наші бабусі чудово майстрували ляльки навіть із пасма льняних ниток, вміло перев'язаних у кількох місцях, щоб вийшли ручки, ніжки і навіть руса коса до пояса. Не всі ляльки мали тоді пишне вбрання і черевички. А ось національний костюм для ляльки кожна господиня вміла пошити і змайструвати, як і своїм дітям. А коли на радість малюкам сусід-тесля змайструє іграшкового воза, а сільський дідусь-гончар біля справжніх горщиків і макітер поставить у піч на випал майстерно зроблені крихітні глечики й полумиски – то цій нарум'яненій красуні з вишитими бровами і нитяною косою можна вже і ярмаркувати. І понині в деяких родинах передають із покоління в покоління ляльку у льняній запасці(В.Давиденко).

➤ Складіть діалог, використовуючи фразеологізми: мати силу волі, лиха година, зачароване коло, ковтати сльози.

Під час вивчення займенника, числівника акцентується увага на доцільне їх використання під час створення діалогів і монологів відповідно до норм.

➤ Прочитайте. Поясніть, за допомогою яких засобів створюється гумористичний ефект. Прокоментуйте розділові знаки.

Ввічливість

Першокласник Андрій весь час своїй учительці говорив "Ти". Зрештою, вона наказала йому 50 разів написати в зошиті фразу: "Вчительку слід називати на "Ви" ". Учень написав це сто разів.

– О, – зраділа вчителька. – Ти, напевне, відчув свою провину.

– Так, – відповів хлопчик. – Я хочу, щоб ти більше не сердилася.

• Розкажіть, коли під час спілкування слід вдаватися до пошанної множини, тобто звертатися на Ви до співбесідника.

➤ Добро

– Дідусю, це правда, що на будь – яке зло завжди треба відповідати добром ?

– Істинна правда, онучку.

– Тоді дай мені морозиво, бо я розбив твої окуляри ...

• Чи поділяєте точку зору дідуса? Чому?

➤ Поміркуйте, яку відповідь міг дати учень, зважаючи, що це жарт.

Сім та сім

- Петрику, нам з тобою мама дала 10 горіхів.
- Тобто кожному по 7, - радісно каже менший братик Юрко
- Як же по 7, коли 7 і 7 – 14, а мама дала лише 10? – здивовано питає Петрик
- ...

Упорядкування відомостей у логічній послідовності, надаючи виразності мовному оформленню, відбувалося під час складання усного твору – оповідання про випадок із життя.

➤ Перед вами початок оповідання. Чи подобається він вам і чому? Яке продовження може бути? Спробуйте зробити уривок виразнішим, правильно інтонуючи подані речення. Які жести й міміку ви будете використовувати?

Чи треба допомагати батькам?

Одного сонячного ранку Василько вирішив зробити щось хороше.

Сидить і думає: «Якщо мати втомилась, я допоміг би!» Ніби почувши думки сина, мати просить:

- Синку, вимий, будь ласка, посуд.
- Ніколи, без мене вимиють...

• Чи допомагаєте ви своїй матері? У чому виявляється ваша любов до матері? Доберіть синоніми до слова «мама».

➤ Прочитайте текст. Що входить у поняття «обставини мовлення»? Визначте тип мовлення і способи зв'язку речень у тексті. З'ясуйте, до якого стилю мовлення належить текст. Назвіть основні ознаки цього стилю. Доберіть заголовок. Поясніть сусідові по партії значення висловів «не грати чужої ролі», «слів не кидати на вітер». Попросіть скласти план до тексту та переказати.

У культурі взаємин людей слід назвати: зобов'язаність, ввічливість, тактовність, скромність, точність, совість.

Зобов'язаність – це точність виконання доручення, єдність слова й діла.

Почуття міри, яке дозволяє виявити повагу до кращих якостей іншої людини та відшукати власну гідність, - ось у чому полягає тактовність. Скромність виявляється в уміння людини бути особистістю, не грати чужої ролі.

Точність означає уміння цінити своє слово, не кидати його на вітер. Якщо людина завжди виконує те, що обіцяє, на неї можна покластися.

Совість є важливою силою у стосунках людей. Правила етикету роблять норми культури стосунків демократичними, бо пропонують повагу гідності людини.

В основі виховання, на думку мудрих, покладено увагу людей, без якої не можна нічого досягти.

Досить повчальна мудрість «золотого правила» доброзвичайності: «Що бажали б ви, щоб люди вам чинили, те ви чиніть їм».

Усвідомлення цих мудрих порад та виховання в собі культури поведінки – складний процес, який потребує роботи розуму та волі, систематичного тренування та самодисципліни. Проте ця робота винагороджується шанобливим ставленням людей та почуттям власної гідності (Л. Феофілов).

- З'ясуйте лексичне значення слів:

відносини – взаємини – відношення – стосунки – ставлення;

егоїзм – егоїстичність;

особа – особистість – особина – особень, особистий – особовий – особливий;

виконавський – виконавчий;

діставати – здобувати – отримувати - одержувати;

шанобливий – шановний.

- Замініть у поданих словосполученнях один раз залежне слово, другий раз – головне: скрутне становище, хороших манер, грати роль.

Учням було запропоновано гру «Кутки» (поставити один одному запитання за текстом; уважно вислухати кожную відповідь учасників групи, при потребі доповнити). Позитивним результатом стали сформовані в процесі групової роботи уміння і навички: висловлювати власну думку, аргументувати власну позицію, перевіряти результат відповідно до поставленої мети.

- Уявіть, що Ви з друзями на виставці фоторобіт. Обмінюйтеся один з одним враженнями з приводу фотокартки, на якій зображено вовка. Інсценізуйте.
- Уявіть, що під час перегляду звукового фільму про тварин вам доручили озвучити текст про вовка. Виділіть голосом найважливіші слова в реченнях. Подумайте, в якому темпі має звучати цей текст.

Вовк

Життя сірого волоцюги безрадісне – словом, вовче життя! У вовка завжди борються жадібність та обережність. Треба віддати належне хижакові – він уміє користуватися цими природженими властивостями. Подивіться, як обережно ідуть вовки узліссям. Ідуть тихо; очі жадібно нишпорять по простору, затримуючись на підозрілих предметах, а вуха подаються вперед, вивертаються, насторожено завмирають, уловлюючи найтонші звуки. На зупинці звір напружує ноги, ладний при найменшій небезпеці відкинути вбік короткий корпус або нести його навздогін за жертвою(З журналу).

➤ Прочитайте текст. Розкажіть про почуття автора, коли говорить про матір. Які почуття охоплюють вас?

- Найчастіше матір називають зорею. Чому це слово, на Вашу думку, є найточнішим?
- Знайдіть у тексті порівняння, метафори. З якою метою автор використовує саме їх? Використовуючи текст, складіть діалог і розіграйте його.

Де діти - там і прощання. Там сходить і заходить зоря, а мати, як чаклунка, залишається на розмову з нею. Тому в усіх піснях і заклинаннях бачимо її на зорях вечірніх і вранішніх. І сама вона давно стала зорею. Образом усього нашого життя - незгасним, немеркнучим у пам'яті. Зорею, що світить звідусюди - з усіх доріг і відстаней. Адже не хто інший як мати була і залишається для нас живим символом рідного дому, рідної землі. Тож при всіх прощаннях і зустрічах, у житті і в пісні бачимо оту, що на світі одна – матір (М. Сингаївський).

Такі завдання дозволили розробити систему вправ на вільне оперування мовними засобами під час говоріння, доречний добір слів з метою уточнення смислу висловлювання, збирання й систематизацію матеріалу на основі різних джерел, конструювання висловлювань, використовуючи багатство виражальних засобів мови, осмислення й переказування текстів різних типів, стилів і жанрів, засвоєння правил поведінки під час спілкування.

3.2.3. Контрольно – корекційний етап

Мета контрольно-корекційного етапу навчання – контролювати, оцінювати, редагувати й удосконалювати діалогічні й монологічні висловлювання на основі запропонованих ситуацій, завдань.

Робота спрямована на забезпечення зворотного зв'язку чи контролю за власним висловлюванням і відстеження реакції співрозмовника, що полягає в зіставленні створеного висловлювання та реагування адресанта відповідно до очікуваного результату, тобто розгляд з точки зору доцільності вибраної форми висловлювання, відповідності мети висловлювання темі, потребам адресанта, наявності мовленнєвого стимулу, що викликає мовленнєву реакцію, визначає вибір тієї чи іншої мовної одиниці.

Основним шляхом формування цих умінь є створення 1) ситуацій, зорієнтованих на формування авторського задуму, що стимулюють бажання висловитися та викликають зриме уявлення про адресата мовлення; 2) ситуацій, що стимулюють процес творення монологу, потребують діяльності з елементами творчості; програмують побудову власних висловлювань.

Показником високого рівня мовленнєвого спілкування є вміння вибору доцільних мовних засобів із синонімічного ряду, необхідних синтаксичних конструкцій, відповідних формул мовленнєвого етикету, форм невербального спілкування відповідно до вимог створення певної ситуації спілкування.

Наведемо приклади вправ і завдань інтерактивного характеру, які забезпечують виявлення можливостей учнів у процесі висловлення думок в умовах співпраці з ровесниками, реалізують природне прагнення до спілкування, створює умови самовираження і самореалізації, інтелектуального розвитку, удосконалення вмінь вибирати необхідний мовний матеріал для продукування висловлювань.

Робота в групах. Дівчата виконують I завдання, хлопці – друге. Прочитайте поради. Складіть на їх основі діалоги. Доберіть заголовки.

1. Секрет краси пишного волосся добре відомий на селі. Ним там користуються здавна. Беруть дві чайні ложечки добре подрібненого кореня

любистку, запарюють у термосі склянкою окропу. Настоюють до кімнатної температури і втирають у шкіру голови. Через дві години миють волосся яєчним жовтком. Процедуру повторюють тричі на тиждень.

Зразок:

– Яке в тебе красиве волосся! У чому секрет?

– Цим секретом користуються люди здавна.

– Я, мабуть, здогадуюсь: заварювали кульбабки, що замінювали шампунь.

– Можливо, але я беру дві чайні ложечки добре подрібненого кореня любистку, запарюю у термосі склянкою окропу. Настоювати до кімнатної температури й втерати у шкіру голови.

– Далі я знаю: через дві години треба мити волосся яєчним жовтком.

– Правильно, процедуру повторюють тричі на тиждень.

– Дякую, що поділилася зі мною.

– Приємно бути в пригоді.

• Поясніть, як розумієте вислів “бути в пригоді”.

2. Одним із способів рибальства була ловля на міліні. Скаламучували водойму, внаслідок чого риба випливала на поверхню. Її виловлювали руками або підсакою. Наляканий лин заривався у мул з головою, на тому місці на поверхні води піднімалися бульбашки. Тоді його брали руками. Зимом по первольоду, коли крига прозора, глушили рибу: йшли по льоду, дивилися, де є риба, там вдаряли об лід колотушкою. Якщо спливала, просікали ополонку й виймали її руками.

Зразок:

– Степане, чи знаєш, які були способи рибальства?

– Одним із способів була ловля на міліні, коли скаламучували водойму, щоб риба випливала на поверхню.

– А як виловлювали?

– Руками або підсакою. Наляканий лин заривався у мул з головою, після чого піднімалися бульбашки. Тоді його брали руками.

– А взимку ?

– Глушили рибу: йшли по льоду, дивилися, де є риба, там вдаряли об лід колотушкою. Якщо спливала, просікали ополонку й виймали її руками.

➤ Прочитайте. Визначте тему й основну думку тексту. Скажіть, до якого стилю належить текст. Які типи речень за метою висловлювання використані? Визначте слова, що виражають порядок у розвитку думок, оцінку вірогідності повідомлюваного. З'ясуйте інтонацію, логічний наголос, тон речень зі вставними словами, урахувавши смислову взаємодію вставних слів з реченням і його членами. Подумайте, в якому темпі текст має звучати і чому. Від чого залежить зміна темпу звучання?

Виберіть найбільш удалі для даного стилю вставні слова, поясніть свій вибір.

З якою метою автор використав ланцюжок вставних слів? Поширте висловлювання власними міркуваннями.

(По-перше, крім того), все це ми не виплекали своїми руками, а одержали у спадок. По-друге, ми зовсім не примножуємо природні багатства, безсоромно розбазарюємо їх.

(До речі, між іншим, зрештою), те саме стосується й мови. Для нас вона справді «най» - наймилозвучніша, найлагідніша, найінформованіша.. А для французів, англійців, китайців? А їхні мови для нас?

(Мабуть, певно, напевно, може, можливо), ми кидаємо – таки тінь на слово чуже, коли своє наділяємо достоїнствами чи не десятка інших мов?

(Очевидно, очевидячки, напевно, мабуть), не зовсім гречно стверджувати, що лише ми маємо велике минуле і ще більше майбутнє?

Зрештою, роздмухуючи оті «най», «най», ми обов'язково відгородимося від неоднозначного, бурхливого й мінливого світу. Бо ж ніяка культура не самотня. (Певна річ, безперечно, без сумніву, безумовно), вона мусить контактувати та взаємодіяти з іншими (За М.Сливинським).

➤ «Мозковий штурм»

Проблемне запитання: Чи може мова бути темою наукових висловлювань? Підтвердіть свою відповідь прикладами.

Застосування колективно-групового навчання виявило ефективність для контролювання мовленнєвих дій підлітків і прийому «мікрофону». Учні залучали до

обговорення, висловлення думки чи позиції з передачею слова однокласнику, що починалося компліментом «хочу почути думки чуйного товариша».

➤ Прочитайте. Визначте тему й мету, стиль тексту. Знайдіть однорідні члени речення і з'ясуйте їх функцію. Скажіть, які слова з поданих у дужках краще відповідають меті тексту. Чому? Дотримуючись правильності всіх елементів інтонації, доберіть необхідні для вираження думки слова. Поясніть розділові знаки при однорідних і неоднорідних означеннях. Що свідчить про інтонацію кінця речення? Однорідні члени речення вимовляйте з підвищенням голосу.

Вогник рідної хати

Вогонь здавна (оберігав, охороняв, стеріг) оселю, біля нього (росли, підростали, більшали, піднімалися) діти, він вважався священним. Раніше біля вогню довгими зимовими вечорами збиралися за вишиванням чи куделею. Тут часто співали пісень (сумних, засмучених, смутних, сумовитих, безрадісних, невеселих, безутішних) і (веселих, радісних, безтурботних). Тут бабусі розповідали онукам цікаві казочки, а дідусі, зібравши (дотепних, кмітливих, догадливих, метикуватих, допитливих, цікавих) онуків, оповідали цікаві історії, бувальщини. Тут вчили поважати свій рід, людей, бути добрими (чуйними, сторожкими, уважними), допомагати один одному, любити одне одного, розповідали про старших, про те, як вони жили, робили, співали (З календаря).

Усвідомлення закономірностей використання словосполучень і речень у процесі говоріння сприяло формуванню вміння добирати їх для того, щоб найточніше передати головну думку.

Унаслідок вироблення вмінь конструювати висловлювання школярі зможуть відібрати й застосувати мовні одиниці різних рівнів фонетичного, лексичного, граматичного, що відповідають певному стилю. Такі вправи використовуються також з метою перевірки сформованості розвитку чуття стилю, формування риторичних умінь і навичок, зокрема критично оцінювати власні висловлювання й редагувати їх, удосконалюючи зміст. Як приклад, пропонуємо таке завдання:

➤ Прослухайте текст. Визначте тему, мету, тип і стиль мовлення. Обґрунтуйте, що спільного і що відмінного між ними. Знайдіть у реченнях текстів однорідні члени речення, виражені різними частинами мови, з'єднані попереджувальною,

перелічувального інтонацією та сполучниками. Обґрунтуйте справедливість сказаного в останньому абзаці кожного уривку.

1. Батьківський двір

Не можна ніколи забувати найріднішого, найтеплішого батьківського двору, рідного лісу з його тендітними молодими берізками, кремезними дубами, першими весняними пролісками, першими осінніми опеньками, солодкими полуницями, дорогого кожному веселого щебету птахів, що знову повертаються до рідних гнізд.

Тут найкраще місце на землі. Тут, де ви почали ходити, говорити, вчитися справедливості, доброти, де посадили першу квіточку, де виростили перше деревце, де побачили першу веселку, де почули спів жайворонка в небі (В. Цимбалюк).

2. Земля дитинства, стежки ранньої юності...

Кому не снилися вони в далеких мандрівках, хто не відчував їхнього поклику, чия чутлива душа не прагла повернутися на схилі літ у чарівну казку дитинства.

Повернення до дитинства ще не означає тужіння за старим – у даному випадкові ми вкладаємо в це почуття глибший зміст: причетність до землі, де народився, збереження кращих родовідних традицій, синівського обов'язку. Ці поняття виростили не на голому ґрунті, вони мають цілком окреслені береги. І один з них – дитинство.

Можна навести чимало складників, з яких формується комплекс високих рис громадянства. Але один з найзнаменніших, безперечно, є батьківських поріг.

Знати свій берег, любити його, не вивірювати з пам'яті, пронести його через усе життя, невисипуче тягтися до нього, жити ним – що є святіше й дорожче?! Людина без Берега Дитинства стає забудькуватого, безпринципною, вона за певних обставин може легко зрадити свої і наші принципи, одректися від високих моральних та соціальних рис, бо за душею немає вивірених критеріїв, без яких легко переродитися, стати безбатченком і яничаром (В.Скуратівський).

- У якому тексті однорідні члени речення допомагають авторові передати любов до рідної домівки? З якою інтонацією їх треба читати? Чи видно ставлення автора до того, про що говориться в другому тексті? З якою інтонацією треба читати такий текст?
- Доберіть синоніми до слів: тендітний, кремезний.
- Поясніть значення слів: зрада – зрадництво – зрадливість; відчуття – почуття.

Зміст завдання спрямований на розуміння емоційного забарвлення висловлювань, розвиток умінь розуміти значення тону, темпу, гучності голосу, помічати й виділяти голосом слова, найважливіші для вираження думок, інтонувати речення, різні за метою висловлювання, орієнтувати мовлення на слухача, ситуацію, враховувати тему, зміст висловлювання.

➤ Доведіть справедливість наведеної думки. Хто буде адресантом і адресатом мовлення? Які мотив, мета, тема й основна думка висловлювання? Оберіть відповідні тип, стиль, жанр мовлення. Використовуючи початок, побудуйте усний твір, уводячи в нього відомості про традиції, розповіді старших про їхній досвід, висловлювання відомих людей, уривки з художньої літератури. Чи відповідає твір задуму? Чи відображена основна думка?

Історія

Історія – це насамперед люди, їхній вплив на долі інших людей, на перебіг історичних процесів. І міра цього впливу залежить від місця людини в політичній ієрархії, особливостей її характеру, мислення, таланту, від середовища, виховання та умов життя... (В.Литвин, А.Слюсаренко)

- Поясніть значення слова «ієрархія» за допомогою словника.

Такі вправи перевіряють уміння учнів формувати й формулювати задум майбутнього висловлення та вміння використовувати необхідний зібраний матеріал, розвивають активність і самостійність під час висловлення думок.

Спостерігаючи за чужим мовленням, учні доходять висновку про залежність сили голосу від умов спілкування чи змісту висловлювання. Така робота сприяє не тільки вдосконалення навичок говоріння, а й розвиткові мислення, виробленню інтонаційних умінь і навичок. Наведемо приклад:

➤ Прослухайте магнітофонний запис усного висловлювання. Чи можна назвати почуте досконалими висловлюванням? Які недоліки в ньому? Наведіть приклади. Спробуйте вдосконалити сказане: які недоліки слід усунути, які слова неправильно вжиті?

➤ Спостерігаючи за усним мовленням своїх однокласників протягом одного дня, виявіть слова – паразити, проаналізуйте їх частотність і ситуативну зумовленість,

виробіть поради щодо їх викорінення. Яким чином вони впливають на етикетність мовлення?

➤ Схарактеризуйте процес повідомлення інформації диктора телебачення, який веде новини за планом:

- Яке враження справило повідомлення?

- Яка тема, основна думка?

- Чи зумів диктор донести думку до слухача?

- Які норми мови допомогли вам зрозуміти основну думку чи, навпаки, заважали?

➤ Подумайте, в яких життєвих ситуаціях ми можемо говорити про природу. Тексти якого стилю ми в цьому випадку створюємо? Фрагменти яких типів мовлення в ньому можливі? По можливості, використайте прислів'я, приказки.

➤ Уявіть ситуацію: Ви гуляєте в парку. До вас підходить кореспондент і просить розповісти про цей парк. Розкажіть, чи часто буваєте, чи подобається, чим привертає увагу. Яким стилем скористалися, яка тема, головна думка, які типи мовлення будете використовувати?

➤ Складіть твір-мініатюру в науковому та художньому стилях, описавши барвінок, нарцис, хризантему, підсніжник. Прочитайте виразно.

➤ Побудуйте текст, описавши грицики за планом: наукова назва роду; найбільш поширені в Україні; застосування; сировина. Який тип і стиль мовлення використаєте? Складіть опис грициків у художньому стилі. Які мовні засоби для цього використовуєте? Чому? У якому випадку можна використовувати побудовані вами тексти? Який тип інтонації ви використовуєте?

➤ Намалюйте словесну картину якого-небудь місяця року так, щоб можна було впізнати. Які засоби ви використовували? Що необхідно враховувати для досягнення комунікативної мети?

➤ Чи розглядали коли-небудь сніжинку? А дощову крапельку чи крапельку роси? Не доводилося створювати про них історії, словесні малюнки, розповідати про їхні пригоди, науково пояснювати походження?

➤ Підготуйте діалог про те, які враження викликав осінній ліс? Хто буде адресатом мовлення? Які мотив, мета, тема й основна думка? Подумайте, чи потрібно доповнити репліки «чарівними словами»? Чому?

Відповіді учнів:

- Як давно Ви були в осінньому лісі?

- Минулого тижня.

- Які враження?

- Чудові. Хіба можна змалювати всі почуття, коли бачили, як від легкого подиху повітря тихо-тихо кружляє і повільно падає багряне листя. А ви коли були в лісі?

- На жаль, минулого року, але саме тоді, коли ще тепле яскраве сонце випромінює на тонке мереживо павутиння.

➤ Перебудуйте діалоги так, щоб вони відповідали правилам спілкування.

Використовуйте звертання та слова ввічливості, фразеологізми.

1. - Дай мені фломастери!

- Не дам!

- Чи тобі шкода?

- У іншого запитай!

2. - Дай вийти!

- Хто заважає?

- Невихований і впертий.

- Сам такий.

➤ Відновіть діалог, придумайте продовження.

- ...

- Ось побачите, що правду кажу, - мовив дядько. – По-перше, поранена нога не болить. По – друге, бульбашок на калюжах немає...

➤ Складіть текст наукового, науково-публіцистичного й художнього стилів, використавши поданий початок. Обміркуйте задум та доберіть матеріал. Які засоби мовлення виберете, як побудуєте речення. Які недоліки висловлювань? Перевірте, чи не потребують удосконалення.

1. Мова – спосіб комунікації...

2. Поки живе мова –

3. Вона вся з гомону ... , з голосу, з блиску ... , з першого щибету ... , з потаємного шепоту і зітхань ... , із земних глибин ... , з шелесту ... , з тучі й грому...

➤ Уявіть, що Вам потрібно а) розповісти на уроці біології про барвінок малий;

б) на уроці українознавства про барвінок.

У якому випадку ви використаєте науковий стиль, а в якому звернетесь до іншого стилю мовлення? Чим відрізняються висловлювання? Охарактеризуйте мовленнєву ситуацію.

Зіставний аналіз висловлювань допомагав учням визначати типологічну належність, виділяти структурно-сміслові частини, визначати комунікативну мету.

Запропоновані завдання перевірили вміння учнів проектувати діалог, монолог, полілог, урахувавши ситуацію, усвідомлювати тему, мету, висловлювати свою думку, дотримуючись вимог й правил говоріння, брати участь у рольових іграх, діалозі (дискусійному мовленні, імпровізаціях), долучати особистий досвід.

У процесі побудови висловлювань учні вчаться вибирати мовні одиниці і ті мовні засоби, які передають зміст висловлювання, що створюється відповідно до мети спілкування.

➤ Прочитайте. Складіть діалог між лікарем і пацієнтом на основі порад.

Зарядка для очей

Не лінуйтеся проводити очними яблуками. Ця простенька зарядка допоможе зберегти зір.

Більшу частину часу на уроках діти проводять за підручниками і комп'ютерами. Щоб зір їх не погіршувався, досить кожного ранку впродовж 10 хвилин робити нескладний комплекс вправ. Рухи очних яблук угору-вниз; тепер поведіть ними праворуч; так само – ліворуч; поведіть очними яблуками за траєкторією цифри 8.

Усі вправи виконувати по 1,5 – 2 хв. До речі, така зарядка корисна і для дорослих (Н.Зубицька).

Відповідь учня:

- Напевно, подобається працювати за комп'ютером?

- Звідки ви знаєте?

- Не стежете за своїм зором, лінуєтеся проводити навіть простеньку зарядку - поводити очними яблуками. Робота за комп'ютером плюс підготовка до уроків – небезпечно, особливо в такому віці.

- Що ж рекомендуєте?

- Досить кожного ранку впродовж 10 хвилин робити нескладні комплекси вправ.

- Чи можна дізнатися про ці вправи? ...

➤ Зателефонуйте на ранкову передачу й запитайте, чи справді «з нечесним ворогом будь-які методи боротьби чесні». Дайте оцінку сказаному. Спробуйте й Ви розкрити зміст афоризму. Свою думку обґрунтуйте. Подумайте, як побудувати докази, коли використати афоризми – на початку чи в кінці. Чи повністю афоризм відповідає змісту? Чи відображена основна думка?

Під час виконання таких вправ звертали увагу на ступінь повноти вираження теми, самостійність під час виконання роботи, відстоювання й аргументацію висловлених тверджень. Контроль для забезпечення зворотного зв'язку і самоконтроль здійснювались шляхом зіставлення власних результатів з результатами інших, відстеження реакції співрозмовника відповідно до очікуваного результату, тобто розгляд з точки зору відповідності висловлювання ситуації.

➤ Заплющіть очі й послухайте за допомогою звукового фільму шелест листя дерев. Уявіть, яка може бути розмова дерев по шелесту листя. Складіть і розіграйте діалог «Дерева розмовляють». Спробуйте зробити уривок виразнішим, дібравши дієслова та прикметники, порівняння, які допомогли б «намалювати» уявну картину.

Відповідь учня:

Дуб: Повільно росте моє листя, але, розвинувшись, не боюсь ні бур, ні приморозків. Не вклоняюсь вітру, як лозина, не тремчу, як осика, не стогну, як сосна...

Береза: Тільки під промінням літнього сонця моє листя спалахує золотом і довго горить у світлі осіннього дня, грає, шумить лагідним, ніжним шумом.

Клен: Несміливий і тихий, з холодом не сперечаюсь: при першому натиску змінюю свій колір. Блідо-жовтий, нарядночервоний, скидаю з себе тонке, барвисте вмираюче листя.

Липа: Ніжне, м'яке листя нічим не виділяється, але настає час цвітіння, і мої пахощі вбирають всі запахи.

Під час виконання таких вправ підлітки виявляють свій творчий потенціал, розвивають образне мислення і мовлення, що стимулюють активність підлітків у процесі висловлення думок.

- Розкажіть, користуючись уривком, про ліс. Яку кольорову гаму ви використаєте при цьому?

Ліс

Найбільш продуктивною і важливою ланкою рослинного світу є ліси. Ліс – це історично утворена сукупність дерев, кущів і трав, які знаходяться в певному взаємозв'язку між собою і оточуючим середовищем.

Типи лісів розрізняються лісоутворюючими породами: соснові, ялинові, діброви. У Донецькій області із хвойних зустрічаються тільки соснові ліси. У поймах річки Сіверський Дінець і по байраках ростуть листяні ліси (поіменні і байрачні). Основна частина соснових і листяних лісів знаходиться в Краснолиманському районі. Тут площа їх досягає 29 процентів від території (Г.Якименко).

Такі вправи вдосконалюють навички розгортати висловлювання, розвивають мислення, концентрують увагу на основній інформації.

Важлива роль для вдосконалення навичок контролю власних висловлювань належить аналізу і редагуванню відповідно до норм мовлення з метою визначення залежності мовного оформлення від комунікативного завдання. Наприклад:

- Відредагуйте текст, вилучивши речення, які не відповідають стилю висловлювання. Перебудуйте так, щоб текст був наукового стилю. Перекажіть.

Ясен

На зріст високі – до 50 метрів, розлогі, листки великі, довгасто-еліптичної форми, кора на стовбурах темнувато-зелена, гладенька, самі стовбури правильної конічної форми. Манить до себе ясен своєю неприхованою дужістю, теплотою й, сказати б, аристократичною красою (Л.Павленко).

- Побудуйте художній опис дерева, використовуючи однорідні члени речення.

➤ Гра «Коректор»

Виправте помилки в реченнях учня. Як думаєте, чому він їх припустився?

1. Мати дуже охайно до мене ставиться.
2. Усі великі люди мали свою автобіографію.
3. Бачачи чужі недоліки характеру, розумний здихається своїх.

Робота з удосконалення навичок говоріння передбачала використання вправ, спрямованих на формування умінь і навичок створювати й аналізувати усні повідомлення на лінгвістичну тему. Так, учням пропонувалося проаналізувати мовленнєву ситуацію, з'ясувати мету й потребу висловитися, виявити залежність мовних засобів від мовленнєвої ситуації; прогнозувати композицію повідомлення залежно від теми, типу, стилю мовлення; скласти план, користуючись пам'яткою:

Усне повідомлення на лінгвістичну тему

1. Визначте частини композиції.
2. Проаналізуйте мовленнєву ситуацію: адресат мовлення – вчитель і ровесник, мета висловлювання – виявити вміння будувати повідомлення на лінгвістичну тему, знання про поняття; місце спілкування – на уроці в класі.
3. Повторіть відомості з мови, які необхідні для розкриття теми.
4. Використайте ключові слова і словосполучення на такого виду повідомлення.
5. Установіть послідовність у викладі думок.
6. Складіть план.
7. Сформулюйте відповіді на кожний пункт плану, доберіть приклади.
8. Озвучте повідомлення.
9. Контролюйте правильність своєї відповіді та відповідей товаришів за допомогою поданого нижче плану аналізу відповідей товариша:

План

1. Як розкрита тема? (повністю, в основному, частково)
2. Як викладається матеріал? (Зв'язно, правильно, точно)
3. Чи потребує відповідь доповнення, уточнення?
4. Чи була доречною вступна фраза?
5. Чи задоволені ви кількістю та якістю наведених прикладів?
6. Загальна оцінка відповіді.

Створене повідомлення на лінгвістичну тему допомогло учням перевірити вміння дібрати потрібний для розкриття теми й основної думки лінгвістичний матеріал на слухача, здійснювати контроль і самоконтроль.

На останньому етапі також приділялася увага складеною міні-дискусій відповідно до ситуації за поданим планом. Редагування власних висловлювань, творів

удосконалило вміння здійснювати аналіз зворотної реакції слухачів у процесі говоріння, контролювати й виправляти помилки, підвищило рівень самостійності, мовленнєвої активності.

➤ Визначте всі складники мовленнєвої ситуації: адресанта, адресата, мету, мотив, тему й основну думку висловлювання, тип і стиль мовлення. Доберіть матеріал, відповідні мовні засоби, заголовок.

Побудуйте зв'язну розповідь за поданим планом, використовуючи речення з однорідними членами, вставними словами. Подумайте над удосконаленням висловлювань:

1. Хто першим має вітатися?
2. Хто перший подає руку під час знайомства?
3. З ким у спілкуванні заведено послуговуватися пошанною множиною?
4. Що виражає і передає займенник «ти»?
5. Будемо шануватися.

• Побудуйте міні-дискусію на тему: «Чи впливає вітання на настрій людини?»

➤ Уявіть, що Вас запросили на радіостудію з темою виступу «Чи вміємо ми говорити». Охарактеризуйте умови спілкування: з ким і навіщо ви спілкуєтесь, яким чином передаєте думку, як його сприймає адресат, яка причина спілкування. Вирішіть, якими будуть тези, аргументи, висновок. Використайте афоризми, крилаті вислови, фразеологізми, прислів'я або приказки. У поданих зразках планів творів-роздумів укажіть тезу й докази. За одним із них складіть твір-роздум.

Чи вміємо ми говорити?

1. Слово – лікує, слово – раниць.
2. Уміння говорити – талант людини
 3. Бути ввічливим і коректним – важливо!
 - а) почути співрозмовника;
 - б) привернути увагу словом;
 - в) роль жестів та міміки.
4. Культура мовлення – особливість інтелігентної людини.

Поважаймо в собі людину

1. Відповідальність за самовизначення

2. Самоповага – це чеснота самодостатньої особистості.

3. Поважаймо людину в інших і в собі

- а) розвиток індивідуальності;
- б) обстоювання власних поглядів;
- в) вимогливість до себе.

4. Самовиховання – це цілеспрямований і свідомий розвиток особистості.

Отже, у ході експериментального навчання використовувалася розроблена нами система роботи з удосконалення навичок говоріння відповідно до мети й завдань кожного з етапів експериментальної програми. Ця система складалася з пропедевтичних, кумуляційних, тренувально-мовленнєвих і творчих вправ діалогічного й монологічного характеру, передбачала різні види робіт.

3.3. Результати експериментального дослідження

На всіх етапах дослідного навчання проводилися діагностичні (поточні) зрізи, а в кінці кожного етапу – контрольні.

Мета поточних зрізів полягала в тому, щоб простежити динаміку вдосконалення навичок продукувати усні діалогічні й монологічні висловлювання, виявити корективи подальшого експериментального навчання. Мета контрольних зрізів у кінці кожного етапу – з'ясування впливу пропонованої системи роботи з удосконалення навичок говоріння на формування вмінь і навичок у конкретній ситуації, пов'язаних із продукуванням і контролем власних висловлювань.

Завдання контрольних зрізів були аналогічними до тих, що пропонувалися на констатувальному етапі експериментальної роботи. Тому рівні сформованості вмінь і навичок говоріння визначалися за тими ж критеріями, що й під час констатувального експерименту. У контрольних та експериментальних класах вони були однаковими.

Основним завданням зрізових робіт в експериментальних класах було виявити глибину одержаних знань, сформованість навичок створювати усні висловлювання, необхідні учням у процесі спілкування в різних життєвих ситуаціях, у контрольних – рівень сформованих традиційною системою навчання вмінь і навичок говоріння, адаптувавши їх відповідно до віку й можливостей учнів.

Метою контрольного зрізу на підготовчому етапі навчання було перевірити рівень умінь п'ятикласників орієнтуватися в ситуації спілкування, ураховуючи умови, обставини, місце, час, тему, мету, адресата спілкування, створювати початкове уявлення про можливий варіант змісту висловлювання, прогнозуючи його загальний характер на основі визначеної теми висловлювання, переказувати й створювати усні висловлювання (Додаток Д).

Перше завдання контрольного зрізу полягало в перевірці засвоєння компонентів мовленнєвої діяльності: тема, мета, головна думка, задум, мотив, предмет, зміст мовлення, а також визначенні типу, жанру, добиранні заголовку, переказуванні.

Кількісний аналіз результатів контрольного зрізу на першому етапі покажемо в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Результати контрольних робіт 1 етапу дослідженого навчання

Завдання	Рівні							
	Високий		Достатній		Середній		Низький	
	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК
1.	27%	18%	31%	26%	45%	54%	5%	8%
2.	24%	15%	38%	29%	42%	25%	9%	29%
3.	13%	6%	30%	23%	44%	48%	12%	23%

Як видно з таблиці, контрольні й експериментальні класи виявили різницю у виконанні цього завдання - високого рівня досягли 27% (ЕК) підлітків та 18% (КК), достатнього – 31% (ЕК) та 26% (КК), середнього – 45% (ЕК) та 54% (КК), низького – 5% (ЕК) і 8% (КК). П'ятикласники здебільшого мають середній і низький рівень відповідних умінь і навичок. Основні труднощі викликало вміння сприймати задум автора, причину потреби висловлення, визначити тип, стиль і жанр мовлення. Це спричинило необхідність активізувати роботу над аналізом висловлювань і текстів відповідно до умов ситуації спілкування, ураховуючи всі її складові.

Таким чином, порівняльний аналіз виконання контрольних робіт учнями експериментальних і контрольних класів показав позитивні зміни в оволодінні учнями експериментальних класів умінням орієнтуватися в мовленнєвій ситуації.

Друге завдання мало на меті перевірити вміння створювати висловлювання діалогічного характеру відповідно до задуму.

У результаті виконання цього завдання було з'ясовано, що формуванню вміння прогнозувати характер майбутнього висловлювання на основі визначеної теми сприяє цілеспрямована робота. Цікаво, що учні знають важливі історичні факти про місто, проте не змогли використати інформацію і спрямувати мовлення на слухача. 24% учнів змогли увідповіднити матеріали з ситуацією, 29% не виділили головного й другорядного у власних висловлюваннях. Школярі контрольних класів виконували завдання набагато довше, у побудові діалогу виникали труднощі, пов'язані з невмінням висловлюватися логічно й послідовно, спрямувати процес говоріння на слухача. Реалізувати задум змогли лише 15% учнів, достатнього рівня досягли 18%. 59% підлітків показали невміння спланувати своє мовлення, підтримати діалог у комунікативній ситуації. 9% уникали діалогічної взаємодії.

Високого рівня у виконанні другого завдання досягли 24% учнів ЕК і 15% КК, достатній рівень 38% ЕК і 29% КК, середній – у 42% ЕК і 25% КК, низький – 9% ЕК і 29% КК.

Третє завдання передбачало перевірити навички учнів оперувати мовними засобами під час побудови усного монологічного висловлювання, створення образності, виразності, комунікативної доцільності.

Аналіз відповідей на третє запитання засвідчив, що рівень умінь підлітків експериментальних класів створювати монологічні висловлювання в усному мовленні, ураховуючи засоби увиразнення, емоційності, образності, вищий, ніж в учнів контрольних класів. 29% учнів активно користуються багатством виражальних засобів залежно від мети і завдань висловлювання.

Наведемо приклад:

1. Якось довелося мені побувати в зоопарку, де багато цікавого й нового дізналися про тварин. Там був вовк із білою плямою на шії... То був спритний, хоч і старий звір. Міцне й пружне тіло примушувало людей перешіптуватися: «Який сильний! Які ікла! Які очі!» Та, мабуть, ніхто по – справжньому не замислювався, що приховано за цим хижим поглядом?! Його погляд був сповнений прихованої доброти й ніжності, спокою, доброзичливості, а найголовніше – розуму й мудрості.

Але був і біль ... Любов до свободи – ось, що тривожило вовка. Він у неволі виріс, у неволі й помре... І ніколи не зрозуміє, що означає мчати горами, пити воду з чистого джерела в лісі, засипати на галявині серед розмаїття квітів і трав, зустрічати схід сонця на волі...

Але було ще щось у його очах. Що то було? (Ольга Ш.)

Недоліком у виконанні цього завдання було те, що бідний словниковий запас, уживання русизмів, просторіч, слів-паразитів, одноманітність синтаксичних конструкцій, відсутність образності негативно впливали на логічність і грамотність під час висловлення думок. Аналіз відповідей учнів контрольної групи показав, що 26% досягли високого рівня знань, умінь і навичок під час прогнозування усного висловлювання на основі визначеної теми; 32% - достатнього; 45% виявили часткові невміння користуватися багатством виражальних засобів залежно від мети й завдань висловлювання; 4% підлітків не змогли відтворити зміст думки, відобразити ставлення за допомогою виражальних засобів, що слугують меті спілкування, сприяють підвищенню рівня мовленнєвих умінь і навичок.

Високий рівень у третьому завданні виявили 13% ЕК і 6% КК, достатній – 30% ЕК і 23% КК, середній – 44% ЕК і 48% КК, низький – 12% ЕК і 23% КК.

Аналіз учнівських висловлювань виявив підвищення комунікативно-мовленнєвої активності в процесі продукування висловлювань, бажання свідомо оцінювати ситуацію спілкування. Це передбачало зосередження уваги на осмисленні висловлювання як продукту говоріння (теми, мети, задуму, мотиву, потреби, головного й другорядного, логіки викладу), свідомого ставлення до мовних засобів, добір яких пов'язаний з умінням вільно орієнтуватися в фонетичних, лексичних, граматичних одиницях, стилістичних різновидах, зрештою – вести діалог з додержання вимог мовленнєвого етикету в різних життєвих ситуаціях, створювати усні монологічні висловлювання. І хоча мовленнєво-пізнавальна активність учнів у будь-якій життєвій ситуації здійснюється поступово, результати контрольних зрізів свідчать про значні позитивні зрушення порівняно з результатами констатувального експерименту.

Проведення контрольного зрізу формувального експерименту другого етапу навчання (конструктивно-формувальний) за розробленою методикою дозволив

визначити рівні сформованості вмінь і навичок говоріння учнів 5-6 класів відповідно до кожного завдання, що видно з таблиці 3.2. Цей етап передбачав перевірку вмінь орієнтуватися в змісті та структурі висловлювання, зокрема формулювати основну думку висловлювання, запам'ятовувати зміст, особливості мовленнєвого оформлення, обмірковувати деталі самостійно створюваного висловлювання, аналізувати особливості змісту, відповідати на запитання співрозмовника і ставити запитання, користуватися невербальними засобами спілкування, осмислювати загальну структуру висловлювання, виділяти логіко-сміслові частини створюваного висловлювання.

Результати контрольних робіт 2 етапу дослідного навчання

Таблиця 3.2.

Завдання	Рівні							
	Високий		Достатній		Середній		Низький	
	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК
1.	10%	3%	29%	18%	42%	45%	19%	34%
2.	12%	5%	31%	20%	44%	50%	13%	26%
3.	22%	9%	42%	36%	35%	42%	6%	12%

Аналіз висловлювань показав, що учні експериментальних класів відповідальніше добирали переконливі аргументи й докази, критично оцінювали, висували припущення, навіть створювали гіпотези й обґрунтовували їх, виділяючи в них основний смисл, події, зіставляли їх із власним досвідом, почуттями, цінностями. Учні контрольних класів не завжди могли уявити словесно описані явища, фантазувати, помічати життєві проблеми, спростовувати хибні припущення, робити висновки. Наведемо приклади реплік підлітків («Інколи людина завдає болю іншій людині, але робить це несвідомо»; «Людина повинна бути вдячною, якщо хтось зробив щось від душі»). Отже, логічність, доречність мовлення базуються на розвинених уміннях мисленнєвої діяльності. На жаль, учні контрольних класів не завжди швидко й адекватно реагували на репліку співрозмовника і, що є важливим для нашого дослідження, виявляли ввічливість, тактовність, терпимість до однокласників, не передбачали реакції. Тому високий рівень виявили 10% ЕК і 3% КК, достатній – 29% ЕК і 18% КК, середній – 42% ЕК і 45% КК, низький – 19% ЕК і 34% КК.

Друге завдання передбачало виявлення якісних характеристик мовлення учнів, як змістовність, точність, виразність, доречність, правильність. Учні експериментальних класів продемонстрували не тільки вміння обмірковувати деталі змісту, ставити запитання, висловлювати власну думку й переконувати інших, а й відбирати найдоречніші слова відповідно до комунікативної мети та логіки розгортання висловлювання. Наведемо фрагмент діалогу.

- Марино, скажи, будь ласка, що тобі подарували хрещені батьки на Новий рік?
- М'яку іграшку й книгу.
- Чудовий подарунок. А чи знаєш, що раніше дарували саморобні іграшки?
- Ні, не чула.
- Дійсно, у моєї бабусі є вдома лялька з тканини. На Новий рік обов'язково дістає з шафи й залишає біля ялинки.
- Поясни, будь ласка, навіщо потрібні такі іграшки?
- По-перше, не шкодять здоров'ю; по-друге, свідчать про те, що хтось вкладав в них душу й серце, думаючи про найближчих людей; по-третє, були оберегом (Марина Х.).

У процесі побудови висловлювань учнями контрольних класів часто не здійснювався вибір мовних одиниць, засобів, які передають зміст висловлювання, тому не забезпечувався зворотний зв'язок. Таблиця засвідчує, що високого рівня досягли 12% ЕК і 5% КК, достатнього - 31% ЕК і 20% КК, середнього - 44% ЕК і 50% КК, низького - 13% ЕК і 26% КК.

Третє завдання полягало у визначенні рівня навичок користуватися позамовними виражальними засобами - мімікою, виразом очей і обличчя, жестами, позою мовця. Усвідомлюючи, що міміка й жести - це інтуїтивне вираження думки, учні ЕК пройнялися думкою уривку, збагатили словниковий запас лексико-семантичними засобами виразності. Увагу учнів КК менше привернули як мовні засоби, що увиразнюють зміст висловлювання, так і позамовні. Високий рівень виявили 22% учнів ЕК і 9% учнів КК, достатній рівень сформованості у 42% учнів ЕК і 36% - КК, середній - 35% ЕК і 42% учнів КК, низький - 6% ЕК та 12% КК.

Результати виконаної роботи учнями 5-6 класів підтвердили, що вдосконаленню навичок говоріння сприяє цілеспрямована й активна робота.

Метою контрольного зрізу на третьому етапі дослідження було оцінити мовленнєве повідомлення, перевірити результат відповідно до поставленої мети, висловити власну думку, створити висловлювання і відстежити реакцію співрозмовника. Учні ЕК з першим завданням справилися краще: усвідомили мотив-мету, план досягнення, оцінювання результату, виконали мисленнєві дії-аналіз, порівняння, узагальнення, робили висновки, добирали аргументи й критично оцінювали інформацію.

Таблиця 3.3.

Результати контрольних робіт третього етапу дослідного навчання

Завдання	Рівні							
	Високий		Достатній		Середній		Низький	
	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК
1.	34%	18%	39%	33%	22%	35%	2%	5%
2.	29%	19%	37%	29%	39%	50%	1%	5%
3.	39%	28%	53%	47%	23%	33%	1%	5%

34% учнів ЕК і 18% КК мали високий рівень навичок говоріння, достатній – 39% ЕК і 33% КК, середній – 22% ЕК і 35% КК, низький – 2% ЕК і 5% КК.

Другим завданням третього етапу контрольної роботи було запропоновано побудувати діалог, використовуючи фразеологізми, що допоможе збагатити мислення й мовлення школярів, їхній ціннісно-орієнтаційний досвід. Поставивши за мету перевірити навички конструювати діалоги, учні набували вмінь доречно використовувати слова в мовленні відповідно до задуму, розвивали пізнавальну сферу, мовленнєву пам'ять.

У контрольних класах дотримувалися високого рівня мовленнєвої компетентності в процесі продукування діалогічних висловлювань 19% учнів КК і 29% ЕК, достатнього – 37% ЕК і 29% КК, середнього – 39% ЕК і 50% КК, низького – 1 ЕК і 5% КК.

Третє завдання забезпечує самоконтроль, взаємоперевірку, розвиток логіко-мовленнєвих умінь (логічно міркувати, виділяти смислові елементи), осмислення і оцінювання відповідей товариша. Високого рівня досягли 39% ЕК і 28% КК, достатнього – 53% ЕК і 47% КК, середнього – 23% ЕК і 33% КК, низького – 1% ЕК і 5% КК.

Порівняльні дані рівнів сформованості навичок говоріння учнів основної школи за результатами етапів експериментального дослідження подано в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4.

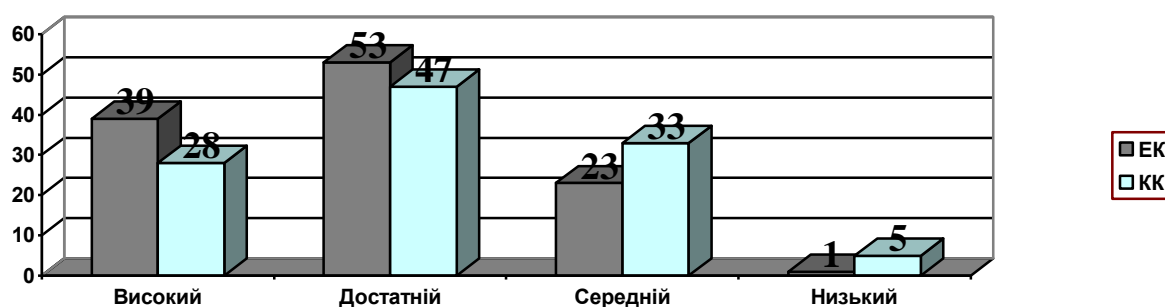
Порівняльні дані рівнів сформованості навичок говоріння учнів основної школи за результатами етапів експериментального дослідження

Етапи експериментального дослідження	Рівні сформованості навичок говоріння у %							
	Високий		Достатній		Середній		Низький	
	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК
І етап – підготовчий (5 клас I півріччя)	13	6	30	23	44	48	12	23
II етап – конструктивно-формульвальний (5 клас II півріччя – 6 клас I півріччя)	22	9	42	36	35	42	6	12
III етап – контрольньо-корекційний (6 клас II півріччя)	39	28	53	47	23	33	1	5

Високий рівень сформованості навичок говоріння в учнів ЕК становить 39% (проти 24%), достатній – 53%(проти 32%), середній – 23% школярів (проти 27%), низький - 1% (проти 16%). Оволодіння учнями ЕК понятійним апаратом, засвоєння операційних основ мовленнєвого розвитку сприяло вдосконаленню навичок створювати усні діалогічні й монологічні висловлювання, у відповідності мовні засоби з ситуацією мовлення.

Порівняльну характеристику рівнів сформованості навичок говоріння в учнів основної школи представлено в діаграмі (експериментальні класи позначено темним кольором, контрольні – світлим).

Діаграма 3.1.

Як видно з діаграми, в ЕК рівень навичок продукування усних

висловлювань виявився значно вищим (на 12%), ніж у контрольних. Це свідчить про доцільність та ефективність методики роботи з удосконалення навичок говоріння, що сприяє свідомому плануванню й створенню підлітками якісних, комунікативно доречних усних висловлювань, необхідних у різних ситуаціях.

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що розроблена нами система вдосконалення навичок говоріння учнів 5-6 класів є ефективною за умови поступового переходу від ознайомлення з ситуаціями спілкування до оволодіння необхідними мовленнєвими і комунікативними діями.

Висновки з 3 розділу

Удосконалення навичок говоріння учнів 5-6 класів здійснювалося за розробленою методикою, основою якої стала лінгводидактична модель, що складалася з трьох послідовних етапів: підготовчого, конструктивно-формульовального, контрольного-корекційного.

Підготовчий етап експериментального дослідження, що передбачав оволодіння учнями спеціальним понятійним апаратом, вміннями й навичками на основі засвоєних мовленнєвознавчих понять, дозволив усвідомити важливість мовленнєвої ситуації, її складових у процесі висловлення думок і почуттів.

На другому етапі експерименту одночасно з засвоєнням понятійної й операційної основи мовленнєвого розвитку в учнів удосконалюються навички будувати усні монологічні й діалогічні висловлювання різних стилів, типів і жанрів, у відповідності мовні засоби з ситуацією мовлення.

Контрольно-корекційний етап показав важливість навичок самоконтролю й самооцінки власного мовлення, що забезпечуватимуть зворотний зв'язок і готовність до мовотворчості в будь-якій життєвій ситуації.

Удосконалення навичок говоріння буде ефективним, якщо здійснюватиметься системний підхід до роботи, відбуватиметься поетапний розвиток умінь і навичок продукування усних висловлювань, добиратимуться оптимальні форми, методи, прийоми й засоби навчання; застосовуватимуться новітні технології навчання, що створюють умови для активної комунікативної і пізнавальної діяльності школярів, розвитку творчих здібностей.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Осмислення процесу говоріння як одного з визначальних компонентів мовленнєвої діяльності є умовою стимуляції інтелектуального потенціалу школярів, взаємодії і взаєморозуміння між людьми в процесі спілкування, програмування мовленнєвих дій.
2. Проведене дослідження довело актуальність проблеми говоріння, окремі аспекти якої розв'язано в теорії і практиці навчання, проте не знайшло своєї комплексної теоретико-практичної реалізації удосконалення навичок говоріння в учнів підліткового віку.
3. Удосконалення навичок продукувати висловлювання учнів 5-6 класів здійснювалося з урахуванням комунікативно-діяльнісного підходу до навчання мови та з опорою на мовленнєву діяльність
4. Робота з удосконалення навичок говоріння передбачає урахування лінгвістичних, лінгводидактичних, психологічних, психолінгвістичних засад, що дає змогу учням 5-6 класів планувати й правильно продукувати висловлювання з метою спілкування, ураховуючи особливості ініціативних мовленнєвих дій.
5. Аналіз наукової літератури підтвердив необхідність обґрунтування й уточнення понятійної й операційної основ мовленнєвого розвитку, із засвоєнням яких удосконалюються навички створювати усні діалогічні й монологічні висловлювання різних стилів, типів і жанрів, що дозволило констатувати: ознайомлення школярів з теоретичними засадами говоріння принципово можливе й не створює труднощів для підлітків.
6. Систематичні спостереження уроків з української мови та літератури, аналіз усних відповідей учнів та власного досвіду викладання української мови та літератури в школі, результати анкетування вчителів та учнів свідчать про не усвідомлення ролі говоріння як виду мовленнєвої діяльності, що ускладнює процес навчання, порушує вимоги до усного мовлення. Наслідком цього є несистематичність роботи з удосконалення навичок підлітків висловлювати думки в усній формі.

7. На основі результатів констатувального зрізу виявлено помилки в процесі продукування усних висловлювань учнів 5-6 класів, а також недоліки, зокрема невміння орієнтуватися в ситуації спілкування, змісті висловлювання, структурній організації, мовному оформленні, оцінювати мовленнєві повідомлення, здійснювати контроль для забезпечення зворотного зв'язку.

8. Недостатній рівень сформованості в учнів підліткового віку навичок здійснювати мовленнєву діяльність з урахуванням усіх складових мовленнєвої ситуації дозволив припустити, що ефективність удосконалення навичок говоріння в учнів 5-6 класів на уроках української мови забезпечується сукупністю таких педагогічних умов: інтерес учителя до вдосконалення навичок говоріння на мовленнєвій, мовній та соціокультурній основі, розуміння актуальності й необхідності його вдосконалення в учнів, творчий підхід до процесу навчання; наявність дібраного дидактичного матеріалу комунікативно доречних висловлювань; поєднання традиційних та інноваційних технологій навчання; активізація пізнавальної діяльності школярів шляхом опори на принципи зв'язку навчання з життям; дотримання культури мовлення і правил спілкування; потреба у враженнях, спілкуванні з метою самореалізації і самовдосконалення.

9. Дослідне навчання, що здійснювалося за розробленою лінгводидактичною моделлю, засвідчило необхідність поетапного вдосконалення навичок говоріння. Результати першого етапу показали рівень засвоєння учнями мовленнєвих понять, необхідних для продукування висловлювань певного типу і стилю мовлення, як наслідок – оволодіння необхідними мовленнєвими діями. Другий етап сприяв удосконаленню навичок орієнтуватися в змісті та осмислити структуру висловлювання залежно від мовленнєвої ситуації, планувати зміст і форми майбутнього висловлювання відповідно до складових ситуацій спілкування, використовуючи відповідні мовні засоби та етикетні норми. Третій етап дозволив сформуванню навички оцінювати й визначати результати висловлювання відповідно до поставленої мети, здійснювати контроль за власним висловлюванням для забезпечення зворотного зв'язку.

10. Експериментальна апробація висунутих у дисертації положень, згідно з якими здійснюватиметься вдосконалення навичок говоріння учнів 5-6 класів, дала підстави

стверджувати, що запропонована система вправ (пропедевтичні, кумуляційні, тренувально-мовленнєві та творчі) сприяла глибокому засвоєнню мовленнєвих понять, формуванню комунікативних навичок під час створення усних діалогічних і монологічних висловлювань з дотриманням правил мовленнєвого етикету, емоційному розвитку, вихованню моральних якостей.

11. Дослідження засвідчило ефективність поєднання теоретичного матеріалу й системи вправ і завдань, що сприяють удосконаленню навичок говоріння; упровадження принципів, методів, прийомів і засобів навчання, необхідних для автоматизації навичок продукування усних висловлювань.

12. Результати дослідження переконали, що вдосконалення навичок говоріння в учнів 5-6 класів необхідно здійснювати в умовах активізації навчально-виховного процесу з застосуванням новітніх технологій (технологія ситуативного моделювання; колективно-групового навчання; опрацювання дискусійних питань), що спонукають учнів 5 – 6 класів до висловлювання власної думки, особистої позиції щодо проблеми, удосконалюють уміння знаходити інформацію до теми, аналізувати її, виділяти головне й другорядне, будувати висловлювання в логічній послідовності відповідно до задуму. Створення висловлювань за допомогою інтерактивних технологій відбувається більш ефективно за умов цілеспрямованого керування цим процесом, що забезпечує підвищення експлікації наявних і вироблення більш продуктивних складових комунікативного потенціалу.

13. Результати, одержані в ході дослідного навчання, показали позитивні зміни в експериментальних класах порівняно з контрольними, що дозволило зробити висновок про ефективність розробленої нами експериментальної програми з удосконалення навичок говоріння в учнів 5-6 класів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми. Особливої уваги потребують питання, пов'язані з ритміко-інтонаційною структурою усного мовлення підлітків, розвитком умінь і навичок говоріння в позакласній роботі з української мови для підвищення мовленнєвої культури особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович С. Д. Мовленнєва комунікація : підруч . / С. Д. Абрамович, М. Ю.Чікарькова . – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 472 с.
2. Абрамович С. Д. Риторика : навч. посіб. [для студ. гум. спец. вищ. навч. закл.] / С. Д. Абрамович, М. Ю. Чікарькова. – Львів : Світ, 2001. – 240 с.
3. Ажеж Клод. Человек говорящий : вклад лингвистики в гуманитарные науки / Ажеж Клод; пер. с фр. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 304 с.
4. Актуальные проблемы психологии речи и психологии обучения языку : [зб. наук праць / ред. Леонтьев А.]. – М. : Моск. ун-т, 1970. – 158 с.
5. Александров Д. Н. Риторика : [учеб. пособ. для вузов] / Александров Д. Н. – М. : ЮНИТИ – ДАНА, 1999. – 534 с.
6. Алексеева Л. Г. Исследование речемыслительной креативности личности / Алексеева Л. Г. – М., 1993. – 22 с.
7. Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі / Алексюк А. М. – [2-е вид.]. – К. : Рад. школа, 1981. – 206 с.
8. Алферов А. Д. Психология развития школьников : [учеб. пособ. по психологи] / Алферов А. Д. – Ростов н/Д : Феникс, 2000. – 384 с.
9. Ананьев Б. Человек как предмет познания. Психологические труды : в 2-х т. / Ананьев Б. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 2. – 1980. – 322 с.
10. Архипова Е. В. Основы методики развития речи учащихся : учеб. пособ. для студентов пед. вузов / Архипова Е. В. – Рязань : РГПУ, 1999. – 134с.
11. Атанов Г. А. Деятельный подход в обучении / Атанов Г. А. – Донецк : ЕАИ - пресс, 2001. – 160 с.
12. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – 608 с.
13. Бабич Н. Д. Лінгво-психологічні основи навчання і вивчення мови / Бабич Н. Д. – Чернівці : Рута, 2000. – 175 с.
14. Бадер В. І. Розвиток усного і писемного мовлення молодших школярів / Бадер В. І. – К. : «АПН», 2000. – 316 с.

15. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної генології : [навч. посіб для студ. вищ. навч. закл.] / Бацевич Ф. С. – К. : Академія, 2006. – 248 с.
16. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / Бацевич Ф. С. – К. : Академія, 2004. – 344 с
17. Беликов В. И. Социолінгвістика : [учеб. для вузов] / В. И. Беликов, Л. П Крысин. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 439 с.
18. Белкин А. С. Основы возрастной педагогіки : [учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Белкин А. С. – М. : Академия, 2000. – 192 с.
19. Белянин В.П. Введение в психолінгвістику / Белянин В. П. – [2 – е изд]. –М. : ЧеРо, 2000. – 128 с.
20. Бикова Г. Народні традиції мовного етикету та їх реалізація в сучасних умовах / Г. Бикова // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2003. – № 2. – С. 94 – 99.
21. Білодід І. К. Усне побутове літературне мовлення / Білодід І. К. – К., 1970.
22. Білоусенко П. І. Учїться висловлюватися / Білоусенко П.І., Арешенков Ю. О, Віняр Г. М та ін. – К.: Рад. школа, 1990. – 126 с.
23. Біляєв О. М. Проблема методів у навчанні мови / О. М. Біляєв // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 10. – С. 60 – 64.
24. Біляєв О. М. Сучасний урок української мови / Біляєв О. М. – К. : Рад. школа, 1981. – 176 с.
25. Бодалев А. А. Личность и общение / Бодалев А. А. – М. : Педагогика, 1983.– 271 с.
26. Бондаренко Н. Проблеми словникової роботи на уроках української мови та шляхи їх розв'язань / Н. Бондаренко // Українська мова і література в школі.– 2005. – № 7. – С. 5 – 11.
27. Борисов А. Ю. Роскошь человеческого общения / Борисов А. Ю. – М. : RISC : Ин-т соц. связей, 1998. – 183 с.
28. Борисюк І. В. Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення / Борисюк І. В. – К. : Наук. думка, 1990. – 202 с.
29. Бурлаков Ю. А. Механизмы речи и мышления / Бурлаков Ю. А. – М., 1995. – 64 с.

30. Варзацька Л. О. Інтерактивні технології в системі особистісно–зорієнтованої освіти / Л. О. Варзацька, Л. М. Кратасюк // Бібліотечка „Дивослова”. – 2006. – №4(10). – 64 с.
31. Варзацька Л. Особистісно зорієнтована модель мовленнєвого розвитку особистості / Л. Варзацька, О. Янчук // Українська мова і література в школі. – 2007. – № 3. – С. 13 – 18.
32. Варна夫ська І. В. Формування мовленнєвої компетентності учнів 5 – 7 класів у процесі засвоєння виражальних засобів української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (українська мова)» / І. В. Варна夫ська. – Херсон, 2005. – 19 с.
33. Васьков Ю. В. Сучасні освітні інноваційні концепції. Педагогічні теорії, технології, досвід / Васьков Ю. В. – Харків : Скорпіон, 2000. – 120 с.
34. Вашуленко М. С. Перспективність і наступність у навчанні української мови в початковій і середній школі / М. С. Вашуленко // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 8. – С. 12 – 15.
35. Введенская Л. А. Культура речи / Введенская Л. А. – Ростов н/Д : Феникс, 2002. – 448 с.
36. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і гол. ред. В.Т.Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.
37. Веніг Н. М. : Формування мовленнєвої компетенції старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (російська мова)» / Н. М. Веніг. – К., 2001. – 13 с.
38. Верлань А. Ф. Дидактичні принципи в умовах традиційного і комп’ютерного навчання/ А. Ф. Верлань, Н. Т. Тверезовська // Педагогіка і психологія. – 1998. – №4. – С. 126 – 132.
39. Винокур Т. Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения / Винокур Т. Г. – М. : Наука, 1993. – 212 с.
40. Вікова та педагогічна психологія : [навч. посіб. / упоряд. : О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.]. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
41. Вікова психологія : [ред. Г. С. Костюк]. – К. : Рад. школа, 1976. – 268 с.

42. Войскунский А. Е. Я говорю, мы говорим ... : Очерки о человеческом общении / Войскунский А. Е. – [2 – е изд.]. – М. : Знание, 1990. – 238 с.
43. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М. : Лабіринт, 1999 . – 351 с.
44. Выготский Л. С. Психология / Выготский Л. С. – М. : Апрель Пресс : ЭКСМО – Пресс,2000. – 1007 с.
45. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистических исследований / Гальперин И. Р. – М. : Наука, 1981. – 139 с.
46. Гаркуша В. В. Формирование навыков общения и коммуникативных способностей в процессе лично – ориентированного обучения устной иноязычной речи : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. псих. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / В. В. Гаркуша. – Днепрпетровск, 1992. – 20 с.
47. Глазова О. Навчання діалогічного мовлення / О. Глазова // Дивослово. – 2003. – №1. – С. 31 – 33.
48. Глазова О. П. Рідна мова : підруч. [для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл.] / О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов. – К. : Освіта України, 2005. – 288 с.
49. Глазова О. П. Рідна мова : [підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл.] / О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов. – К. : Педагогічна преса, 2006. – 288 с.
50. Говорите.... если умеете : [сборник / сост. В. Г. Буткевич]. – М. : Знание, 1990. – 63, [1] с.
51. Гойхман О. Я. Основы речевой коммуникации / О. Я. Гойхман, Т. М. Надеина. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 272 с.
52. Гойхман О. Я. Речевая коммуникация : [учебник] / О. Я. Гойхман, Т. М. Надеина. – М.: ИНФРА - М, 2001. – 272с. – (Серия „Высшее образование”).
53. Голобородько Є. П. Загальні питання інтерактивного навчання / Голобородько Є. П; [зб. наук. праць / заг. ред. В. Д. Шарко]. – Херсон : ОЛДІ-плюс,2000. – С. 3 – 6.

54. Голобородько Є. П. Робота з текстом як лінгводидактичний засіб оптимізації фахової підготовки вчителя / Є. П. Голобородько // Південний архів: Філологічні науки. – Вип. XIX. – Херсон : ХДУ, 2002. – С. 126 – 129.
55. Голуб И.Б. Книга о хорошей речи / И. Б. Голуб, Д. Э. Розенталь. – М. : Культура и спорт, 1997. – 268 с.
56. Голубков В.В. Мастерство устной речи / Голубков В. В. – М. : Просвещение, 1967. – 200 с.
57. Державний стандарт базової повної середньої освіти // Дивослово. – 2004 . – №3. – С.76 – 79.
58. Десяева Н. Д. Культура речи педагога : учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений / Десяева Н. Д., Лебедева Т. А., Ассиурова Л. В. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – 192 с.
59. Дика Н. М. Система роботи з культури мовлення в 5-7 класах загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (українська мова)» / Н. М. Дика. – К., 2002. – 19 с.
60. Діалогічна взаємодія у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : [книга для вчителя / упорядкув. В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, А. Г. Волинець]. – К. : Рад. школа, 1997. – 137 с.
61. Дмитровський Є. М. Методика викладання української мови в середній школі / Дмитровський Є. М. – К. : Рад. школа, 1968. – 288 с.
62. Добрович А.Б. Общение: наука и искусство / Добрович А. Б. – М. : Знание, 1980. – 160 с.
63. Донченко Т. До проблеми методів навчання української мови / Донченко Т. // Українська мова і література в школі. – 2005. – №7. – С. 2 – 5.
64. Донченко Т. К. Організація навчальної діяльності на уроках рідної мови : [посіб. для вчителів і студентів] / Донченко Т. – К. : Фондація ім. О.Ольжича, 1995. – 264 с.
65. Дорошенко С. І. Основи культури і техніки усного мовлення : навч. посіб. / Дорошенко С. І. – Харків, 2002. – 144 с.

66. Дридзе Т. М. Психология общения / Т. М. Дридзе, В. Э. Реньге. – Рига, 1979. – 66 с.
67. Дубовик С. Формування граматичних навичок: функціональна орієнтація / С. Дубовик // Дивослово. – 1998. – № 6. – С. 29 – 31.
68. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія / Єрмоленко А. М. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
69. Єрмоленко С. Я. Рідна мова : підруч. [для 5-го класу] / Єрмоленко С. Є., Сичова В. Т. – К. : Грамота, 2005. – 240 с.
70. Ершов П. М. Обучение на уроке, или режиссура поведения учителя / Ершов П. М., Ершова А. П., Букатов В. М. – [2-е изд.]. М. : Моск. псих.-соц. ин-т, Флинта, 1998. – 336 с.
71. Ефименко О. В. Развитие диалогической речи учащихся 5 – 7 классов на уроках русского (родного) языка : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения (русский язык)» / О. В. Єфименко. – К., 1996. – 24 с.
72. Жинкин Н. И. Механизмы речи / Жинкин Н. И. – М. : Наука, 1958. – 352 с.
73. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации / Жинкин Н. И. – М. : Наука, 1982. – 32 с.
74. Заболотний О. В. Рідна мова : підруч. [для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл.] / О. В. Заболотний, В. В. Заболотний. – К. : навч. кн., 2005. – 288 с.
75. Загальна психологія : [підруч. / заг. ред. Максименка С. Д.]. – Вінниця : Нова Книга, 2004. – 704 с.
76. Захлюпана Н. М. Словник - довідник з методики викладання української мови / Н. М. Захлюпана, І. М. Кочан. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 250 с.
77. Зимняя И. А. Лингвopsиxология речевой деятельности / Зимняя И. А. – М.: МПСИ, Воронеж : НПО «Модек», 2001. – 432 с.
78. Зимняя И. А. Педагогическая психология : учеб. [для студ. высш. учеб. завед.] / И. А. Зимняя. – М. : Логос, 2000. – 383 с.
79. Зимняя И. А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке / Зимняя И. А. – М. : Просвещение, 1985. – 160 с.

80. Иваницкая Г. И. Уроки развития связной речи / Иваницкая Г. И. – К. : Рад. школа, 1984. – 208 с.
81. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід : [метод. посіб./ авт. - уклад. : О. І. Пометун, Л. В. Пироженко] . – К. : АПМН, 2002. – 136 с.
82. Інтоніяція як мовний засіб вираження думки. – К. : Наук. думка, 1975. – 174 с.
83. Капинос В. И. Развитие речи: теория и практика обучения. 5 – 7 классы / Капинос В. И. – М. : Просвещение, 1991. – 342 с.
84. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Караман С. О. – К. : Ленвіт, 2000. – 272 с.
85. Капська А. Й. Педагогіка живого слова : [навч. – метод. посіб. для викл. та студ. пед. ін – в, педучилищ] / Капська А. Й. – К. : ІЗМН, 1997. – 140 с.
86. Ключев Е. В. Речевая коммуникация : учеб. пособ. для ун - тов и ин –тов / Ключев Е. В. – М. : Приор, 1998. – 224 с.
87. Казарцева О.М. Культура речевого общения: теория и практика обучения : [учеб. пособ.] / Казарцева О. М. – М. : Флінта: Наука, 1998. – 496 с.
88. Кларин М.В. Интерактивное обучение – инструмент освоения нового опыта / М. В. Кларин // Педагогика.– 2000. – №7. – С. 12 – 18.
89. Ковалик І.І. Мова і мовлення та форми їх існування / І. І. Ковалик // Мовознавство. – 1979. – №3. – С. 3 – 10.
90. Коваль А. Слово про слово / Коваль А. – К. : Рад. школа, 1986. – 360 с.
91. Колодич О.Б. Сучасні підходи до вивчення мовленнєвої діяльності / О. Б. Колодич Педагогіка і психологія. Вісник АПН України, 2000. – № 4(45). – С. 55 – 60.
92. Коммуникация и мышление. – М., 1990. – 156 с.
93. Конечкая В.П. Социология коммуникации / Конечкая В. П. – М. : междунар. ун-т бизнеса и управления, 1997. – 304 с.
94. Концепція мовної освіти 12-річної школи // Дивослово. – 2002. – №8. – С. 59 с – 65.
95. Кочеткова Т.Ю. Акт мовлення як об'єкт філософського осмислення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03. / Т. Ю. Кочеткова. – К., 1998. – 16 с.

96. Костомаров В. Г. О разграничении терминов «устный» и «разговорный», «письменный» и «книжный» / В. Г. Костомаров // Проблемы современной филологии. – М., 1965. – 176 с.
97. Кочубей Л. В. Формирование навыков диалогической речи у учащихся 5 классов (в школах с русским языком обучения) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.02 »Теория и методика обучения (русский язык)» / Л. В. Кочубей. – К., 2002. – 22 с.
98. Красников Ю. В. Алгоритмы порождения речи / Красиков Ю. В. – Орджоникидзе. : Ир, 1990. – 239 с.
99. Кубрякова Е. С. Модели порождения речи и главные отличительные особенности речепорождающего процесса / Кубрякова Е. С. // Человеческий фактор в языке : Язык и порождение речи. – М. : Наука, 1991. – С. 21 – 81.
100. Кузьміна О., Носалюк В. Інноваційні прийоми активізації пізнавальної діяльності учнів 5 – 6 класів на уроках мови / О. Кузьміна, В. Носалюк // Українська мова та література в школі. – 2005. – № 6. – С. 3 – 7.
101. Кучинский Г. М. Психология внутреннего диалога / Кубинський Г. М. – М. : Наука, 1990. – 40 с.
102. Лабунская В. А. Экспрессия человека : общение и межличностное познание : учеб. пособ. для вузов / Лабунская В. А. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 522 с.
103. Ладыженская Т. А. Живое слово / Ладыженская Т. А. – М. : Просвещение, 1986. – 119 с.
104. Ладыженская Т. А. Речь. Речь. Речь /Ладыженская Т. А. – М. : Педагогика, 1990. – 98 с.
105. Ладыженская Т. А. Устная речь как средство и предмет обучения / Ладыженская Т. А. – М. : Флінта : Наука, 1998. – 136 с.
106. Лакан, Жан. Функция речи и поле речи и языка в психоанализе / Лакан, Жан. – М. : Гнозис, 1995. – 96 с.
107. Леонтьев А. А. Психология общения : [учеб. пособ. для студ. вузов, обуч. по спец. „Психология”] / Леонтьев А. А. – М. : Смысл, 1999. – 365 с.
108. Леонтьев А. А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания / Леонтьев А. А. – М. : Наука, 1969. – 307 с.

109. Леонтьев А. А. Слово в речевой деятельности. Некоторые проблемы общей теории речевой деятельности / Леонтьев А. А. – М. : Наука, 1965. – 245 с.
110. Леонтьев А.А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии / Леонтьев А. А. – М. : Моск. псих. - соц. ин-т , 2001. – 447 с.
111. Лернер И. Я. Методы обучения / И. Я. Лернер, М. Н. Скаткин // Дидактика средней школы. – М. : Просвещение, 1975. – С. 146 – 184.
112. Лещак О. Языковая деятельность. Основы функциональной методологии лингвистики / Лещак О. – Тернополь, 1996. – 446 с.
113. Либин, Александр, Парилис, Сергей. Думаем, говорим, делаем: феномены повседневного сознания / Либин, Александр, Парилис, Сергей. – М. : Ин – т практ. психологии, 1998. – 224 с.
114. Лурия А. Р. Язык и сознание / Лурия А. Р. – М. : Изд – во МГУ, 1979. – 319с.
115. Львов М. Р. Основы теории речи : [учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Львов М. Р. – М. : Издательский центр „Академия”, 2000. – 248 с.
116. Львов М. Р. Словарь-справочник по методике преподавания русского языка : пособ. для студ. пед. вузов и колледжей / [упор. М. Р. Львов]. – М. : Издательский центр „Академия”, Высшая школа, 1999. – 272 с.
117. Ляудис В. Я. Методика преподавания психологии : [учеб. пособ.] / Ляудис В. Я. – М. : УРАО, 2000. – 128 с.
118. Ляшкевич А. І. Наступність і перспективність формування діалогічного мовлення учнів початкових і 5 класів загальноосвітньої школи : автореф. дис на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (українська мова)» / А. І. Ляшкевич. – Херсон, 2003. – 18 с.
119. Мадзігон В. М. Педагогічні аспекти створення і використання електронних засобів навчання / Мадзігон В. М., Лапінський В. В., Дорошенко Ю. О. // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць; вип.4. – К.: Педагогічна думка, 2003. – С.70 – 78.
120. Максименко С. Д. Загальна психологія : [навч. посіб.] / Максименко С. Д. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 272 с.

121. Мамчур Л. І. Роль діалогічної комунікації в особистісно-зорієнтованому навчанні / Л. І. Мамчур // Рідна школа. – 2006. – № 12. – С. 3 – 5.
122. Маркова А. К. Психология усвоения языка как средство общения / Маркова А. К. – М. : Педагогика, 1974. – 239 с.
123. Маркова А. К. Формирование мотивации учения : [кн. для учит.] / Маркова А. К. , Матис Т. А. , Орлов А. Б. – М. : Просвещение, 1990. – 191 с.
124. Мастерство устной речи. – М. : Просвещение, 1967. – 200 с.
125. Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении / Матюшин А. М. – Москва: Педагогика, 1972. – 168 с.
126. Мацько Л. І. Риторика : [навч. посіб.] / Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 311 с.
127. Мельник Є.Ю. Формування граматичних навичок говоріння в навчанні іншомовного спілкування за інтенсивною методикою на початковому етапі середньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (англійська мова)» / Є. Ю. Мельник. – К., 1998. – 16 с.
128. Мельник Т. В. Розвиток образного мовлення учнів 5-9 класів шкіл з російською мовою навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 « Теорія та методика навчання (українська мова)» / Т. В. Мельник. – Херсон , 2004. – 22 с.
129. Методика вивчення української мови в школі : посіб. для вчителів / [О.М. Біляєв, В. Я. Мельничайко, М. І. Пентилюк та ін.]. – К. : Рад. школа, 1987. – 246 с.
130. Методика викладання української мови в середній школі/ за ред. І. С. Олійника. – К. : Вища школа, 1989. – 439 с.
131. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах / за ред. М.І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2000. – 264 с.
132. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / [М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горюшкіна та ін.]; за ред. М. І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2005. – 400 с.

133. Методика развития речи на уроках русского языка : [кн.. для учителей / ред. Т. А. Ладыженская и др.]. – М. : Просвещение, 1991. – 240 с.
134. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика : / [пособ.для студ. гуманит. вузов и учащихся лицеев] / Мечковская Н. Б. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 207 с.
135. Михайловская Г. А. Лингводидактические основы формирования речевых умений в процессе обучения русскому языку : [монография] / Г. А. Михайловская. – К. : Издательский центр ОАО УКРНИИПСК,1999. – 208 с.
136. Мотивация и мотивы / [Е. Ильин]. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с. – (Серия „Мастера психологии”).
137. Навчання в дії : Як організувати підготовку вчителів до застосування інтерактивних технологій навчання : [метод. посіб. / А. Панченков, О. Пошетун, Т. Ремех]. – К. : А.П.Н., 2003. – 72 с.
138. Невлева И.М. Философия : [учеб. пособ.] / Невлева И. М. – Х. : Консум, 2001. – 432 с.
139. Немов Р.С. Психология : учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: в 3 кн./ Р. С. Немов. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – кн. 2. : Психология образования. – 2001. – 608 с.
140. Нісімчук А.С.Сучасні педагогічні технології / Нісімчук А. С., Падалка О. С., Шпак О. Т. – К.,2000 – 368 с.
141. Озадовська Л. Мова у контексті діалогу / Л. Озадовська // Філософська думка. – 2004. – №3. – С. 22 – 31.
142. Омельчук С. А. Усі уроки рідної мови в 5класі / Омельчук С. А., Ляшкевич А.І., Кравець М. В. – Х. : Основа, 2006. – 480 с.
143. Омельчук С. А. Усі уроки української мови в 6 класі /Омельчук С. А., Ляшкевич А. І., Чаловська М. В. – Х. : Основа, 2006. – 432 с.
144. Онищук В. О Дидактичні основи засвоєння учнями мовних навичок і умінь / В. О. Онищук // Українська мова і література в школі. – 1971. – №3. – С. 48 – 53.
145. Оптимизация речевого воздействия. – М. : Наука, 1990. – 239 с.
146. Основы методики русского языка в 4 – 8 классах / [под ред. А.В. Текучева, Т.А. Ладыженской] . – М. : Просвещение, 1983. – 287 с.

147. Основы теории коммуникации : учеб. / [ред. проф. Василик]. – М. : Гардарики, 2003. – 615 с.
148. Основы теории речевой деятельности. – М. : Наука, 1974. – 238 с.
149. Палихата Е. Я. Культура українського діалогічного мовленнєвого спілкування. 5-9 класи : [навч. посіб. для учнів] / Палихата Е. Я. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2003. – 104 с.
150. Палихата Е. Я. Лінгвістичні особливості діалогічного мовлення / Е. Я. Палихата // Дивослово. – 1995. – № 3.– С. 29 – 31.
151. Палихата Е. Рідна мова. Уроки усного діалогічного спілкування. 5 – 9 класи. Матеріали факультативних занять з діалогічного мовлення. 8-9 класи : кн. для вчителя / Палихата Е. Я. – Тернопіль : ТДПУ імені Володимира Гнатюка, 2002. – 143 с.
152. Палихата Е. Я. Методика навчання українського усного діалогічного мовлення учнів основної школи : [монографія] / Палихата Е. Я. – Тернопіль, 2002. – 271 с.
153. Палихата Е. Я. Ситуаційні вправи для навчання діалогічного мовлення / Е. Я. Палихата // Наукові записки ТДПУ. Серія: Педагогіка. – 2002.– № 9. – С. 90 – 94.
154. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению / Пассов Е. И. – М. : Просвещение, 1991. – 223 с.
155. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному говорению / Пассов Е. И. – М. : Русский язык, 1989. – 276 с.
156. Пашковская Н. Лингводидактические методы обучения русскому языку : [пособ. для учителя] / Пашковская Н. – К. : Рад. школа, 1996. – 192 с.
157. Педагогическое речеведение : словарь - справочник / [под ред. Т.А. Ладыженской и А.К. Михальской; сост. А.А. Князьков]. – изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Флинта, Наука, 1998. – 312 с.
158. Пентилюк М. Концептуальні засади комунікативної методики навчання української мови / М. Пентилюк, О. Горошкіна, А. Нікітіна // Українська мова і література в школі. – 2006. – № 1. – С. 15 – 20.

159. Пентилюк М. І. Комунікативне спрямування у навчанні рідної мови / М. Пентилюк // Сучасні аспекти педагогічного процесу. – Херсон, 1995. – Вип.1. – С. 6 – 10.
160. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика : [пробний підручник для гімназій гуманіт. профілю] / Пентилюк М. І. – К. : Вежа, 1994. – 240 с.
161. Пентилюк М. І. Мовленнєві помилки та принципи їх класифікації / М. Пентилюк // Українська мова і література в школі. – 2003. – №3. – С. 26 – 29.
162. Пентилюк М. Концепція когнітивної методики навчання української мови / М. Пентилюк, А. Нікітіна, О. Горошкіна // Дивослово. – 2004. – № 8. – С. 5 – 9.
163. Пентилюк М. І. Методика навчання української мови у таблицях і схемах : навч. посіб. / М. І. Пентилюк, Т. Г. Окуневич. – К. : “Ленвіт” ,2006. – 134 с.
164. Пентилюк М.І. Сучасний урок української мови / М. І. Пентилюк, Т. Г. Окуневич. – Х. : Вид. група «Основа», 2007. – 176 с. – (Б-ка журн. «Вивчаємо українську мову та літературу»; Вип. 7 (44)).
165. Перспективні педагогічні технології в шкільній освіті : навч. посіб. / [за заг. ред. С. П. Бондар]. – Рівне : Тетіс, 2003. – 200 с.
166. Петрушенко В. Л. Філософія : [навч. посіб. для студ. вищ. закладів освіти III – IV рівнів акредитації] / Петрушенко В. Л. – К.: „Каравела”; Львів : „Новий світ – 2000”, 2002. – 544 с.
167. Пехота О. М. Освітні технології : навч. - мет. посіб. / Пехота О. М., Кіктенко А. З., Любарська О. М. та ін]; за ред. О. М. Пехоти. – К. : А.С.К.,2001. – 256 с.
168. Пехота О. М. Особистісно орієнтоване навчання: підготовка вчителя : монографія / О. М. Пехота, А. М. Стараєва. – Миколаїв : Іліон, 2005. – 272 с.
169. Плиско К.М. Лінгводидактичні основи організації навчання української мови в загальноосвітній школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (українська мова)» / К. М. Плиско. – К., 1997. – 51 с.
170. Подлевська Н. Ситуативно-діалогічні завдання на уроках рідної мови як спосіб формування культури спілкування в учнів 5 класу / Н. Подлевська // Українська мова і література в школі. – 2005. – № 1. – С. 11 – 18.

171. Подлевська Н. Формування вмінь культури спілкування у видах мовленнєвої діяльності / Н. Подлевська // Українська мова і література в школі. – 2007.– №2(59).– С. 2 – 5.
172. Подлевська Н. Формування культури спілкування в учнів 5-6 класів методами інтерактивного навчання/ Н. Подлевська // Українська мова і література в школі. – 2005. – №4. – С.10 – 13.
173. Попова Л. О. Система роботи з удосконалення монологічного мовлення учнів 5–7 класів : дис. ...кандидата пед. наук : 13.00.02/ Попова Людмила Олександрівна. – Херсон, 2003. – 210 с.
174. Попович М. Поняття „дискурс” у метафоричному та логіко-лінгвістичному розумінні/ М. Попович // Філософська думка. – 2003. – № 1. – С. 27 – 37.
175. Практикум з методики навчання української мови/[Караман С. О., Караман О. В., Горошкіна О. М. та ін.]; за ред. М. І. Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2003. – 302 с.
176. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів : Рідна мова. 5-11 класи/ В. Новосьолова, Л. Скуратівський, Г. Шелехова. – К. : Шкільний світ, 2001. – 96 с.
177. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: Рідна мова. 5 клас 12–річної школи / Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, В. І. Тихоша, та ін. // Дивослово . – 2005. – № 5. – С. 36 – 46.
178. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів: Рідна мова.5 – 11 класи. – К. : Шкільний світ, 2001. – 94 с.
179. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: Українська мова. 5-12 класи // [Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, В. І. Тихоша та ін.]. – К. : Перун, 2005. – 176 с.
180. Прожогина И. М. Возникновение речевой инерции в процессе порождения речи / Прожогина И. М. – К., 1997. – 44 с.
181. Психолінгвістическіе проблемы массовой коммуникации. – М., 1974. – 165 с.
182. Психологические и психофизиологические исследования речи / [отв. ред. Т.Н. Ушакова]. – М. : Ин-т психологи АН СССР : Наука, 1985. – 240 с.

183. Психологические исследования общения / [ред. Б. Ф. Ломон, А. В. Беляева]. – М. : Наука, 1985. – 344 с.
184. Психологические механизмы порождения и восприятия текста / [отв. ред. И. А. Зимняя]. – М., 1985. – 188 с.
185. Психология и педагогика : [уч. пос. для вузов / Аверченко Л.К. и др.]. – М. : ИНФРА – М ; Новосибирск: НГАЗ и У, 2000. – 174 с.
186. Психологія / [ред. Г.С. Костюк]. – К. : Рад. школа, 1968. – 568 с.
187. Психология : [учебник для гуманитарных вузов / ред. В. Н. Дружинин]. – СПб : Питер, 2002. – 656 с. – (Серия „Учебник нового века”).
188. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Радевич-Винницький Я. – Львів : Сполом , 2001. – 223 с.
189. Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. – М. : Наука, 1990. – 135 с.
190. Речевой механизм в схеме порождения речи. Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком. – М. : МГУ, 1969. – 169 с.
191. Риторика. Культура речи учителя / [сост. – ред. : Н. А. Ипполитова, Т. А. Ладыженская]. – М. : Фланта ; Наука, 1998. – 160 с.
192. Рідна мова : підруч.[для 6 класу] / Г. Р. Передрій, Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, Я. І. Остаф. – К. : Освіта, 1993. – 286 с.
193. Рідна мова : підруч. [для 5 класу] / Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, Я. І. Остаф, В. І. Новосьолова. – К. : Освіта, 2002. – 254 с.
194. Рідна мова : підруч. [для 5 кл.] / [М. І. Пентилюк, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук]; за заг. ред. М. І. Пентилюк. – К. : Освіта, 2006.– 272 с.
198. Рідна мова : підруч. [для 6 кл.] / [М. І. Пентилюк, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук] ; за заг. ред. М.І. Пентилюк. – К. : Освіта, 2006. – 272 с.
196. Рогов Е.И. Психология общения / Рогов Е. И. – М. : Владос, 2001. – 335 с.

197. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Рубинштейн С. Л. – СПб .: „Питер”, 1999. – 720 с.
198. Сагач Г. М. Золотослів : [навч. посіб. для середніх і вищих навч. закл.] / Сагач Г. М. – К. : Радуга. – 1993. – 378 с.
199. Сагач Г. М. Риторика : [навч. посіб. для студ. середніх і вищих навч. закл.] / Сагач Г. М. – вид.2-ге, перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2000. – 568 с.
200. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : [монографическое учеб. пособ.] / Селиванова Е. А. –К. : ЦУЛ, Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.
201. Семиченко В. А. Психологія спілкування / Семиченко В. А. – К. : Магістр – S, 1998. – 152 с.
202. Симоненко Т. Формування національно-мовної особистості на уроках мови в 5 – 7 класах / Т. Симоненко // Дивослово. – 2000. – № 1. – С. 39 – 40.
203. Синиця І. О. Особливості мовного оформлення учнями своїх думок/ І. О. Синиця // Українська мова і література в школі. – 1976. – № 3. – С. 61 – 67.
204. Синиця І. О. Психологія усного мовлення учнів 4 – 8 класів / Синиця І. О. – К. : Рад. школа, 1974. – 206 с.
205. Сиротинко Г. Сучасний урок: інтерактивні технології навчання / Сиротинко Г. – Х. : Основа, 2003. – 80 с.
206. Скуратівський Л. Інформаційні технології як засіб мовленнєвого розвитку учнів у процесі навчання української мови в основній школі / Л. Скуратівський // Українська мова і література в школі. – 2005. – №4. – С.7 – 10.
207. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. посіб. / [за ред. М. Пентилюк]. – К. : Ленвіт, 2003. – 149 с.
208. Смелкова З. С. Педагогическое общение : Теория и практика учебного диалога на уроках словесности / Смелкова З. С. – М.: Флінта : Наука, 1999. – 232 с.
209. Соботович Є. Ф. Структура мовленнєвої діяльності і механізми її формування : [наук. - метод. посібник] / Саботович Є. Ф. – К. : ІЗМН, 1997. – 44 с.
210. Соколова В. В. Культура речи и культура общения / Соколова В. В. – М. : Просвещение, 1995. – 192 с.

211. Соколовська Т. П. Електронний підручник: особливості структури та функціонування/ Т. П. Соколовська // Проблеми сучасного підручника : [зб. наук. праць] . – К. : Педагогічна думка, 2003.– Вип. 3 . – С.162 – 166.
212. Сопер Поль. Основы искусства речи. – М., 1958. – 246 с.
213. Соссюр Ф. Де. Курс загальної лінгвістики / Соссюр Ф. Де. – К. : Основа, 1998. – 224 с.
214. Старков А. П. Обучение устной речи / Старков А. П. – Воронеж : Вор. ун - т, 1964. – 228 с.
215. Стельмахович М. Етнопедагогічні основи методики української мови / М. Стельмахович // Українська мова і література в школі. – 1993. – № 5 – 6. – С. 19 – 23.
216. Стельмахович М. Г. Розвиток усного мовлення на уроках української мови в 4 – 8 класах / Стельмахович М. Г. – К. : Рад. школа, 1976. – 189 с.
217. Стельмахович М. Г. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення в 4 – 8 класах / Стельмахович М. Г. – К. : Рад. школа, 1981. – 137 с.
218. Суворова Е. П. Периоды речевого развития школьников (5 – 9 классы) : [монографія] / Суворова Е. П. – СПб : РГПУ им. А.И. Герцена, 2000. – 104 с.
219. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 3 : Серце віддаю дітям. Народження громадянина. – 1977. – 670 с.
220. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посіб. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко; за ред. О. І. Пометун. – К. : А.С.К., 2004. – 192 с.
221. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе : [учеб. для студ. пед. ин-тов] / Текучев А. В. – М. : Просвещение, 1980. – 414 с.
222. Тихоша В. Розробки уроків з рідної мови для 5 класу 12 - річної школи (1семестр) / В. Тихоша // Бібліотечка „Дивослова”. – 2005. – № 5. – 72 с.
223. Тихоша В. Розробки уроків з рідної мови для 5 класу 12 - річної школи (2семестр) / В. Тихоша // Бібліотечка „Дивослова”. – 2006. – № 1. – 75 с.
224. Томан Їржі. Мистецтво говорити / Томан Їржі; [пер. з чес. В. І. Романця]. – К. : Політвидав. України, 1989. – 269 с.

225. Тункель В.Д. К вопросу об устной передаче речевого сообщения. / Тункель В. Д. – М., 1965. – 98 с.
226. Українська мова. 5-6 класи. Розвиток ситуативного мовлення : навч. посіб. / [Н. С. Баландіна, О. В . Алманова, А. П . Безноса та ін.]; під ред. Н. С . Баландіної. – Х. : Веста : Ранок, 2007. – 272 с. – (Сучасна школа).
227. Устная и письменная формы речи. – Саратов, 1989. – 168 с.
228. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: У 3 т. – К., 1983. – Т.2. – 249 с.
229. Фасоля А. Діяльнісна основа навчання/ А. Фасоля // Дивослово. –2006. – №7.– С. 23 – 29.
230. Фасоля А. М. Мета, зміст, технологія уроку / А. Фасоля // Дивослово. – 2004. – №6. – С. 19 – 25.
231. Федоренко В. Методичні рекомендації щодо вивчення української (рідної) мови у 2006 – 2007 навчальному році / В. Федоренко, Л. Скуратівський // Дивослово. – 2 006. – № 8. – С. 29 – 40.
232. Федоренко Л. П . Принципы обучения русскому языку : [пособ. для учителей] / Федоренко Л. П. – М. : Просвещение, 1973. – 160 с.
233. Филлипов К. А. Лингвистика текста и проблемы анализа устной речи / Филлипов К. А. – Л. : ЛГУ, 1989. – 96 с.
234. Цінько С. Інноваційні методи в навчанні рідної мови / С. Цінько, О. Ковальова, Л. Рекун // Українська мова і література в школі. – 2007. – №2(59). – С.9 – 13.
235. Человек и речевая деятельность. – Харьков, 1989. – 124 с.
236. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М. : Наука,1991. – 240 с.
237. Шабельникова Л. Методичні рекомендації щодо вивчення рідної (української) мови у 5 класі 12- річної загальноосвітньої школи / Л. Шабельникова, О. Глазова // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2005. – № 2. – С. 4 – 9.
238. Шаповалов В. Ф. Основы философии. От классики к современности : [учеб. пособ. для вузов] / Шаповалов В. Ф. 2-е изд., доп. – М. : ФАИР – ПРЕСС, 2000. – 608 с.

239. Шевцова Л. С. Методика застосування мовленнєвих ситуативних завдань : [метод. посіб.] / Шевцова Л. С. – Житомир, 2004. – 94 с.
240. Шевцова Л. С. Ситуативні завдання як ефективний засіб розвитку зв'язного мовлення учнів / Л. С. Шевцова // Українська мова і література в школі. – 2001. – №2. – С. 11 – 17.
241. Шелехова Г. Т. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення на уроках рідної мови в середній школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 » Теорія та методика навчання (українська мова)» / Г. Т. Шелехова. – К., 1996. – 45 с.
242. Шелехова Г. Методичні рекомендації щодо викладання української (рідної) мови в 2005 – 2006 н. р. / Г. Шелехова, Л. Скуратівський // Українська мова і література в школі. – 2005. – № 5. – С. 2 – 4.
243. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Щерба Л. В. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.
244. Ющук І. Мова як засіб спілкування / І. Ющук // Дивослово. – 2004. – № 8. – С. 30 – 36.

Додаток Б

Анкета для вчителів

1. Ваше розуміння “говоріння” як виду мовленнєвої діяльності.
2. Які вимоги до формування вмінь і навичок говоріння передбачено програмою з рідної мови для учнів 5-6 класів ?
3. Що передбачаєте в своїй діяльності, щоб сформувати в школярів уміння й навички, необхідні для продукування усних висловлювань?
4. Чи залежить ефективність процесу говоріння від урахування комунікативних якостей мовлення ? Назвіть їх.
5. Чи звертаєте увагу на засвоєння учнями 5-6 класів етикетних норм у процесі говоріння ?
6. Які труднощі виникають у процесі вдосконалення навичок говоріння в учнів 5 – 6 класів ?
7. Чи зосереджуєте увагу на інтерактивних технологіях навчання для підвищення культури спілкування учнів підліткового віку ?
8. Чи потрібна система вправ і завдань для створення усних монологічних і діалогічних висловлювань різних стилів, типів і жанрів, необхідних у різних життєвих ситуаціях ?
9. Чи достатню кількість методичної літератури про роботу з удосконалення навичок говоріння маєте в своєму розпорядженні?

Анкета для учнів 5 класу

1. Як розумієте поняття “усна форма мовлення” ?
2. Від чого залежить характер нашого мовлення ?
3. Чи ясно Ви висловлюєтеся ?
4. Чи стежите в процесі говоріння за тим, щоб Вас правильно зрозуміли ?
5. Чи пов’язуєте думки, перш ніж їх висловити, щоб говорити зв’язко ?
6. Чи стежите за тим, яке враження справляють Ваші слова на слухача, чи уважний він ?
7. Чи сполучаються в різних ситуаціях спілкування жести, міміка, інтонація?
8. Що треба враховувати в процесі спілкування з дорослими та однолітками?

Анкета для учнів 6 класу

1. Які ознаки усного мовлення знаєте ?
2. Чи здатні передати відтінки почуттів, емоцій за допомогою різноманітних невербальних засобів (жести, міміка, рухи, погляд, поза, несловесні символи й знаки) ?
3. Як розумієте поняття “діалог”, “монолог”, ”полілог” ?
4. Чи знаєте, що таке “говоріння” ?
5. Які мотиви мовця в ситуаціях усномовленнєвої комунікації ?
6. Назвіть складові поняття “мовленнєва ситуація”.
7. Чи добираєте в процесі говоріння слова, які відповідають рівню підготовки слухача ?
8. Чи говорите ясно, точно, ввічливо ?

Додаток В

Завдання констатувального зрізу

5 клас

1. Розкажіть про цікавий випадок, що трапився з Вами, смішну чи захоплюючу пригоду.
2. Розіграйте діалог- розпитування, в якому однокласники пояснюють назву вулиць міста (села). Проаналізуйте ситуацію так: адресант, адресат, мотив, мета, тема, основна думка.
3. Перекажіть текст розповідного характеру.

Білка

Вовк лежав під деревом і спав. Білка стрибала по дереву і впала на вовка. Вовк прокинувся і хотів її з'їсти . Білка почала прохати “Пустити мене!”. Вовк сказав: “Добре! Я прощу тебе, тільки ти скажи мені, чого ви, білки, такі веселі? Мені завжди нудьга, а ви все там угорі граєтесь та стрибаєте”. Білка відказала: “Спершу пустити на дерево, тоді й скажу, а то я тебе боюся”. Вовк був не голодний і пустив.

Білка збігла на дерево і відтіля сказала: ”Тобі тим нудьга, що ти злий. Тобі злість серце палить. А ми веселі тим, що нам ніколи не хочеться зла робити”(Народна творчість).

1. Яка мораль казки?
2. Як розумієте вислів “тобі злість серце палить”?
3. На кого з героїв хочете бути схожими? Чому?
4. Опишіть білочку і, якщо зможете, намалюйте її. Доберіть синонім до слова білка.
5. Продовжіть діалог. Інсценізуйте розмову Білки з Вовком.

6 клас

Завдання 1. Складіть усний твір-опис «Прийшла зима».Продумайте інтонацію, з якою будете говорити, потрібні жести та міміку.

Завдання 2.

1. Проаналізуйте ситуацію спілкування: визначте тему й основну думку, мету й умови спілкування, тип, стиль і жанр тексту. Назвіть учасників діалогу.

2. У яких ситуаціях використовують фразеологізм «кам'яне серце»? Поставте один одному запитання за текстом. Уважно вислухайте відповіді.

3. Подумайте і скажіть, навіщо людині серце. Складіть полілог.

4. Перекажіть докладно діалог лікаря з чоловічком.

5. Що відчули, про що подумали, коли дізналися про вчинок чоловічка?

6. Розподіливши ролі, інсценізуйте текст.

Для чого людині серце

У густому-прегустому лісі, де майже ніколи не появлялися люди, жило поміж корінням дерев плем'я дерев'яних чоловічків... Вони не мали сердець, тому не могли не любити, ані ненавидіти, не знали, що таке радість чи гнів, злість або співчуття. То ж зрозуміло, як були здивовані всі чоловічки, коли в їхньому володінні появилася невелика дівчинка.

- Що то? – вражено запитували одні, помітивши, як з очей дівчинки капають сльози.

- Це я плачу.

- А що таке “плачу”? – поцікавився відразу дерев'яний чоловічок, бо серед його племені ніхто ніколи не плакав.

- Це – коли ллються сльози.

- А що таке “сльози”?

Дівчинка тільки схлипнула і показала чоловічкови на його долоню, де вже назбиралося світленьке озерце її сліз.

- А чого в тебе ллються сльози?

- Бо я заблудилась і і не знаю, як вийти з лісу.

- А хіба є на світі щось інше, крім лісу?

- Звичайно, є. І степи, і гори, і моря, й океани, й міста, і села.

- Покажи мені все оте, про що ти щойно сказала!

- Добре, – погодилась дівчинка, але спершу виведи мене з цього страшного лісу.

- Йди за мною!

- Не спіши так! – врешті попросила дівчинка. – Давай перепочинемо, бо у мене вже серце болить.

- А що таке “серце”? – поцікавився відразу дерев’яний чоловічок.

- Серце? – задумалася дівчинка. – Це те, без чого не може жити людина.

- Дай мені своє серце! – приставав тим часом до неї чоловічок.

- Я не можу віддати тобі серце, бо я без нього помру, - відповіла йому нарешті дівчинка. – Але послухай сюди. В нашому місті є один лікар, який збирає серця людей, які померли. І серця оті живуть у нього довго-довго. Якщо хочеш, зайдемо до нього, і ти попросиш у нього серце.

- Серце?... Гм... А яке ж серце ти хочеш собі вибрати?

- Те, що його носять люди, - відповів тоненьким голоском чоловічок...

- Люди мають різні серця, - строго відповів лікар.

- Оце серце злої людини, - показав на одну банку лікар.- Бачиш, яке воно жовте та зморщене!

- А ось блискуче, як пластмасова кулька, - далі показував лікар. – Бачиш, яке воно свіже: як довго не стукотіло, а ніскільки не зносилось. Це серце байдужої людини.

Чоловічок постояв вагаючись: серце йому дуже сподобалось, - воно ж було таке блискуче!

Перед ними не плавало, а лежало на дні банки дивовижне серце: похмуре, сіре, важке, наче висічене з твердої каменюки.

- Це серце одного чоловіка, який дбав лише про себе і відвертався від інших людей.

Врешті лікар обережно дістав з найвищої полиці ще одну банку.

- Оце – серце однієї дуже доброї людини. Бачиш, яке воно велике та світле!

- Я хочу мати це серце!

Дивно й незвично почував себе чоловічок, повернувшись до своїх одноплемінників... Побачить підраненого птаха, оточеного цікавими чоловічками, відразу начне докоряти:

- Не чіпайте його! Хіба ви не бачите, як йому боляче? Хіба вам не жалко його?

- А що таке “жалко”? – запитували у нього дерев’яні чоловічки.

Як він міг їм пояснити, що це таке “жаль”? Адже вони не мали серцець, вони нічого не могли відчути, отож – і зрозуміти!

Отак, може, і жив би наш чоловічок, коли б не стався один випадок...

Це було взимку. Ліс стояв сонний, закутий морозом. А під високим дубом сидів нерухомо хлопчик.

- Що з ним таке? – запитували один в одного дерев’яні чоловічки, збігшись за новою забавою до сонного хлопчика.

Оглянувся чоловік безпорадно: лише холодний сніг навкруги, крижане сонце вгорі та байдужі його родичі довкола. “Він зараз замерзне!” - подумав у розпачі дерев’яний чоловічок, і таким пекучим жалем пройнялось його серце, що воно раптом спалахнуло – загорілося яскравим вогнем.

Довго горів чоловічок, зігріваючи хлопчика, рятуючи його від неминучої, здавалося б, смерті. А коли хлопчик, зігрівшись, звівся і пішов, навіть не зрозумівши, кому він завдячує власним життям, дерев’яні чоловічки оточили свого догораючого брата, від якого лишилися тільки жевріючі вуглинки та обпалена голова з сумними, повними жалю очима.

- Чого у тебе такі сумні очі?

- Мені жалко вас, - ледь чутно відповів їм догораючий чоловічок. – Але й цього вам не дано зрозуміти(А.Дімаров).

Завдання 3.

Уявіть, що хочете дізнатися про сім’ю нового учня. Складіть і розіграйте діалог етикетного характеру.

Додаток Г

Основні типи помилок в усному мовленні учнів 5 – 6 класів

<p>1. Лексичні (порушення лексичних норм літературної мови):</p> <ul style="list-style-type: none"> • уживання слів у невласивому для контексту значенні 	<p>Я рахую, що це справедливо (вважаю); <i>Василько всім цікавився, тому вважали його дотепним хлопчиком (замість допитливим). Передранішнє небо зливається багатьма барвами (грає, вилискує, міниться, перлиться). Сніг на галявині віддає всі відтінки зими (передає). Узимку розкриваються всі бажання (здійснюються). Герої зазнали знедолень (знущань). Відіграє значення (роль), працюють у зошитах (учні).</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> • невдалий добір синонімів 	<p><i>Красу душі виливає в музику. В оповіданні показано любов до матері. Мати охайно ставиться до мене. Подруги намагаються підтримати мою радість.</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> • сплутування різних за значенням, але близьких за звуковим оформленням слів (паронімів) 	<p><i>Професійний театр (професіональний); музичний голос (музикальний); бережливе ставлення до пам'яток (бережне)</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> • уживання зайвих слів (плеоназми), багатослів'я 	<p><i>Дуже прекрасно; саме найстрашніше; освічений ерудит; дуже чимало; дуже складна доля; повна самовідданість; п'ятдесят років тому назад; дуже відома письменниця; кожна хвилина часу; у січні місяці.</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> • порушення лексичної сполучуваності слів 	<p><i>Вродливі твори; хапати знання; укладати фундамент; вродлива липа; у середовищі письменників; зробити вчинок (здійснити); день відчинених дверей (відкритих); вірно (правильно) відповідати.</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> • повторення спільнокореневих слів (тавтологія) 	<p><i>Великий внесок внесла; зобразити образ; у розповіді розповідається; не цінили цінності; відсвяткували свято; думка висловлюється в</i></p>

	<i>думках; зробити роботу</i>
• повтори	<i>У біді і в горі; лікарі й хірурги; донести до народу, селянства; говорити відверто й прямо</i>
• сплутування українських та російських слів	<i>накінець вирішив (нарешті, зрештою); предає (зраджує); відкрита людина (відверта); підкривати (підкреслювати); блищить (блищить); віддихнули (відпочили); орошати (зрошувати); являється героєм (є); слідуєчий день (наступний); привити (прищепити).</i>
• калькування російських слів та словосполучень	<i>При любих умовах; по суті діла; вірний шлях; у лобу хвилину; поїхати з нічим; на протязі років; по характеру; любуватися; закрити двері; відноситися до когось (ставитися); даний твір (цей); дякуючи чому (завдяки); положив до пеналу (поклав); тратити час даремно (гаяти, гайнувати, марнувати); видне місце в літературі (чільне).</i>
• неправильне вживання міжмовних омонімів	<i>красива квітка; рахувати помилковим (вважати); збитки складають (становлять)</i>
• уживання російського слова в українському фонетичному озвученні	<i>бувший (колишній), відміна (скасування) кріпосного права, надавати (надавати) значення, слідуєчий (наступний) день, таким чином (отже).</i>
• перекручення фразеологізмів, уживання стійких словосполучень у невластивому значенні	<i>дивитися крізь зуби; спалити на гарячому; приймати участь; випустити повз вуха, пропустити з поля зору.</i>

<p>2. Стилiстичнi (порушення стилiстичних норм у функцiонуваннi мовних засобiв)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Невмiння використовувати слова та вислови просторiч та офiцiйно – дiлового характеру, наявнiсть канцеляризмiв i штампiв. 	<p><i>Духовна краса людини буде завжди займати значне мiсце в життi. Була накладена заборона на вивчення української мови. Усi подiї обертаються бiля нього (або: основнi дiї розгортаються). Просив узяти на увагу доброзичливiсть та любов до людей. Він не помилився по вiдношенню до фактiв. Помiж інших, ми – дiти своїх батькiв.</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> • зайвi в мовленнi беззмiстовнi слова (слова – паразити) 	<p><i>цей, так би мовити, значить, власне кажучи, скажiмо, також, ну.</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> • порушення милозвучностi мовлення 	<p><i>обезбачений хлопець, здихатися недолiкiв.</i></p>
<p>3. Орфоепiчнi</p> <ul style="list-style-type: none"> • порушення фонетичних норм 	<p><i>сидю, сижу (сиджу); їздю (їжджу); возю (вожу); хожу, ходю (ходжу); струсює (струшує).</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> • неправильне наголошування слiв 	<p><i>завдання (завданнiя), одинадцять (одинадцятъ), винагородити (винагородити), виснаження (виснаженнiя), уподобання (уподобаннiя), гуртожи – ток (гуртожиток), український (українськiй), километр (кiлометр),</i></p>
	<p><i>сутужний (сутужнiй), каталог (каталог), читання (читаннiя), випадок (випадок), помилки (помилки), заслання (засланнiя)</i></p>
<p>4. Граматичнi (порушення закономірностi i правил граматики у твореннi форм слова)</p> <p>1) морфологiчнi (порушення творення граматичних форм, викривлення морфемної будови слова, неправильне творення вiдмiнкових форм, форми числа, дiєвiдмiнювання тощо).</p>	<p><i>пiсля вихiда в свiт; хотять; любе, баче, сходе, приносе; цих нещастiй; двух героiв; у рукi; згадувала рiднi лiса; у шестидесятих роках; ще багато хтось, купаючi люди, по селам.</i></p>

<p>2) <i>синтаксичні</i> (порушення норм узгодження, керування, зв'язку між займенниками і тими словами, на які вони вказують)</p>	<p><i>по цій причині (з цієї причини); скучити по матері (за матір'ю); при житті (за життя) письменника; дякувати вас (вам); згідно наказу (згідно з наказом); дійшов до висновку (дійшов висновку); захоплює своїй актуальністю; бавлячихся дітей; робити по-своєму; учитель математиці; доля рідної мати; у йому з'являються. Мати любила дивитися на її роботу (замість свою). Неможливо було вилікувати від той хвороби. Нічого не може спинити Василька.</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> • неправильний порядок слів 	<p><i>На руках свого сина Всеволода, поблизу Києва, у Вишгороді, помирав князь Ярослав. Приділяю читанню дві години художньої літератури. Його письменниця наділяє найкращими рисами. Українських традицій народ не зрікся.</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> • неправильна побудова речень 	<p><i>Іноді йдеш й можна побачити кучугури снігу. Берегти й допомагати своїм матерям – обов'язок кожного. Ми намагасмося завжди ділитися про свої успіхи з матір'ю. Прочитавши цей твір, не може залишити читача байдужим. Я люблю та пишаюся своєю землею. Молодь прагне та збереже традиції.</i></p>
	<p><i>Поет не тільки оспівує Україну, а й боровся за неї, за її волю.</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> • дублювання займенником підмета 	<p><i>Мати, вона турбується про мене.</i></p>

<p>5. Логічні (порушення закону тотожності, протиріччя, достатньої основи, послідовності, логічності тощо)</p>	<p><i>Раніше використовували не калину, а її ягоди, з ними пекли тиріжки.</i> <i>Кинув хлібця в годівницю, і вона почала годуватися.</i> <i>Майже нікого, крім доньки, не застав.</i> <i>Природа спілкується між собою.</i></p>
<p>6. Фактичні (порушення, пов'язані з незнанням самого предмета, явища, факту, про який ідеться, або з досить приблизним уявленням про нього)</p>	<p><i>У всіх віршах Т. Шевченко писав про Україну.</i> <i>Усна творчість полягає в любові до батьків.</i> <i>Народ складав пісні не з свого уявлення і майже нічого не придумав.</i></p>

Додаток Д

Завдання контрольного зрізу

5 клас (I півріччя)

Завдання 1. Охарактеризуйте мовленнєву ситуацію. Визначте слова, які можуть бути ключовими (опорними) для переказу. Обґрунтуйте свою думку. Перекажіть текст.

Який був авторський задум? Що автор мав на меті, розповідаючи таку легенду?

Які почуття викликає у Вас ця легенда? З'ясуйте значення виділених слів

Цвіркун

Ріс собі на світі хлопчик. І дуже люди того хлопця любили, бо умів він співати, як ніхто на світі. Вечорами, після денної роботи, коли можна було трохи спочити, сходилися старі й малі послухати пісню. Кожен, хто чув хоч раз той спів, ніби набирив у груди сили й снаги, ніби пив живу воду з **цілющого** джерела. Співав хлопець про сонце, про квіти – трави, про землю. І кожна його пісня славила рідний край. Ті пісні хлопчина складав сам. А коли в нього питали, як йому вдається, відповідав, що все те – від квітів, дерев, води, птахів і звірів.

Якось прийшло в цей край лихо. Про співучого хлопчика почули злі вороги й вирішили викрасти його. Темної ночі, коли він наслухав пісню місячного сяйва, щоб потім переспівати його людям, схопили вони його й понесли в свої землі. Володар тої країни хотів мати співучого раба. Та хлопець йому не співав. Просили його – мовчав, били – мовчав. Тільки одного разу, змучений вкрай, завів тужну-тужну пісню. Від тої пісні німіли люди, а каміння плакало. Була вона про розлуку з рідною стороною.

Злий володар наказав відвезти хлопчика в його землю і, якщо він там співатиме, убити. Тільки-но ступив хлопчик на рідну землю, одразу в нього вирвалася пісня.

Котрийсь з ворогів замахнувся шаблюкою, щоб виконати наказ володаря, але шабля свиснула в повітрі, а хлопця не стало. Лише в зеленій траві застрибало маленьке чорненьке створіння. І **задерикувато** заспівало.

Відтоді й повелися на нашій землі веселі цвіркуни. Їхні пісні славлять рідну землю, звеселяють смутних. А хто понад усе любить батьківщину, той чує в пісні маленького цвіркуна слова про красу нашої землі

(А. Литвин).

Завдання 2. Спрогнозуйте можливий варіант діалогу відповідно до ситуації: зустріли свого товариша з іншого міста (м. Луганськ). Розпитайте про історію міста. Розіграйте діалог, використовуючи інформацію і про своє місто (м. Севастополь). Подумайте, яким стилем і типом мовлення скористаєтеся.

Завдання 3. Уявіть подорож до зоопарку. Чи спостерігали за поведінкою звіра? Які засоби увиразнення передають ваші емоції, почуття?

5 клас (II півріччя) – 6 клас (I півріччя)

Завдання 1. Уявіть, що треба взяти участь у міні-дискусії і пояснити однокласникам, як розумієте вислів „Хай ліва рука не знає, що робить права”. Доберіть аргументи, необхідні докази для переконливості, використовуючи початок „Чи чекають люди подяки за добрі справи...”, вислови „Подумалось, згадалось”. Проаналізуйте свої міркування. Перевірте, чи всім вимогам ситуації мовлення відповідає ваш матеріал. Чи передбачали реакцію співрозмовника.

Завдання 2. Чи згодні з думкою Надії Руденко, що в „саморобних іграшках було багато природної мудрості, доброти, фантазії, тепла й краси ”? Обґрунтуйте свою думку.

Як гадаєте, чому впродовж десятиліть минулого століття дарували дітям простенькі іграшки з природних матеріалів? Чому такі подарунки обов’язково зберігали в сім’ї?

Використовуючи текст, побудуйте діалог і переконайте, що світла традиція має зберегтися, починаючи зі слів „по-перше, не шкодять здоров'ю дітей...”

Хрещений завжди приносив у кишені щось цікаве для дітей: то дерев'яного чоловічка, що вмів кумедно водити очима і вклонятися, то скриньку, з якої випурхувала пташка, то ще щось. На Новий рік він щоразу майстрував якусь особливу, гарну іграшку. На ті іграшки він витрачав багато часу й праці, тому батьки, коли минало свято, дуже берегли їх

(Є. Гофман).

Завдання 3. Покажіть мімікою виділені в казці слова. На що, як правило, вказують? Передайте думку й почуття за допомогою голосу, тону.

Поцікавтеся у однокласника, як він розуміє прислів'я в останньому реченні.

Мавпа та її малята

Мавпа мала п'ятеро малих мавпенят. Вона носила їм їжу з лісу. Але прийшла осінь – не стало вже ніяких плодів у лісі.

- Що ми тепер будемо їсти? – запитали мавпенята.

- Усе, що ще залишилося у лісі, то це горіхи. Ідіть і збирайте! – відповіла мати.

Зібралися мавпенята й пішли у ліс шукати горіхів. Вони знайшли горіхи, але в шкаралупі. Почали гризти – горіхи гіркі. Мавпенята вернулися до мами.

- Знайшли ми горіхи, мамо, та вони **такі гіркі**, що їсти їх не можна.

- Не може бути, - каже мати, - горіхи завжди солодкі.

Другого дня діти повели маму під дерево, де вчора їли гіркі горіхи. Мати взяла горіх, розкусила, вийняла горіхове зерно й дала малятам:

- Покуштуйте! Солодкі чи гіркі?!

- Так, це **солодкі**, а чому вчора вони були гіркі?! – запитали мавпенята.

- Учора, діти, ви гризли саму шкаралупу. А вона гірка, зате зерно під лущинною солодке. От так, діти, і школярська наука: спочатку вона вам буде гірка, а коли її вивчите, здобудете собі хліб, тоді й з'їсте, мов солодке зернятко з горіха.

Без трудів нема плодів, - каже народне прислів'я(Народна творчість).

6 клас (II півріччя)

Завдання 1. Назвіть приказку чи прислів'я, в яких правильність висловленого часто підтверджується життям.

Використайте одне з висловлювань розповіді про випадок зі свого життя. Обміркуйте задум та відповідно до нього доберіть матеріал, мовні засоби, заголовок. Подумайте, як побудувати розповідь, коли використати народну мудрість – на початку чи в кінці, як назвати історію. Оцінюючи усне висловлювання, подумайте, чи відповідає темі та меті. Чи відображена основна думка?

1. ..., той взимку біди не чує. 2. Трапляється такий год, ... 3. Питає лютий, ... 4. ..., того рід відречеться. 5. ..., той рідко слова дотримує. 6. ..., мусить добре засівати (Народна творчість).

Для довідки: ... чи добре взутий; хто багато обіцяє; хто влітку не ледарює... ; хто хоче збирати... ; ...що на день по сім погод; хто відречеться роду.

Завдання 2. Побудуйте діалог, використавши фразеологізми.

Голуба квітка, заяча душа, зацвісти маком, пекти раків.

Завдання 3. Визначте мовленнєву ситуацію, в якій відбуватиметься висловлювання. Контролюйте правильність своєї відповіді та відповідей товаришів за допомогою поданого нижче плану:

1. Як розкрита тема?
2. Чи відповідає структура обраному типу, стилю, жанру мовлення?
3. Чи була доречною вступна фраза?
4. Чи задоволені кількістю та якістю наведених прикладів?
5. Чи мовець дотримувався норм літературної мови?
6. Чи стежили за реакцією слухачів?
7. Загальна оцінка відповіді.

Додаток Е

Конспекти уроків з української мови

5 клас

Тема: Складання діалогів

Мета: Виробляти навички конструювання діалогів з додержанням пунктуаційних правил, толерантного ведення діалогу. Розвивати усне та писемне мовлення учнів, мислення, уяву, уміння оцінювати результат мовленнєвої діяльності. Виховувати взаємоповагу, добротність

Обладнання: ілюстрації, плакат "Правила спілкування по телефону"

Тип уроку: урок розвитку мовлення

Культура мовлення: додержання правильної інтонації в діалогах

Хід уроку

I. Організаційна частина

II. Актуалізація опорних знань, умінь і навичок

- Як звернутися до матері, батька, дочки, сина, друга, сестри?
- Що таке діалог?
- Як називають висловлювання дійових осіб?

III. Мотивація навчальної діяльності

Послухайте уважно діалог – гумореску. Як відбувається розмова? Чи є правила ведення такого діалогу? Скорегуйте відповідно до етикетних норм.

Батько та мати поїхали з дому, а Данилко, лишившись на господарстві, до школи не пішов.

Раптом телефонний дзвінок ... Данилко впізнав по голосу свою вчительку:

- Чому сьогодні Данилко не прийшов до школи?
- Тому що він захворів.
- А хто це розмовляє зі мною?
- Мій тато ...

- З чого слід починати розмову? Як закінчувати її? Чи важливо знати правила етикету?

IV. Повідомлення теми та мети уроку

V. Вивчення нового матеріалу

З дитячих уст

1. Прочитайте. Поясніть, за допомогою яких засобів створюється гумористичний ефект. Прокоментуйте розділові знаки.

Ввічливість

Першокласник Андрій весь час своїй учительці говорив "Ти". Зрештою, вона наказала йому 50 разів написати в зошиті фразу: "Вчительку слід називати на "Ви" ". Учень написав це сто разів.

– О, – зраділа вчителька. – Ти, напевне, відчув свою провину.

– Так, – відповів хлопчик. – Я хочу, щоб ти більше не сердилася.

* Розкажіть, коли під час спілкування слід вдаватися до пошанної множини, тобто звертатися на Ви до співбесідника.

Добро

2. – Дідусю, це правда, що на будь – яке зло завжди треба відповідати добром?

– Істинна правда, онучку.

– Тоді дай мені морозиво, бо я розбив твої окуляри ...

*Чи поділяєте точку зору дідуся? Чому?

Лицемірство

3. – Хто такий лицемір?

– Хлопчик, який іде до школи з усмішкою на вустах.

*Поясніть значення слова «лицемірство» (нещирість, притворство, дводушність).

Руками краще

4. Мати вчить сина:

– Ніколи не тягнись, синку, за їдою через весь стіл. Хіба в тебе немає язика?

– Є. Але руки довші ...

* Розкажіть правила поведінки за столом.

* Як правильно: за стіл чи до столу?

5. Подивіться інсценізацію смішинки учнями. Визначте тему й мету тексту.

До якого стилю належить смішинка? Визначте типи використаних у ній речень за метою висловлювання. Поясніть розділові знаки діалогу. Що скажете про паузи, силу голосу, темп при звертанні, що знаходиться в середині або в кінці речення? Що виражають звертання? Чи правильно використали кличний відмінок іменників при звертанні?

По щирості

Прийшов один господар з міста, дає своєму синові бублика та й каже:

– На, Васильку, та поділися з Івасиком по щирості.

– Як же то по щирості, батьку? – питає Василько.

– А так, любий синку, – каже батько, – як переломиш бублика, то більшу частину даси Івасикові, а собі залишиш меншу. Ото й зветься – «по щирості ділити».

– Е, – каже Василько, – то дайте, тату, бублика Івасеві і нехай він ділить «по щирості».

* Як ви розумієте значення висловлювання “поділитися по щирості”? Доберіть свої вислови, близькі за значенням.

* Доведіть, що цей текст розмовного стилю.

* Як би ви вчинили на місці Василька? Складіть зв’язну розповідь

6. Прочитайте сміховинку, дотримуючись відповідної інтонації при звертанні. Визначте тему, мету, тип, стиль тексту. Подумайте, з якими жестами та виразом обличчя слід промовляти рядки.

Дотепний хлопчик

Василько дістав од тітки, яка була в них у гостях, кілька солодких пиріжків. Його мама засоромилася, що він не подякував, і нагадала йому:

– Васильку, а як говорять, коли щось дають?

– Дайте ще, – одповів хлопчина.

* Що Василько повинен був сказати?

* Прочитайте виразно висловлювання за дійовими особами, щоб передати настрій героїв, виразити своє ставлення.

– Уявіть, що Вас пригостили. Складіть діалог, використовуючи слова мовного етикету: будь ласка, дякую, прошу...

– Подумайте й скажіть, коли треба використовувати слова *прошу* – *прошу*.

7. Доберіть з довідки відповідні прикметники або іменники. Складіть діалог, використовуючи фразеологізм.

Для довідок: урівноважений, щирий, упевнений, базіка, нечесний

Учитель ... – в усіх ситуаціях має олімпійський спокій.

Друг ... – любить правду різати в очі.

Брат ... – може будь – кого за пояс заткнути.

Сестра ... – за словом до кишені не лізе.

Дідусь ... – у нього сім п'ятниць на тиждень.

* Поясніть значення фразеологізмів. Доберіть синоніми до слова *щирий* (*щиросердечний, чистосердечний, нелукавий, відвертий, прямий, безпосередній*).

8. Складіть діалог, використовуючи фразеологізми: *мати силу волі, лиха година, зачароване коло, ковтати сльози*.

9. Робота по групах. Дівчата виконують I завдання, хлопці – друге. Прочитайте поради. Складіть на їх основі діалоги. Доберіть заголовки.

1. Секрет краси пишного волосся добре відомий на селі. Ним там користуються здавна. Беруть дві чайні ложечки добре подрібненого кореня любистку, запарюють у термосі склянкою окропу. Настоюють до кімнатної температури і втирають у шкіру голови. Через дві години миють волосся яєчним жовтком. Процедуру повторюють тричі на тиждень.

Зразок:

– Яке в тебе красиве волосся! У чому секрет?

– Цим секретом користуються люди здавна.

– Я, мабуть, здогадуюсь: заварювали кульбабки, що замінювали шампунь.

– Можливо, але я беру дві чайні ложечки добре подрібненого кореня любистку, запарюю у термосі склянкою окропу. Настоювати до кімнатної температури й втирати у шкіру голови.

– Далі я знаю: через дві години треба мити волосся яєчним жовтком.

– Правильно, процедуру повторюють тричі на тиждень.

– Дякую, що поділилася зі мною.

– Приємно бути в пригоді.

*Поясніть, як розумієте вислів “бути в пригоді”.

2. Одним із способів рибальства була ловля на міліні. Скаламучували водойму, внаслідок чого риба випливала на поверхню. Її виловлювали руками або підсакою. Наляканий лин заривався у мул з головою, на тому місці на поверхні води піднімалися бульбашки. Тоді його брали руками. Зимом по первольоду, коли крига прозора, глушили рибу: йшли по льоду, дивилися, де є риба, там вдаряли об лід колотушкою. Якщо спливала, просікали ополонку й виймали її руками.

Зразок:

– Степане, чи знаєш, які були способи рибальства ?

– Одним із способів була ловля на міліні, коли скаламучували водойму, щоб риба випливала на поверхню.

– А як виловлювали ?

– Руками або підсакою. Наляканий лин заривався у мул з головою, після чого піднімалися бульбашки. Тоді його брали руками.

– А взимку ?

– Глушили рибу: йшли по льоду, дивилися, де є риба, там вдаряли об лід колотушкою. Якщо спливала, просікали ополонку й виймали її руками.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Творче завдання

– Розгляньте уважно давні українські іграшки (лялька з пасма лляних ниток, механічні дерев'яні іграшки, іграшки з соломи, тканини). Опишіть їх. У яких обрядах наші предки використовували такі іграшки? Уявіть, що ви повинні розповісти друзям про іграшку. Складіть діалог.

VII. Підсумок уроку

- Що є діалогом?
- Які знаєте види діалогів?
- Яких правил етикету слід додержувати, щоб діалог був приємним?
- Які використовуєте слова як елементи мовленнєвого етикету?
- Наведіть приклади діалогів з казок.

VIII. Домашнє завдання

Скласти діалог за ситуацією: а) ви хочете привітати подругу з Днем народження; б) покличте ввічливо друга (подругу) до телефону.

XI. Оцінювання учнів

5 клас

Тема: Твір-розповідь про випадок із життя

Мета: Учити логічно будувати власні висловлювання, додержуючи плану, рекомендацій, розкривати тему й задум, доречно використовувати мовні засоби.

Розвивати вміння зв'язно усно викладати думки, збагачувати словник учнів емоційно-оцінною лексикою.

Виховувати повагу до батьків

Обладнання: плакат-пам'ятка “Як працювати над твором-розповіддю”

Тип уроку: урок розвитку мовлення

Хід уроку

I. Організаційна частина

II. Актуалізація опорних знань

- Використовуючи набуті знання в початкових класах і на початку року, назвіть ознаки тексту-розповіді

III. Мотивація навчальної діяльності учнів

Робота над текстом-розповіддю учить послідовно й емоційно передавати думки, почуття, систематизувати матеріал, розвиває мислення, уяву.

IV. Підготовча робота до складання тексту-розповіді

1. Послухайте текст. Визначте тему та основну думку, стиль і тип мовлення. Обґрунтуйте свою думку. Доберіть заголовок. Чи життєвий факт, описаний у тексті? Спробуйте відповісти на запитання: “Чому так гірко плакав хлопчик?”

В одній сім'ї був хлопчик – школяр, який славився на округу як великий бешкетник. Щодня приходили сусіди скаржитися на нього. Зі школи теж ішли не кращі новини: підручників не носив, писати не хотів, вчителя не слухався, дітей ображав...

Батьки у відчаї не знали, що вже і робити. Ні добре слово, ні сварка, ні подарунки – ніщо не допомагало.

І от якось приходять хлопчик зі школи і бачить, що посеред двору закопано високий стовп, обструганий, гладенький, він наче тільки й чекає, щоб по ньому

подертися вгору. Закинувши портфель, хлопчик так і зробив. Але, злізши, подумав: “Чого цього стовпа тут закопали?” Вийшов батько з хати і спитав, що погане він сьогодні накоїв.

– Вдарив дівчину і дістав двійку, – безтурботно й цинічно відповів син.

Батько взяв два цвяхи і забив їх у стовп.

– Що це ви робите, батьку? – спитав хлопчик.

– Від сьогодні буду забивати стільки цвяхів, скільки зробиш негідних вчинків.

Хлопчик засміявся і вибіг на вулицю.

Минув рік. Повернувся якось хлопчик зі школи, глянув стовп – а там усе чорно. Підійшов до батька і питає:

– А що буде, якщо я стану добрі справи робити?

– Скільки добрих вчинків зробиш – стільки гвіздків буду витягати.

І почав він старатися, і щодня батько витягав по кілька гвіздків.

Минув ще один рік. Приходить хлопчик додому, а на подвір’ї зібралася вся сім’я.

– Що сталося? – питає він їх.

– Сьогодні в нас дуже велике свято. Ми вже знаємо, що ти зробив сьогодні добрий вчинок і батько витягне останнього цвяха.

Той так і зробив. Усі раділи, сміялися, а хлопчик упав під стовпом і гірко заплакав.

Довго заспокоювали його всі, а батько все допитувався, чого ж він так гірко плаче.

Нарешті хлопчик сказав:

– Гвіздки ви повитягали, але дірочки залишилися.

Бесіда з учнями

– Про які дірочки думав хлопчик?

– Чи не робите в серці матері, батька, вчителя цвяшки та дірочки, що лишають слід на все життя?

– У чому виявляється піклування про батьків?

– Які ознаки розповіді має цей текст?

– Знайдіть зачин, основну частину, кінцівку. Як вони поєднані між собою (за змістом, мовними засобами)?

– Перекажіть усно текст.

– Чи були подібні випадки у вашому житті?

– До яких дітей ви себе залічуєте (турботливих, байдужих, егоїстичних)?

Проаналізуйте свої вчинки.

V. Робота над складанням тексту-розповіді

1. Розкажіть про стосунки з батьками.

2. Прочитайте пам'ятку. Додержуйте поданих рекомендацій.

Як працювати над текстом-розповіддю

1. Пригадайте цікавий факт з вашого життя чи близьких вам людей.

2. Обміркуйте, з чого почати розповідь, які події мають дістати свій розвиток, чим закінчити текст. Доберіть заголовок.

3. Визначте стиль розповіді. Для художнього знайдіть відповідні епітети, метафори, порівняння, синоніми.

4. Продумайте послідовність викладу думок. Складіть план.

5. Контролюйте свої висловлювання.

VI. Підсумок уроку

– Чи завжди шануєте й поважаєте матір, батька, бабусю, дідуся?

VII. Домашнє завдання

Складіть план усної розповіді на одну з тем: “Дорожи честю сім’ї”, “Ніколи не забувай свою рідну домівку”, “У добрих дітей матері завжди щасливі”

6 клас

Тема: Іменник як самостійна частина мови

Мета: Закріпити знання учнів про змінні та постійні морфологічні ознаки іменника, удосконалити вміння правильно, у певній послідовності робити морфологічний розбір слів, повторити написання іменників.

Розвивати усне діалогічне та монологічне мовлення, творчу уяву, мислення за допомогою логічних операцій аналізу, порівняння, спостереження, узагальнення. Збагачувати та уточнювати словниковий запас школярів.

Виховувати шанобливе ставлення до людей

Культура мовлення: використання звертань та вставних слів для передачі ставлення до адресата

Тип уроку: систематизація та узагальнення вивченого (урок – подорож)

Обладнання: острів із завданнями, таблиці

Хід уроку

I. Організаційна частина

II. Повідомлення теми та мети уроку

– Сьогодні наш шлях лежить до острова „Іменник”. Нелегким буде шлях для двох команд, які мають пройти складні випробування, щоб повторити й узагальнити відомості про іменник, а також дозволити нам наступного уроку дізнатися про іншу частину мови.

– Усі випробування самостійно приготувала розумна володарка цього острова. Багато мужніх лицарів було на цьому острові, бо хотіли відзначитися не тільки в боях, а й у знаннях, але ніхто з них не зміг відповісти правильно на всі питання. Тому й бажаємо всім учасникам дійти до останньої сходинки й перемогти.

III. Систематизація і узагальнення вивченого

I випробування (привітання)

– Деякі сміливці не були допущені до першої сходинки, тому що не знали “чарівних слів”. Чи знаєте ви ці слова? Привітайтеся з володаркою (Представники команд вітаються з володаркою).

Щоб визначити, яка команда перемогла, члени журі ставлять такі питання учням:

– Чиє привітання було теплішим? Чому?

– Чи приємно вам, коли вчитель, з яким ви привіталися, скаже: “Доброго ранку, Марино”?

– Як гадаєте, учителю приємніше, коли ви скажете “Добридень” чи “Добрий день, Зінаїдо Іллівно”? Чому? (ім’я людини – це найсолодший та наймиліший для неї звук).

– А хто з учасників інтонаційно правильно передав ширість, доброту й радість? Чи можна вітатися з похмурим обличчям?

– Молодці, діти! Подивіться, як змінилося обличчя володарки, з’явилася посмішка. Хіба можна відмовити людині, яка починає своє прохання словами „будьте ласкаві”, „будь ласка”. Ідучи до школи, не забудьте сказати: “До зустрічі, матусю, бабусю”

(Визначають команду, яка заслуговує 5 балів)

– Отже, згадаймо чарівні слова.

– Доберіть синоніми до слів “пробачте”, “добрий день”.

(Діти записують у зошит найкраще привітання з чарівними словами, пояснюють розділові знаки та орфограми).

II випробування

Скласти усний зв’язний текст (5 – 6 речень), який дозволив би всім уявити красу й загадковість острова. Записати речення в зошитах, виконати синтаксичний розбір.

Зразок:

Мати – природа зіткала широкий острів, оточений водою, неначе синьою стрічкою. Кожен найменший звук, торкнувшись гладіні води,

відлунює на кілометри. Безодне та синє небо з білими, наче павутиння, хмарками простягнулося над зеленими хашами з міцними деревами. Лан розіслався широким килимом, до якого хочеться доторкнутися й почути тихий шелест.

– Доберіть синоніми до слів безодне, простягнулося

III випробування (для капітанів)

На дошці два плакати з текстами

Вставити іменники й охарактеризувати по одному реченню, пояснити розділові знаки, підкреслити орфограми в коренях слів. Дібрати синоніми до підкреслених слів. Зробити повний морфологічний розбір іменників

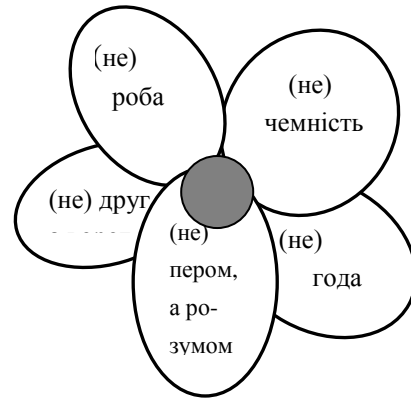
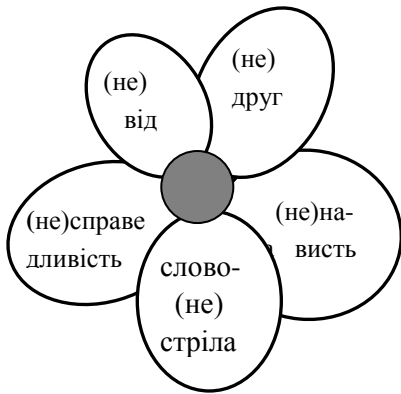
<p>... завжди брав із собою у далеку ... пучечок</p>	<p>Напередодні дня, в суботу ранком, до схід, йдуть на левади або в поля рвати запашне зілля:,, і</p>
<p>Його гострий гарячий нагадував про ... рідної, відновлював, і знаходила в цьому</p>	<p>Увечері цього ж дня квітчають свої зеленим гіллям,,,</p>
<p>(українець, подорож, полин, аромат, тепло, домівка, сили, людина, спокій)</p>	<p>(Святої Трійці, сонця, дівчата й молодиці, чебрець, полин, любисток, канупер і татарське зілля, хати, клену, липи, ясеня, осоки)</p>

запашний – пахучий, ароматний, духовитий, духмяний, благоуханний

домівка – дім, хата, господа

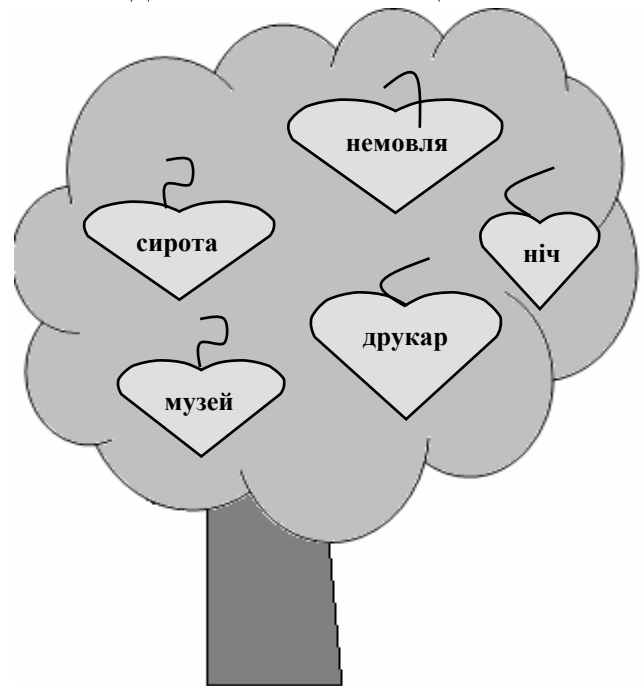
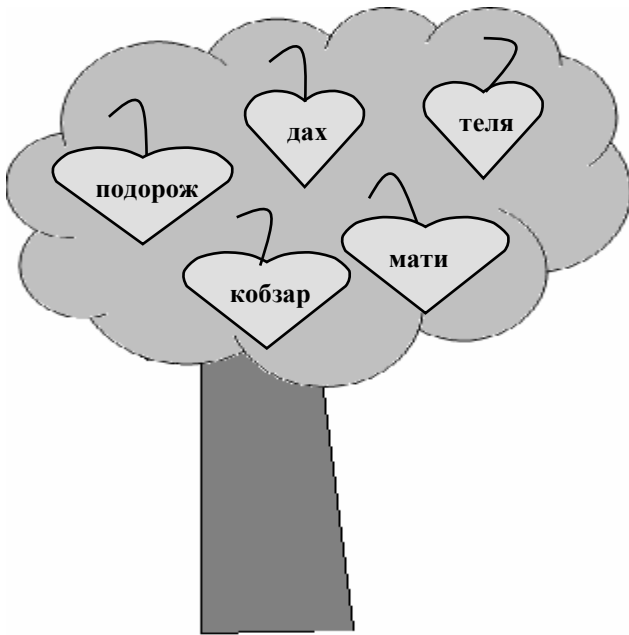
IV випробування

Пояснити написання іменників з – не – (учасники виймають з ромашки пелюстки й пояснюють написання іменника з – не –)

V випробування

Визначити відміну й групу іменників за допомогою таблиці

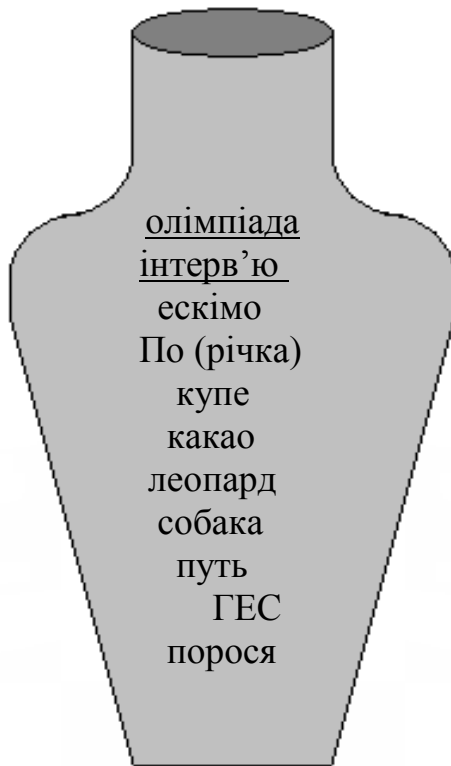

	I	II	III	IV
1				
2				
3				
4				
5				

	I	II	III	IV
1				
2				
3				
4				
5				

VI випробування

Визначити рід і число іменників (учасники двох команд дістають з пляшок іменники й визначають рід та число).

Зробити фонетичний розбір виділених слів

VII випробування

а) Визначити число іменників, поставити наголос

I команда

села, газета, молоко,
граблі, дрова

II команда

діти, окуляри, завдання,
Чернівці, двері

б) Утворити іменники в Р. в. множини, пояснити орфограми

гасло (гасел)
відро (відер)
ребро (ребер)

сукно (сукон)
серце (сердець)
пальто (пальт)

VIII випробування

Визначити, які закінчення мають подані іменники II відміни в Р.в.

Таблиця для I команди

а	б	в	г	Г	а) рід
2	1	2	1	2	б) скіф
					в) льох
					г) плащ
					г) вид

Таблиця для II команди

д	е	є	ж	З	д) алфавіт
2	2	1	2	2	е) момент
					є) слюсар
					ж) чай
					з) жаль
					<u>Примітки:</u>
					закінчення а (я) – 1
					закінчення у (ю) – 2

– Чи всі іменники мають групу?

IX випробування

Розмова представників двох команд по мобільному телефону (теле – давньогр. – “далеко”, фон – гр. “звук”). Усі учні записують іменники, що мають конкретне та абстрактне значення.

1 ситуація.

– Уявіть: ви телефонуєте, але попадаєте не туди, куди потрібно. Як запитаєте номер?

2 ситуація (запис у зошиті правильного варіанту).

– Батьків немає вдома, запитують батька.

3 ситуація.

– Запросіть ввічливо до телефону друга.

(Перед початком випробування члени журі нагадують дітям, щоб сліdkували за культурою мовлення, яка свідчить про рівень вихованості, тому при розмові важливо дивитися в вічі того, до кого говориш, уважно слухати, не перебивати, не намагатися довести правоту силою голосу, не говорити надто швидко, не розмахувати руками, не хитатися, не допускати зневажливого тону).

X випробування

Створення ситуації (якщо відповідь певних учнів неправильна, то допомагають представники команд).

1. Уявіть: Ви запізнилися на урок, вам необхідно зайти в клас. Що Ви скажете ?
2. Ввічливо зверніться до вчителя з проханням ще раз пояснити Вам новий матеріал після уроків.
3. Делікатно висловіть незгоду з думкою, точкою зору.
4. Ввічливо зверніться з запрошенням.
5. Попрощайтесь з володаркою країни “Іменник”

IV Підсумок уроку

- Які слова вживаються як елемент мовленнєвого етикету ?
- Які морфологічні ознаки іменника змінні, а які – постійні ?
- Яку роль виконує іменник у реченні ?

V Домашнє завдання

Написати казку про подорож Іменника до країни “Морфологія”

VI Оцінювання учнів

6 клас

Тема: Незмінювані іменники

Мета: Учити правильно використовувати незмінювані іменники у власному мовленні.

Розвивати комунікабельність у життєвих ситуаціях, усне та писемне мовлення, уміння аналізувати, спостерігати, робити висновки.

Виховувати бажання пізнати рідну мову.

Культура мовлення: формувати вміння правильно вживати в мовленні незмінювані іменники.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу

Обладнання: таблиця, картки, словник.

Хід уроку

I. Організаційна частина

II. Перевірка домашнього завдання

1) Ситуативна гра «Чи комунікабельна ти людина?» Скласти діалог з своїм суперником, обіграти ситуацію. Під час розмови пам'ятати про інтонацію, жести, міміку.

– Ви – казкові персонажі з відомої казки Шарля Перро “Попелюшка”. Яка розмова відбувається між вами в казковому королівстві?

2) Дібрати з дужок потрібне за змістом слово. Розказати про роль синонімів та художніх означень у тексті, звернути увагу на орфограми.

Стояла (безвітряна, спокійна, лагідна, тиха) погода. Деревя ніби (заціпеніли, залякли, заціпеніли, застигли) в непорушній тиші. Здавалося, що й вітер вирішив (передихнути, відпочити, вгамонитись, перевести подих) від праці. (Здоровенні, гігантські, велетенські, титанічні, колосальні) сосни ніби заснули на мить. І над усім цим розкинулось (безхмарне, прозоре, ясне, чисте) небо без жодної хмаринки.

3) а) “Скажи без затримки”. (Учитель чітко називає слова, що мають антоніми. Учні швидко називають відповідні антоніми).

Дружба (ворожнеча), минуле (сучасне), хворіти (видужувати), згадати (забути), штучний (справжній), заперечувати (стверджувати), чемний (невихований), вітатися (прощатися), світанок (присмерк), корисний (шкідливий), хвалити (гудити, лаяти).

б) Доберіть антоніми – іменники, що вживаються тільки у формі множини, до слів (усно): сум (радощі), свято (будні), світанок (сутінки). – Зробіть фонетичний розбір слова радощі.

4) З поданих слів утворити словосполучення. У формі якого відмінка виступає залежне слово? Яка значуща частина слова вказує на це? Виділіть її. Назвіть відміну іменників, що виступають залежними словами. Як ви її визначили?

Берег (Рось), не прочитав (повість), справа (честь), бракує (рішучість), не зупинити (повінь), не доспати (ніч).

– Визначити, у яких іменниках відбувається чергування [о], [е] з [і]. Яка закономірність цього явища?

III. Актуалізація опорних знань, умінь і навичок

– Спробуйте провідміняти слова: Галина Павленко, маленький поні, СПУ. Які тут слова не змінюються?

IV. Мотивація навчальної діяльності

– Діти, нещодавно в гардеробі було знайдено записку (текст спроектовано через кодоскоп).

Якщо ви, зубрилки – відмінники, не будете підказувати на уроках бідолашним двієчникам, я поріжу всі ваші пальта, а з кашнів зв’яжу довжелезну боу. З вас усіх натовчу такого пюра, якого ще не зазначали в жодному мені. Не шукайте мене. Бігаю я швидко, не наздоженете ні

автомобілем, ні таксою, ні на метрі. Ховаюсь так, що не побачите ні в окулярах, ні в пенсі.

Фантомас з кіна

– Укажіть помилки. Які іменники вжито неправильно? Запишіть незмінювані іменники в правильній формі. Поясніть значення кожного слова, при потребі звертаючись до словника.

V. Повідомлення теми та мети уроку

– Отже, в українській мові є іменники, які не належать до певних відмін і не змінюються за відмінками, їх називають незмінюваними.

VI. Вивчення нового матеріалу

1. Уявіть ситуацію, яка виникла на перерві:

Учитель попросив шестикласника: «Поклич Литвин». Учень передав Юрію, що його кличе вчитель. Коли Юра повернувся, підійшов до товариша та сказав: „Ти не знаєш правил, адже вчителька кликала не мене, а Зою Литвин”.

– Якого правила не знав шестикласник?

– Як же визначити рід у незмінюваних іменниках?

2. Пояснення вчителем нового матеріалу за допомогою таблиці “Незмінювані іменники”.

3. Робота з підручником

Вправа 1. Що ви знаєте про вживання форми іменника пальто в російській мові? А в українській мові? Читаємо. Перекладаємо. Записуємо. Коментуємо

Російською мовою

Пришёл в пальто

Сидел в пальто

Пуговицы на пальто

Доволен новым пальто

Мы пили крепкий кофе

Я люблю молоко с чёрным кофе

Українською мовою

II. Запишіть повну назву слів АНУ, ЕОМ і ХТЗ, райво. Назвіть головні слова в повних назвах цих складноскорочених слів. Визначте рід

4. Робота за таблицею

– Розгляньте першу колонку таблиці і скажіть, до якого роду належать невідмінювані іменники іншомовного походження, що означають неістоти? Наведіть свої приклади.

– До якого роду належать невідмінювані іменники іншомовного походження, що означають назви тварин і птахів, людей, географічні, газет і журналів.

5. Тренувальні вправи

1. Утворити словосполучення, дібравши до поданих іменників означення. Пояснити, як визначити рід іменників.

Кіно, шимпанзе, шосе, депо, метро, цеце, какаду.

2. Записати іменники – відповіді на запитання.

Визначити рід іменників.

Яке місто є столицею Грузії?

Як зветься поїздка за кордон?

Як зветься автомобіль для проїзду за плату?

Як називається перелік страв?

– Складіть з двома іменниками речення, в яких були б наявні однорідні члени речення

3. До слів, що мають загальне (родове) значення, доберіть слова іншомовного походження – незмінювані іменники, що мали б конкретне видове значення. Запишіть.

Зразок: Дорога – шосе, дзеркало – трюмо.

Частина вагону, жіночий голос, штани, мавпа, тропічний птах, вага товару, громадський транспорт.

– З двома іменниками скласти речення й зробити синтаксичний розбір. Поясніть орфограми. Наведіть свої приклади на задану орфограму.

4. Поставити у формі Р. в. словосполучення: здоровенний шимпанзе, бавовняне кашне, просторе фойє. Складіть з одним із словосполучень два речення, в одному з яких словосполучення було в Н. в., а в другому – у будь – якому іншому. Визначте синтаксичну роль іменника. Зробіть словотворчий аналіз слова здоровенний.

VII. Закріплення вивченого матеріалу

1. Визначте відмінок незмінюваних іменників у контексті. Який найменший контекст потрібен, щоб визначити відмінок незмінюваних іменників? Чи достатньо лише словосполучення? З'ясуйте за словником значення слів текст і контекст.

Метро – зручний вид транспорту. У метро ми доїдемо дуже швидко. До метро можна доїхати в таксі. Ми маємо проїзні квитки на метро. За таксі ми будемо платити п'ять гривень.

2. Запишіть словосполучення, в яких головне слово – незмінюваний іменник.

Контральто (голос), контральто (співачка), Мале (острів), Мале (місто), макі (французькі партизани), макі (тварина).

VIII. Підсумок уроку

Скласти зв'язну розповідь за питаннями:

- 1) Які іменники є незмінюваними?
- 2) До якого роду належать іменники – назви істот?
- 3) Як визначається рід іменників – назв тварин і птахів?
- 4) До якого роду належать незмінювані іменники, що називають неістот?
- 5) Як визначається рід складноскорочених слів?

IX. Домашнє завдання

Скласти казку про подорож Незмінюваного Іменника до країни під назвою “Закінчення”

X. Оцінювання учнів